

Дніпровський національний
університет ім. Олеса Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2022 ТОМ 25 № 1

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2022

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2022

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.В.	д.філос.н., доц. (Україна)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окорочков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Руслан	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Третяк О.А.	д.п.н., доц. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора:
Іванова С.А., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Редактор: Мазур О.Г.
Коректор: Лиман А.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

25 (1) 2022

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 PIP issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2022

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.I.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gao Tianming	Full Prof. Dr. (Poland)
Gorodyanenko V.G.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Isetti G.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Kulyk O.V.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Lytvynova T.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Tretyak O.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.
Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Krivoshein V.V.,
Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.
Editor: Mazur O.G.
Corrector: Lyman A.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Історія

С. 6

Шляхов Олексій

Буржуазія Півдня України та основні сфери її підприємницької діяльності у пореформений період

С. 13

Сергій Світленко

Український інтелектуал Олександр Русов.

Ч.2. Від національного культурництва до політичної поступовості

С. 27

Боряк Тетяна

Судовий процес Віктора Кравченка (1949) та усна історія Голодомору: наратив про голод у свідченнях переміщених осіб

С. 33

Абдуллаєва Севда

Місце топонімів в історії Азербайджану

Філософія

С. 40

Мурашкін Михайло

«Відчутне трансцендентне» і «Припинення» як Вищий стан свідомості (релігієзнавчий аналіз)

С. 45

Шюкюров Масуд Агаяр оглу

Соціально-філософські аспекти ролі економічних факторів у забезпеченні стійкого розвитку

С. 51

Іван Козій, Михайло Пігош, Ірина Козій

Методи насадження марксистської філософії в Галичині у 20 – 30-х роках ХХ століття

С. 58

Тішко Лілія

Адаптивність суспільства у сучасному світі

С. 64

Кривчик Геннадій, Ляшенко Ірина

Доброчесність у гуманітарних студіях з огляду на християнську мораль

С. 72

Лисоколенко Тетяна, Рєзніков Сергій

Кордоцентризм українського романтизму: філософія у літературі

С. 77

Прокопович Лада

Концептуальні персонажі-метафори як прояв театральності філософських рефлексій

С. 84

Сабіна Алізаде, Есміра Набієва

Мультидисциплінарні питання суспільних наук

Contents

History

P. 6

Shliakhov Oleksii

The Bourgeoisie of The South of Ukraine and the Main Spheres of Its Entrepreneurial Activity in the Post-Reform Period

P. 13

Svitlenko Serhii

Ukrainian intellectual Aleksandr Rusov. Part 2. From national culture to political gradualism

P. 27

Boriak Tetiana

Victor Kravchenko Trial and Holodomor Oral History: Narrative about the Famine in the Testimonies of Displaced People

P. 33

Abdullayeva Sevda

The Place of Toponyms in The History of Azerbaijan

Philosophy

P. 40

Murashkin Mykhailo

«Tangible Transcendent» and «Termination» as the Higher State of Consciousness (Religious Analysis)

P. 45

Shukurov Masud Agayar oglu

Socio-Philosophical Aspects of the Role of Economic Factors in Ensuring Sustainable Development

P. 51

Koziy Ivan, Pigosh Mykhailo, Koziy Iryna

Methods of Implanting Marxist Philosophy in Galicia in the 20s – 30s of the 20th Century

P. 58

Tishko Liliya

Adaptability of Society in the Modern World

P. 64

Kryvchyk Gennadij, Liashenko Iryna

Integrity in Humanities Studies with Regard to Christian Morals

P. 72

Lysokolenko Tetiana, Reznikov Serhii

Cordocentrism of Ukrainian Romanticism: Philosophy in Literature

P. 77

Prokopovych Lada

Conceptual Characters-metaphors as a Manifestation of Theatricality of Philosophical Reflections

P. 84

Sabina Alizade, Esmira Nabiyeva

Multidisciplinary Issues in Social Sciences

Політологія

С. 88

Багірова Айсель Мохоббат гизи

Теоретичний аналіз місця та ролі Південного Кавказу в інтересах Сполучених Штатів Америки

С. 93

Баюрчак Назарій

Теоретико-методологічний аналіз поняття «харизма»: міждисциплінарний аспект

С. 99

Шаповалов Сергій

Чинники вразливості громадян до дезінформації: висновки міждисциплінарних досліджень та практичні імплікації для України

Politology

P. 88

Baghirova Aysel Mohubbat gizi

Theoretical Analysis of the Place and Role of the South Caucasus in the Interests of the United States of America

P. 93

Baiurchak Nazarii

Theoretical and Methodological Analysis of the Concept of «Charisma»: Interdisciplinary Aspect

P. 99

Shapovalov Serhii

Factors of Citizens' Susceptibility to Disinformation: Findings from Interdisciplinary Research and Practical Implications for Ukraine

Соціологія

С. 108

Калагін Юрій, Григор'єва Світлана

Стереотипи сучасного студентства в сфері професійної діяльності: гендерний аспект аналізу

Sociology

P. 108

Kalagin Yuri, Grygoryeva Svitlana

Stereotypes of Modern Students in the Field of Professional Activity: Gender Aspect of Analysis

The Bourgeoisie of The South of Ukraine and the Main Spheres of Its Entrepreneurial Activity in the Post-Reform Period

UDC: 94:338.22] (477.7)-058.1 «18»

DOI: 10.15421/17221

Shliakhov OleksiiDr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>, alexshlyahov@ukr.net*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The urgency of this issue is related to the study of the peculiarities of the deployment in the post-reform period in the Ukrainian lands of the Russian Empire of business and the formation of a market, capitalist economy. The aim of the study is to study the place and role of the main groups of the bourgeoisie in the development of commodity-money relations in various sectors of the economy of southern Ukraine. The results of the article are that it reconstructed the directions of business activity of entrepreneurs in the second half of the XIX century, as well as studied the quantitative composition of the main groups of the bourgeoisie and the level of profitability of its institutions. It was emphasized that the enterprising people of the region pursued their business interests both in the financial and banking spheres, as well as in public services, industry and transport. However, business practices in the field of trade played a dominant role in the structure of private enterprise. After all, this is where the vast majority of individual enterprises in the South of Ukraine were concentrated, which ultimately played an important role in meeting the demand and needs of the general population.

The originality and scientific novelty of the article lies in the fact that the author proposes a regional-sectoral perspective in views on entrepreneurship in Ukraine in the imperial era, which is seen as part of domestic economic history and as a kind of social institution that bore the hallmarks of that era. Conclusions are made that entrepreneurs of the South of Ukraine at the end of the XIX century were one of the most economically powerful and influential groups of industrialists, financiers and traders of tsarist Russia, who actively contributed to the economic modernization of the region.

Keywords: South of Ukraine, entrepreneurs, trade, industry, financial and banking activities, transport, services

Citation: Shliakhov, O. (2022). The Bourgeoisie of The South of Ukraine and the Main Spheres of Its Entrepreneurial Activity in the Post-Reform Period. *Grani*, 25(1), 6-12. <https://doi.org/10.15421/17221>

Буржуазія Півдня України та основні сфери її підприємницької діяльності у пореформений період

Шляхов Олексій*Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність проблематики пов'язана із вивченням особливостей розгортання в пореформений період в українських землях Російської імперії підприємницької діяльності та становлення тут ринкового, капіталістичного господарства. Метою дослідження є вивчення місця та ролі основних груп буржуазії в розвитку товарно-грошових відносин у різних секторах народного господарства Півдня України. Результати статті полягають у тому, що в ній реконструйовано напрями бізнесової діяльності підприємців у другій половині XIX ст., а також досліджено кількісний склад основних груп буржуазії та рівень прибутковості її закладів. Наголошено на тому, що свої бізнес-інтереси заповзятливі люди регіону реалізовували як у фінансово-банківській сфері, так і в обслуговуванні населення, у промисловості та транспорті. Утім домінуючу роль у структурі приватного підприємництва мали бізнесові практики в царині торгівлі. Адже саме тут було сконцентрована переважна частка індивідуальних підприємств Півдня України, які в підсумку відігравали важливу роль у задоволенні попиту та потреб широких верств місцевого населення.

Оригінальність і наукова новизна статті полягає в тому, що автором запропоновано регіонально-галузевий ракурс у поглядах на підприємництво в Україні в імперську добу, яке розглядається і як складова вітчизняної економічної історії, і як своєрідний соціальний інститут, який носив на собі характерні відбитки тогочасної епохи. Зроблено висновки

стосовно того, що підприємці Півдня України наприкінці XIX ст. були однією з найбільш економічно потужних та впливових груп промисловців, фінансистів та торговців царської Росії, які активно сприяли економічній модернізації регіону.

Ключові слова: Південь України, підприємці, торгівля, промисловість, фінансово-банківська діяльність, транспорт, сфера обслуговування

Цитування: Шляхов О. Буржуазія Півдня України та основні сфери її підприємницької діяльності у пореформений період. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 6 - 12. <https://doi.org/10.15421/172221>

Вступ.

Важливою складовою капіталістичного ринкового господарства, яке формується в українських землях Російської імперії в пореформену добу, було приватне підприємництво. Поштовх останньому дало скасування кріпацтва, а також ліберальні ринкові реформи, проведені за ініціативою С.Ю. Вітте наприкінці XIX ст. При цьому виняткової динаміки процес формування прошарку ділових людей набув у південноукраїнських губерніях. Адже на відносно слабо заселених територіях Півдня, де кріпацтво не пустило надто глибокі коріння, умови для капіталістичної трансформації суспільства, зокрема для розгортання бізнесової активності заповзятливих осіб, виявилися найбільш сприятливими. Даючи оцінку вищезгаданим фактам, урядовий «Вестник финансов» зазначав: «Промисловий настрій проник в усі шари населення півдня Росії, відтіснивши на другий план всі інші інтереси... Промисловість і торгівля півдня Росії так зростає, що ані залізниці, ані південні порти, не встигають задовольняти вимогам промисловості та торгівлі» (Вестник финансов, 1897, с. 474). Наприкінці XIX ст. достатньо чітко визначилися і основні сфери бізнесових інтересів буржуазії Півдня України: промислова (металургія, видобуток вугілля, машинобудування), кредитно-банківська, торгова, транспортна та обслуговування населення. Вивчення особливостей підприємницької діяльності в цих царинах є науково важливим та актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій.

З проголошенням незалежності України вітчизняна наукова спільнота почала швидкими темпами заповнювати лакуни, які існували у дослідженні підприємницької верстви в радянській історіографії. Тож сучасні дослідники зупиняються на питаннях становлення буржуазії українських етнічних теренів царської Росії, її кількісному, соціальному та національному складі, доброчинних практиках, відносинах із царизмом, соціокультурних характеристиках (Водотика, 2013; Донік, 2012; Крутіков, 1992; Лазанська, 1999; Ніколаєва, 2011). Серед істориків інших країн до цієї проблематики в різний час зверталися Р. Лінднер (2008), В. Блеквел (1970), А. Рібер (1982), М. Шаццло (1997) та інші. Однак, у питаннях висвітлення діяльності представників ділових кіл в Україні в дореволюційний період все ж існують недостатньо або слабо висвітлені сюжети. Це, зокрема, стосується

розгортання підприємницьких практик у різних сферах народного господарства південноукраїнських губерній наприкінці XIX – початку XX ст.

Метою статті є висвітлення сфери бізнесових інтересів представників ділових кіл Півдня України та рівень прибутковості їх закладів, а також склад основних груп буржуазії регіону. Використано такі методи дослідження як історико-генетичний, ретроспективний та порівняльно-історичний.

Результати дослідження

Слід згадати, що до основних компонентів підприємництва зазвичай відносять володіння капіталом, орієнтацію на отримання прибутку і його капіталізацію, самостійність у прийнятті рішень та готовність до конкуренції, а також ініціативну, систематичну та на власний ризик діяльність. Саме такі практики в пореформену добу демонстрували енергійні та заповзятливі мешканці Півдня України, які до того ж володіли чималими коштами.

Отже, що ж являли собою підприємці регіону, представники верстви, яка уособлювала прогрес у тогочасному суспільстві? Треба зазначити, що існує декілька критеріїв класифікації підприємницької (або буржуазної) верстви. Так, стосовно розміру прибутків, які отримували власники засобів виробництва, в історіографії зазвичай виокремлюють велику (з прибутками більше 10 тис. крб.), середню (прибуток від 2 до 10 тис.) та дрібну буржуазію (до 2 тис. крб.). Разом з тим якщо йдеться про сферу застосування підприємницького капіталу, то в цьому випадку можна казати про буржуазію промислової, торгової, фінансово-банківської і т. ін. Крім того, треба згадати, що ділові люди Півдня України були своєрідним соціокультурним феноменом, багатонаціональним за складом, зі своїми традиціями та діловою етикою. При цьому в їх середовищі мала місце певна стратифікація, пов'язана зі становим поділом суспільства імперії.

Щоб встановити чисельність основних груп буржуазії, які діяли в південноукраїнських губерніях в другій половині XIX ст. та основні сфери її підприємницької діяльності, автор скористався інформацією, що міститься у виданні «Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... по исчислению, классификации и определению оборотов и прибылей торговых и промышленных предприятий, подлежащих сим сборам» (Статистические результаты, 1900). Це джерело, яке ще недостатньо використано вітчизняними дослідниками, фіксує

кількість існуючих в імперії наприкінці 1890-х рр. приватних підприємств, дає змогу визначити певним чином і чисельність буржуазії регіону та рівень її ділової активності¹. Звичайно, число підприємців не є тотожним кількості промислових чи торговельних закладів. Однак, насправді ці показники не набагато відрізняються один від одного. Адже, якщо одне приватне підприємство могло мати декілька власників (частіше два, рідше – три або чотири), то водночас один підприємець міг володіти кількома фабриками, шахтами, крамницями чи банківськими установами. Отже, за нашими даними кількість підприємців, власників індивідуальних приватних закладів та торгових домів, могла перевищувати число відповідних підприємств не більше як в 1,1–1,15 рази². Тож наші розрахунки підтверджують думку української дослідниці Т. Лазанської, яка зазначала, що «у випадку з гільдійським підприємництвом з певною натяжкою можна прирівняти кількість підприємств до числа підприємців..., різниця між цими величинами існувала незначна» (Лазанська, 1999, с. 91).

Зрештою в модерний період південноукраїнські губернії виділялися серед інших регіонів підросійської України практично за усіма показниками бізнесової активності. Так, частка Півдня України наприкінці XIX ст. у промисловій групі приватних закладів становила 36,9%, у торговельній сфері – 41,67%, і по нетоварній торгівлі – 57% (Лазанська, 1999, с. 89). Разом з тим зазначаємо, що серед підприємств регіону, які перебували в індивідуальній власності, за своєю кількістю беззаперечно переважали торговельні заклади. Адже в порівнянні з країнами Заходу торговельний прибуток у Російській імперії був вище, ніж той, який приносила виробнича діяльність. У підсумку підприємці віддавали перевагу не організації фабрик чи заводів, а торговим операціям. Невипадково преса імперії наголошувала, що «часто наша заповзятливість носить на собі відбиток більше купецьких, ніж промислових прийомів», а офіційна статистика середини 1890-х рр. зафіксувала «значне переважання торгових підприємств над промисловими» (Статистические результаты..., 1900, с. XXIII).

Отже, переважна частина підприємницького загалу південноукраїнських губерній вдавалася до бізнесової діяльності, пов'язаною саме з купівлею та продажем товарів, відносячись таким чином до торговельної буржуазії. При цьому лідерство як за кількістю гільдійських, так і негільдійських торгових закладів утримувала Херсонщина. При чому сумарна кількість торгових підприємств тут зростає від 12 014 у 1896 р. до 12 126 – у 1898 р. Водночас майже вдвічі менше крамниць та лавок

функціонувало в Таврійській губернії, де в 1896 р. їх нараховувалося 6024, а в 1898 р. – 6298. У свою чергу на Катеринославщині протягом 1896–1898 рр. працювало від 7090 до 7392 магазинів.

Зрештою на Півдні України (станом на 1898 р.) загалом діяло 25 816 одноосібних торгових підприємств і, відповідно, можна вважати, що до бізнесових практик у цій царині вдавалося приблизно 26 тис. осіб. При цьому найбільш значними торговими закладами, великими крамницями та універсальними магазинами володіли купці 1-ї гільдії. Власники гільдійських свідоцтв 2-ї гільдії здійснювали торгівлю «середнього розміру». Втім домінували дрібні торгові заклади 3-5 розрядів, а також поширеною була роздрібна торгівля, до якої переважно вдавалися вихідці з нижчих станів населення – міщани та селяни. Разом з тим до проведення торговельних операцій долучалися і поміщики, представники дворянства, які нерідко відкривали лавки на селі через своїх прикажчиків, пропонуючи селянам різноманітний крам.

Згадаємо, що представниками ділових кіл найчастіше створювалися гільдійські крамниці, що торгували мануфактурою, галантереєю і т. ін. Серед подібних закладів найбільший середній річний обіг мали магазини Херсонщини – 25,9 тис. крб., а найменший – мануфактурні та галантерейні крамниці Таврійської губернії (13 тис. крб.). Так або так, але все більшим попитом на Півдні України користувався асортимент галантерейних магазинів, які торгували різним модним крамом, до якого належали «тисяча різних дрібних предметів, які, – як зазначали сучасники, – застосовуються в побуті дворянському та купецькому». Зрештою, як зауважував з цього приводу один з лідерів російських слов'янофілів І. Аксаков, ці предмети переважно «служать для прикрашення, для задоволення, але не складають суттєвої потреби в житті» (Аксаков, 1858, с. 326). Разом з тим серед негільдійських крамниць регіону найбільше було тих, що продавали бакалію, фрукти та так звані «колоніальні товари», хоча останні теж не відносилися до категорії продуктів першої необхідності. Все це свідчило про певне зростання споживчих можливостей не лише верхівки тогочасного суспільства, а й достатньо широких верств населення Півдня. При цьому найбільший зиск серед торгових закладів Херсонщини у 1896 р. давав продаж населенню виробів із золота, срібла, а також годинників – 27,3%, а в 1898 р. – торгівля насінням, квітами та іншими живими рослинами (29,7%).

Додамо, що мультинаціональний склад населення південноукраїнських губерній обумовив вкрай строкату структуру репрезентантів ділових кіл, що займалися торговельними операціями. Серед них

¹ Згадане видання не містило дані щодо дрібних торгових закладів 4-го та 5-го розрядів та промислових підприємств 7-го та 8-го розрядів, які не сплачували розкладочний збір, а також стосовно тих підприємців, які мали прибуток, що не перевищував 250 крб.

² Разом з тим, якщо йдеться про акціонерні компанії та товариства, тобто підприємства, що перебували у колективній власності, то визначити кількість їх учасників не уявляється можливим. Хоча керівне ядро таких компаній зазвичай складалося з 3-5 осіб.

були українці, греки, німці, татари, армяни, французи тощо. Втім перед у цих бізнесових практиках вели росіяни та євреї. Так, за даними «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.» етнічні росіяни складали 36% від складу купецтва Півдня України, а відповідний показник стосовно євреїв становив 46,3%. Водночас є підстави погодитись із думкою Б. Кругляка, який наголошував, що українці відігравали помітну роль у розвитку ринкового господарства в регіоні, адже чимало з них «належало до середньої торговельної буржуазії. Вони відкривали магазини і лавки не тільки в містах, а й у великих селах і зосереджували в своїх руках торгівлю хлібом, лісом та іншими товарами» (Кругляк, 1994, с. 78).

Щодо інших сфер бізнесових практик підприємців Півдня України, то видання «Статистические результаты...» виокремлювало фірми, які за класифікацією тих часів вдавалися до так званої нетоварної торгівлі, тобто створювали кредитно-банківські установи, займалися торговим посередництвом, організовували перевізні підприємства та діяли в царині обслуговування населення.

Так, бізнесова діяльність у фінансовому секторі економіки південноукраїнських губерній охоплювала створення комерційних, міських та сільських громадських банків, а також установ, що здійснювали операції з грошми та процентними паперами (банківські дома та контори), обмінних лавок та позичкових кас. Таких приватних гільдійських закладів у Херсонській губернії в 1896 р. діяло 25. З них 17 банківських домів та контор існувало в Одесі. Серед найпотужніших з них згадаємо фірму «Братів Анатра», яка діяла на італійські гроші, фірму грецькомовного підприємця «Ф.П. Родоканакі», підприємство етнічного німця «А. Мас і Ко», а також фінансову установу «О. Хаїс», створену купцем єврейського походження О.С. Хаїсом. Крім того, в цей час в Одесі діяли великі фінансові установи Луїзи Ашкеназі, А.Я. Диніна та братів Тработті. Водночас у губернському Херсоні наприкінці 1890-х рр. функціонували банківські дома А.Я. Біновича та Є.С. Ліфшиця. У Миколаєві подібних фінансових установ також було дві. Належали вони І.С. Баку та М.Н. Кобилянському. У Єлисаветграді діяли банківські дома єврейських купців Г.Л. Когана та Я.Л. Когана (Вся Россия, 1899, стб. 705-707).

У Катеринославській губернії у 1896 р. нараховувалося п'ять банківських домів та контор. Зокрема, в губернському центрі діяв торговий дім «Маврікій Нелькен», а також банківські дома Г.Л. Когана та І.С. Кофмана. При цьому, як повідомлялося в рекламному оголошенні щодо діяльності фірми І. Кофмана, вона займалася продажем процентних паперів, обліком векселів, квитанцій залізниць та акціонерних товариств, видавала позики під процентні папери та товари, а також надавала у найм каси-сейфи, відкривала поточні рахунки, страхувала виграшні білети від тиражів (Ежегодник

«Приднепровье», 1914). Крім того, у повітовому Олександрівську функціонували банківські контори М.Д. Ротгауза та «Баржанский С.» (Вся Россия, 1899, стб. 684).

Згодом кількість приватних фінансових закладів у Південному регіоні збільшується. Так, у 1898 р. у Херсонській губернії вже нараховувалося 43 фінансово-кредитні установи, в Катеринославській губернії – 3 та в Таврійській губернії – 1. Таким чином, переважна більшість підприємців, яка займалася кредитно-банківськими операціями на Півдні України, діяла саме в Херсонській губернії. При цьому їх річні сумарні прибутки постійно зростали: у 1896 р. становили 1 млн 499 тис. крб., а в 1898 р. – 2 млн 082 тис. крб. Зрештою загальну кількість цієї групи буржуазії для всіх трьох губерній Півдня можна визначити у 50 осіб. А отже, остання була не чисельна та об'єднувала переважно багатих купців єврейського, грецького та італійського походження. За підрахунками В.В. Шевченко з 17 приватних банківських установ Одеси 11 належали представникам єврейської спільноти (Шевченко, 2010, с.137).

Ще одна група підприємців регіону діяла у сфері торговельного посередництва. До відповідних індивідуальних приватних закладів належали маклерські та довідкові контори, біржові артілі тощо. Тож по усім трьом південноукраїнським губерніям таких закладів (а фактично і підприємців) у 1896 р. було 125. При цьому в Херсонській губернії їх нараховувалося 100, в Катеринославській губернії – 15 і в Таврійській губернії – 10. Однак і через два роки це співвідношення фактично не змінилося. Позаяк у 1898 р. переважна більшість відповідних установ знов припадала на Херсонську губернію (останніх було 102), на Катеринославщині їх нараховувалося 24, а в Таврійській губернії – 9. Тобто загалом кількість подібних підприємств у регіоні нараховувала в цей час 135, а отже і кількість їх власників можна приблизно визначити у 140 осіб.

Разом з тим найбільший прибуток приватні підприємства цього профілю приносили своїм господарям у Таврійської губернії. Адже середній відсоток їх зиску протягом 1896–1898 рр. коливався від 3,7% до 7,1%, тоді як у Херсонській губернії він становив 2,5–3,6%. Останній факт вірогідно пояснюється більш гострою конкуренцією, яка мала місце на Херсонщині в результаті діяльності тут значно більшої кількості подібних закладів.

Наступна група буржуазії південноукраїнських губерній вдавалася до бізнесових практик на транспорті регіону, володіючи пароплавствами, транспортними конторами, займаючись легковим та ломовим візництвом, перевезенням меблів та вантажів, утримуючи поштові станції. При цьому найбільше перевізних підприємств знов-таки існувало в Херсонській губернії. В 1896 р. тут діяло 88 гільдійських та негільдійських закладів відповідного профілю (в 1898 р. – 104), тоді як на Катеринославщині в цей час їх було 49 (у 1898

р. – 48 закладів). У Таврійській губернії в 1896 р. функціонувало 40 перевізних підприємств (в 1898 р. – 47). В підсумку власники транспортних закладів Херсонщини отримували і найбільші прибутки, які становили від 20 до 24%. Загалом же у Південній Україні в 1898 р. працювало 199 приватних перевізних підприємств. Відповідно і кількість їх господарів можна обрахувати у 200 осіб.

Буржуазія, яка займалася бізнесовою діяльністю в царині обслуговування населення, володіла готелями, постійними дворами, ресторанами, трактирами, громадськими банями тощо. Зрештою на Херсонщині подібних приватних гільдійських закладів у 1896 р. було 416, а через два роки – 219. Своєю чергою у Катеринославській губернії протягом 1896–1898 рр. кількість гільдійських закладів, які надавали послуги населенню зменшується з 316 до 96, а в Таврійській губернії – з 184 до 137. Натомість прибутки цих фірм навпаки зростали. Зокрема, на Херсонщині відповідний відсоток зиску підприємців збільшується з 19,6% до 20,2%, а на Катеринославщині – з 15,4% до 18,8%. Остання тенденція, як і зменшення кількості відповідних закладів у регіоні, пояснювалася фактом утворення тут низки більш потужних підприємств (і відповідно розоренням дрібних закладів), які забезпечували собі монополю високих прибутків.

Зокрема, в Херсонській губернії в 1899 р. діяв 31 готель (з них в Одесі 25). При цьому в Театральному провулку Одеси розташовувався готель, яким володів українець А. С. Ящук. Середній обіг цих гільдійських закладів становив достатньо велику суму – 46 тис. крб. на рік. В інших же місцевостях Херсонщини готелі приносили своїм господарям середній зиск до 20 тис. крб. (Вся Россия, 1899, стб. 871-872). У свою чергу ресторанів, буфетів та трактирів у губернії в той час функціонувало 332, з них в Одесі – 120. Середній оборот останніх становив 18 тис. крб. Діяли в Херсонській губернії і п'ять великих лазень з обігом у 24 тис. крб. (Вся Россия, 1899, стб. 875).

Водночас у Катеринославській губернії в 1899 р. функціонувало 26 готелів. При чому їх середній обіг становив 11 тис. крб. на рік. А отже, власників останніх можна віднести до великої буржуазії. Звернемо увагу на те, що серед них перебував етнічний українець Єфим Шевченко, який мав у Маріуполі два готелі (Вся Россия, 1899, стб. 776). Також наприкінці XIX ст. на Катеринославщині нараховувалося 20 мебльованих кімнат, з них 17 – у губернському центрі. Середній обіг цих закладів складав 8 тис. крб. на рік. Тож їх власники переважно відносилися до буржуазії із середнім достатком, серед якої домінували ділки єврейського походження. Втім були тут і українці. Так, господарями мебльованих кімнат у Катеринославі були Ф. В. Трикуленко та П. П. Шейченко. Крім того, у Катеринославській губернії працювало 212 ресторанів, буфетів та трактирів, які тогочасна статистика відносила до гільдійських підприємств із середнім обігом 6 тис. крб. Також три підприємця губернії були власниками великих бань з обігом 11 тис. крб. Подібними закладами в

губернському місті володіли етнічний росіянин Л. І. Калугін та єврей М. Я. Неміровський, а в Бахмуті – українець І. Г. Рибасенко.

Найбільше ж готелів на південноукраїнських теренах наприкінці XIX ст. нараховувалося в Таврійській губернії. Їх тут було 34, із середнім обігом 19 тис. крб. (Вся Россия, 1899, стб. 853-854). При чому етнічним українцям Д. Д. Кравцю та К. К. Пагнуренку належали достатньо великі готелі в Сімферополі. Що торкається ресторанів, буфетів та трактирів, то їх в Таврійській губернії діяло 117, а обіг цих закладів становив 7 тис. крб. Функціонували в краї і шість значних бань з обігом 5 тис. крб. (Вся Россия, 1899, стб. 855).

Разом з тим кількість невеликих негільдійських підприємств, які діяли в царині надання послуг мешканцям міст та містечок Півдня, як то – трактирів, харчевень, чайних, буфетів, постійних дворів, а також лазень та купалень, була помітно більшою. Їх у 1896 р. у Херсонській губернії нараховувалося 1159, у Катеринославській губернії – 836 та в Таврійській губернії – 593 (в 1898 р. таких підприємств було – 591, 263 та 554, відповідно). При цьому найбільший прибуток подібні заклади знов-таки приносили своїм власникам на Херсонщині (19–20%). Загалом же на Півдні станом на 1896 р. діяло 2588 гільдійських та негільдійських індивідуальних підприємств, що займалися обслуговуванням населення. Хоча через два роки їх кількість і зменшилася до 1860.

В підсумку треба зазначити, що сфера нетоварної торгівлі в регіоні наприкінці XIX ст. об'єднувала за нашими даними загалом приблизно 2250 підприємств, представників різних станів населення – купецтва, міщанства, селянства, приносячи їм в підсумку чималі прибутки.

Нарешті охарактеризуємо бізнесові практики промислової буржуазії південноукраїнських губерній пореформеної доби. Протягом другої половини 1890-х рр. кількість промислових підприємств у Південному регіоні, які перебували в індивідуальній власності або належали торговим домам, стабільно зростала. При чому за абсолютною кількістю промислових закладів перед вела Херсонська губернія, де в 1898 р. загалом діяло 1262 фабрики та заводи. При цьому найбільше тут функціонувало гільдійських підприємств, що займалися виробництвом борошна, макаронів, круп, крохмалю тощо. Середній зиск від діяльності подібних закладів і становив від 8,4% до 9,5%. Водночас найбільший прибуток у Херсонській губернії в 1896 р. мали фабрики, які виробляли фарбу (25%), а в 1897–1898 рр. – підприємства, що виготовляли одяг, білизну, капелюхи, рукавички та парасольки (22,9%). Серед негільдійських промислових підприємств Херсонщини в 1896 р. найбільше нараховувалося фабрик, які виготовляли скляні, фарфорові та гончарні вироби. При цьому отримували вони достатньо великі прибутки, які складали 17,2%. Але незабаром більшість промисловців у регіоні вже вдавалося до утворення хлібопекарень, булочних та кондитерських виробництв. Щоправда рівень їх

прибутковості був дещо менший – 12,5%. Натомість найбільший зиск мали господарі майстерень золотих, срібних та ювелірних виробів – 29,2%.

У свою чергу стрімкий індустріальний розвиток Катеринославської губернії в модерний період визначав і специфіку створення тут підприємствами тих або інших промислових закладів. Зрештою серед гільдійських приватних промислових підприємств Катеринославської губернії найбільше було тих, що займалися виробництвом борошна, макаронів, круп та крохмалю, хоча у порівнянні з відповідними виробництвами Херсонщини середній відсоток прибутку в них був дещо більшим – від 9,4% до 10,1%. На другому місці за своєю кількістю на Катеринославщині розташовувалися фабрики та заводи, що виготовляли скляні, фарфорові, фаянсові та гончарні вироби, а також цеглу. Далі йшли виробництва, які займалися виготовленням та обробкою металу. Водночас найбільший прибуток серед гільдійських промислових підприємств Катеринославщини в 1896 р. мали фабрики, які виробляли фарбу (24%), а в 1898 р. першість за цим показником перейшла до виробництв з виготовлення охолоджуваних напоїв, мінеральної води та квасу – 25,2%. Адже ця продукція стабільно користувалася значним попитом серед мешканців губернії. Серед промислових негільдійських підприємств Катеринославської губернії більше за все діяло хлібопекарень, булочних та кондитерських виробництв – від 89 (у 1896 р.) до 138 закладів (1898 р.). Натомість найбільший зиск отримували власники фабрик, які займалися обробкою сала та воску – від 18,4% до 20,2%.

Зрештою на Півдні України наприкінці 1890-х рр. загалом діяло 2989 промислових (гільдійських та не гільдійських) підприємств, тож і кількість

промислової буржуазії регіону орієнтовно можна обчислити у 3 тис. осіб.

Висновки.

Узагальнюючи вищезазначене, треба підкреслити, що підприємці Півдня України наприкінці XIX ст. були однією з найбільш економічно потужних та впливових груп промисловців, фінансистів та торговців Російської імперії. Водночас тут діяв численний прошарок середньої та дрібної буржуазії, яка частіше за все створювала невеликі заклади, відіграючи достатньо важливу роль у задоволенні попиту та потреб широких верств місцевого населення. При цьому свої бізнес-інтереси заповзятливі люди регіону реалізовували в найрізноманітніших галузях.

Утім домінуючу роль у структурі приватного підприємництва відігравали бізнесові практики в царині торгівлі. Саме в цих закладах скоріше відбувався обіг коштів і відповідно швидше можна було отримати бажані прибутки. Тож саме в цій сфері була сконцентрована переважна частка представників ділових кіл регіону – приблизно 26 тис. осіб. Натомість підприємців, які віддавали данину бізнесовим практикам у промисловості Півдня України було майже в 10 разів менше – до 3 тис. осіб. Приблизно ж стільки (2–2,5 тис.) було ділків, які реалізовували свої бізнес-інтереси в царині обслуговування населення. Адже саме в цьому секторі економіки заповзятливим особам, що мали невеликий початковий капітал, найлегше було розпочати власну справу.

Зрештою, розвиток приватного підприємництва в пореформений період, відіграв визначальну роль у здійсненні промислової модернізації Півдня, а водночас засвідчив вихід українського суспільства на новий ступінь соціальної організації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург: тип. Императорской Академии наук, 1858. 384 с.

Вестник финансов, промышленности и торговли (Санкт-Петербург). 1897. №33.

Водотика Т. С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип.22. С.14–25.

Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. Санкт-Петербург: А.С. Суворин, 1899. Т. 1.

Донік О. М. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України в пореформену добу. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. Вип. XX. С. 96–111.

Ежегодник «Приднепровье» и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. Ред.: Н.Г. Подковыров, А.Г. Авчинников. Екатеринослав: Тип. Губ. Правления, 1914. 420 с.

Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). Український історичний журнал. 1994. № 6. С. 72–81.

Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. Український історичний журнал. 1992. № 3. С. 57–66.

Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.

Лінднер Райнер. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). Київ; Донецьк: «Промінь», 2008. 504 с.

Ніколаєва Т. М. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.). Український історичний журнал. 2011. №3. С. 95–107.

Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... по исчислению, классификации и определению оборотов и прибылей торговых и промышленных предприятий, подлежащих сим сборам. Министерство финансов. Департамент торговли и мануфактур. Санкт-Петербург, 1888–1900.

Шацилло М. К. Иностранцы в составе российского предпринимательства. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Москва, 1997. С. 34–53.

Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.): моногр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 266 с.

Blackwell W.L. The industrialization of Russia. An historical perspective. N.Y., 1970. 198 p.

Riber A. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. Chapell Hill (N.C.), 1982. 496 p.

REFERENCES

- Aksakov, I. S. (1858). Issledovanie o torgovle na ukrainskikh yarmarkakh [Research on trade at Ukrainian fairs]. Sankt-Peterburg: tip. Imperatorskoj Akademii nauk.
- Donik, O. M. (2012). Etnichna dyferentsiatsiia i protsesy sotsial'no-kul'turnoi adaptatsii pidpriemstiv Ukrainy v poreformenu dobu [Ethnic differentiation and processes of socio-cultural adaptation of Ukrainian entrepreneurs in the post-reform era]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 20, 96-111.
- Kruhliak, B. A. (1994). Torhovel'na burzhuaziia v Ukraini (60-ti roky XIX st. – 1914 p.) [Trade bourgeoisie in Ukraine (60s of the XIX century - 1914)]. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 6, 72-81.
- Krutikov, V. V. (1992). Sotsial'na struktura mis'koi burzhuazii Ukrainy naperedodni revoliutsii 1905-1907 rr. [The social structure of the urban bourgeoisie of Ukraine on the eve of the revolution of 1905-1907]. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 3, 57-66.
- Lazans'ka, T. I. (1999). Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovel'no-promyslovoi statystyky XIX st.) [History of entrepreneurship in Ukraine (on the materials of trade and industrial statistics of the XIX century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Lindner, Rajner (2008). Pidpriemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsial'na komunikatsiia na Pivdni Rosijs'koi imperii) [Entrepreneurs and the City in Ukraine, 1860–1914 (Industrialization and Social Communication in the South of the Russian Empire)]. Kyiv; Donetsk: «Promin».
- Nikolaieva, T. M. (2011). Sotsiokul'turna kharakterystyka pidpriemstiv Ukrainy (1861–1914 rr.) [Socio-cultural characteristics of Ukrainian entrepreneurs (1861–1914)]. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal, 3, 95–107.
- Podkovyrov, N. G., Avchinnikov, A. G. (1914). Ezhegodnik «Pridneprov'e» i pamyatnaya knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1914 god [Yearbook "Pridneprovye" and a commemorative book of the Yekaterinoslav province for 1914]. Ekaterinoslav: Tip. Gub. Pravleniya.
- Shatsillo, M. K. (1997). Inostrantsy v sostave rossijskogo predprinimatel'stva [Foreigners as part of Russian business]. Inostrannoe predprinimatel'stvo i zagranichnye investitsii v Rossii. Moskva.
- Shevchenko, V. V. (2010). Pryvatne bankir's'ke pidpriemnytstvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.) [Private banking business in Odessa (XIX - early XX centuries)]. Monohrafiya. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Vodotyka, T. S. (2013). Sotsial'na tsina ta sotsial'na vidpovidal'nist': pidpriemnyts'ka blahodijnist' u druhij polovyni XIX st. [Social price and social responsibility: entrepreneurial charity in the second half of the XIX century]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 22, 14–25.

Ukrainian intellectual Aleksandr Rusov. Part 2. From national culture to political gradualism

UDC: 94: 001 (477)»18/19»(092)

DOI: 10.15421/17222

Svitlenko SerhiiDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Relevance of the research in studying the mechanisms of transformations in the ideology and social practices of conscious Ukrainianness. The article aims to highlight the process of ideological evolution and practical activities of one of the prominent figures of the Ukrainian national movement A. A. Rusov (1847-1915) from national culture to political gradualism. The study used a personalistic approach, historical and biographical, historical-systemic and historical-typological methods.

Results. On the basis of various archival and published documentary and narrative material, it is shown that according to his worldview, Aleksandr Rusov was one of the typical representatives of Ukrainian patriotism. In the 1880s and 1890s, he took care of the national culture, which aimed at the national and cultural revival of Ukraine. This activity was carried out by legal means within the statistical bureaus of zemstvos, in elected positions of zemstvo self-government, in scientific societies. Recognition of the scientific achievements of the candidate of St. Vladimir's University was his membership in the Russian Geographical, Moscow Archaeological, Kyiv Law Societies. Many good deeds were done by Ukrainian intellectuals in the Society for Mutual Assistance to Students and Teachers, the Charitable Society for the Publication of Useful and Cheap Books, the Ukrainian Scientific Society in Kyiv, and the Kyiv branch of the Shevchenko Scientific Society. We should also point out his active organizational and journalistic activities in support of the Ukrainian press, in particular the weekly «Ukrainsky Vestnik» the «Hromadske Slovo» and «Rada» newspapers. At the same time, A. A. Rusov acted in semi-legal Ukrainian communities and circles, repeatedly subjected to searches, police surveillance and imprisonment. In the late nineteenth – early twentieth century he was no longer limited to national culture but took an active part in the activities of political gradual organizations, in particular, such as the All-Ukrainian General Organization; was one of the initiators of the Society of Ukrainian Progressives. The Ukrainian activist became a consistent supporter of gradual work and did not share the political violence of the left-wing Russian socialists.

Conclusions. It is proved that during the 1880s and 1900s A.A. Rusov was one of the prominent figures in the Ukrainian national movement, whose activity lasted both in the provinces of Dnieper Ukraine and in St. Petersburg. Ukrainian intellectual and public and political figure made a significant contribution to the Ukrainian national cause, consistently defending the right of the Ukrainian people to their native language, literature, press, school, scientific knowledge, etc.

The originality and scientific novelty of the article lies in a certain increase in specific historical material and in the coverage of the personality of A. A. Rusov as a Ukrainian intellectual, who in the late nineteenth - early twentieth century was not limited to national culture, but combined it with the gradual socio-political activities.

Keywords: Ukrainian patriotism, Ukrainian communities, statistical offices, scientific societies, national and cultural activities, gradual policy, Ukrainian national movement

Citation: Svitlenko S. (2022) Ukrainian intellectual Aleksandr Rusov. Part 2. From national culture to political gradualism. *Grani*, 25(1), 13-26. <https://doi.org/10.15421/17222>

Український інтелектуал Олександр Русов. Ч.2. Від національного культурництва до політичної поступовості

Сергій Світленко*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження у вивченні механізмів трансформацій в ідеології та соціальних практиках свідомого українства. Стаття ставить на меті висвітлити процес ідейної еволюції та практичної діяльності одного з визначних діячів українського національного руху О. О. Русова (1847–1915) від національного культурництва до політичної поступовості. В дослідженні застосовано персоналістичний підхід, історико-біографічний, історико-системний та історико-типологічний методи.

Стаття надійшла / Article arrived: 16.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

Результати. На основі різноманітного архівного та опублікованого документального й оповідного матеріалу показано, що за своїм світоглядом Олександр Русов належав до типових представників українського народолюбства. У 1880-х–1890-х рр. він опікувався національним культурництвом, яке мало на меті національно-культурне відродження України. Засобами для цього було поширення наукових знань, розвиток культури та патріотичних почуттів до батьківщини – України. Ця діяльність здійснювалася легальними засобами в межах статистичних бюро земств, на виборних посадах земського самоврядування, в наукових товариствах. Визнанням наукового доробку кандидата Університету Св. Володимира стало його членство в Російському географічному, Московському археологічному, Київському юридичному товариствах. Багато добрих справ було зроблено українським інтелектуалом в «Обществе взаимного вспомоществования учащим и учившим», «Благотворительном обществе издания общепользных и дешевых книг», Українському науковому товаристві в Києві, Київському осередку Наукового товариства імені Шевченка. Слід також вказати на його активну організаційну й публіцистичну діяльність з підтримки української преси, зокрема тижневика «Украинский вестник», газет «Громадське слово» та «Рада». Водночас О. О. Русов діяв у напівлегальних українських громадах та гуртках, неодноразово піддавався обшукам, поліцейському нагляду та ув'язненню. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він вже не обмежувався національним культурництвом, а брав активну участь у діяльності політичних поступових організацій, зокрема таких, як Всеукраїнська загальна організація; був одним з ініціаторів створення Товариства українських поступовців. Український діяч став послідовним прихильником поступової праці й не поділяв політичного насильства лівих російських соціалістів.

Висновки. Доведено, що впродовж 1880-х–1900-х рр. О. О. Русов належав до помітних постатей в українському національному русі, діяльність якого тривала як у губерніях Наддніпрянської України, так і в Санкт-Петербурзі. Український інтелектуал та громадсько-політичний діяч зробив вагомий внесок в українську національну справу, послідовно відстоюючи право українського народу на рідну мову, літературу, пресу, школу, наукові знання тощо.

Оригінальність і наукова новизна статті полягає у певному прирошенні конкретно-історичного матеріалу і у висвітленні особистості О. О. Русова як українського інтелектуала, котрий наприкінці XIX – на початку XX ст. не обмежувався національним культурництвом, а поєднував його з поступовою громадсько-політичною діяльністю.

Ключові слова: українське народолюбство, українські громади, статистичні бюро, наукові товариства, національно-культурницька діяльність, поступова політика, український національний рух

Цитування: Світленко С. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч.2. Від національного культурництва до політичної поступовості. Науково-теоретичний альманах Грани. 2022. Том 25. №1. С. 13 - 26. <https://doi.org/10.15421/17222>

Вступ.

У другій половині XIX – на початку XX ст. український національний рух пройшов складний шлях від національного культурництва до громадсько-політичного життя. Відповідна ідейна трансформація відбувалася з репрезентантами українського народолюбства, у світогляді яких ідея українського національного відродження за кілька десятиліть служінню власному народові вийшла за межі культурницької діяльності та стала набувати політичних рис. Цей процес був наслідком поступових, еволюційних змін у світогляді та соціальних практиках українських народолюбців, одним з яскравих представників яких був Олександр Олександрович Русов (1847–1915). Вивчення його постаті є актуальним з погляду осягнення механізмів трансформацій в ідеології та соціальних практиках свідомого українства.

Аналіз досліджень і публікацій.

У попередній статті, де йшлося про входження О. О. Русова у світ української інтелектуальної еліти, нам вже доводилося вести мову про підвищення дослідницького інтересу до особистості цього українського діяча в новітній українській історіографії. Достатньо пригадати доробок таких авторів, як А. М. Катренко, В. М. Мойсієнко, Б. В. Петрук, Н. С. Побірченко, О. Л. Рахно та ін. (Світленко, 2020, с. 95). Однак, віддаючи належне зробленому, слід зауважити, що постать О. О. Русова потребує подальшого вивчення й популяризації.

Прикметно, що навіть у змістовних узагальнюючих працях, які порушили важливі проблеми українського національного відродження, дослідителі ідеології та діяльності українських інтелектуалів «довгого XIX ст.», ім'я зазначеного діяча згадувалося вельми епізодично (Сарбей, 1999, с. 196, 256; Гирич, 2014, с. 335, 409). Відтак відродження й утвердження історичної пам'яті про О. О. Русова залишається важливим завданням.

Дане дослідження є логічним продовженням попереднього і ставить на меті висвітлити процес ідейної еволюції та практичної діяльності одного з визначних діячів українського національного руху О. О. Русова від національного культурництва до політичної поступовості. Це має заповнити певні лакуни на стику інтелектуальної та суспільно-політичної історії України останньої чверті XIX–початку XX ст. В дослідженні застосовано персоналістичний підхід, історико-біографічний, історико-системний та історико-типологічний методи.

Джерельною основою представленої статті є маловідомі архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Одеської області, Відділу рукописів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; опрацьовані свого часу джерела з фондів Державного архіву Російської Федерації

і Російського державного архіву літератури та мистецтва; ряд опублікованих епістоляріїв та спогадів тощо.

Виклад основного матеріалу та результати дослідження.

З кінця 1879 р. до весни 1882 р. О. О. Русов проживав у Києві (Інститут рукопису НБУ. ВР. (далі – ІР) Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9). В цей час він брав активну участь у діяльності Київської Старої громади. Так, 16 лютого 1880 р. в помешканні старогромадівця О. Ф. Кістяківського за участю приблизно 35 громадян відбувся вечір провів лідера громади В. Б. Антоновича за кордон. О. О. Русов став активним учасником дискусії, яку спричинив господар, стверджуючи у своїй промові, що для розвитку української національної ідеї треба отримати конституційні гарантії (Кістяківський, 1995, с. 72–73). Як згадувала Н. Д. Полонська-Василенко, у 1880-х рр. подружжя Русових можна було побачити в «Українських Атеанах», як називали господа подружжя Старицьких. Там збиралася культурна еліта України, чимала частина якої входила до лав Київської Старої громади (Полонська-Василенко, 2011, с. 410–411).

О. О. Русов належав до діячів із багатогранними інтересами. У 1880 р. він перервав заняття статистикою і захопився іншою справою – археологією, відправившись у Дагестан для проведення розкопок, відряджений Московським археологічним товариством. Однак ця робота, що тривала з червня до листопада 1880 р., не дала особливого прибутку.

Тоді за працевлаштування О. О. Русова взявся В. Б. Антонович. Восени 1880 р., як зафіксував у своєму щоденнику О. Ф. Кістяківський, ідейний лідер Київської Старої громади порушив клопотання про призначення О. О. Русова інспектором народних училищ. «Справа хороша, – писав Олександр Федорович 29 вересня 1880 р., – але навряд чи можлива. Русов – місцева людина, українофіл» (Кістяківський, 1995, с. 303). І дійсно цей задум не був втілений у життя. Як зізнавався сам О. О. Русов у листі до російського ученого-літературознавця та етнографа О. М. Пипіна від 22 листопада 1890 р., він «потім перебивався газетною роботою («Труд» і «Заря» 1881–82)...» (Российский государственный архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ). Ф. 395. Оп. 1. Д. 343. Л. 1 об.–2).

У 1881 – на початку 1882 рр. О. О. Русов працював редактором київського часопису «Труд», який свідомі українці мріяли зробити своїм друкованим органом. Київська поступова газета набувала популярності серед читачів. Земський статистик Л. В. Падалка у своїх спогадах згадував, що вона «наперебій читалася в студентській читальні...» (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9; ІР. Ф. 246. Спр. 130. Арк. 1; Государственный архив, Ф. 102, 1882 г. 3 дел-во. Д. 625. Л. 58 об.; Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 74). О. О. Русов опікувався поліпшенням змісту газети. Так, наприклад, 6 січня 1882 р. він направив листа М. І. Костомарову з проханням підтримати видання хоча невеликим матеріалом. У планах редактора було

перетворення газети на щоденну (ІР. Ф. XXII. Спр. 255. Арк. 1, 2).

З приводу редакторської діяльності в газетах «Труд» і «Заря» 1881–1882 рр. О. О. Русова викликав Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 3). Це було не випадково, бо обидва органи преси порушували, звичайно ж езоповою мовою, проблеми основних пунктів українофільської програми, ведучи в такий спосіб полеміку з М. І. Костомаровим (РГАЛИ. Ф. 1696. Оп. 1. Д. 143. Л. 2). Але й така прихована актуалізація ключових проблем українського національного руху, очевидно, не залишилася непоміченою владою.

Саме в той самий час С. Ф. Русова між стелею і горищем будинку, де мешкало подружжя, переховувала розібраний друкарський верстат і шрифт підпільної друкарні загальноросійської партії «Народна воля». Хоча жандарми й не знайшли цих речових доказів, які б підтверджували зв'язок з народовольським підпіллям, Софія Федорівна була заарештована (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 3). Характерно, що жандарми усвідомлювали тодішню різницю у світогляді Олександра та Софії Русових. Так, у секретному донесенні начальника Київського ГЖУ директору Департаменту поліції від 8 травня 1882 р. вказувалося, що за своїм світоглядом Олександр належав до «ліберально-українофільської», а Софія – до «соціально-революційної партії» (Государственный архив, Ф. 102, 1882 г., 3 дел-во, Д. 969, Л. 6).

За вказаних обставин О. О. Русов був змушений покинути Київ і переїхав до Одеси. Коли Софія Федорівна змогла перебраться до південного міста, вона знайшла свого чоловіка «в повному захопленні статистикою». Тоді для статистичного опису Одеського повіту сформувався вже цілий гурток. Професійна діяльність О. О. Русова тісно перепліталася з громадською. В Одесі він приєднався до учасників Одеської української громади, які з великою радістю зустріли Олександра Олександровича та його дружину. До кола однодумців Русових належали Л. А. Смоленський, М. Ф. Комаров, М. І. Климович, О. О. Андрієвський та ін. (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 8; Русова, 1928, с. 153).

Очевидно, під безпосереднім впливом свого чоловіка, який був глибоким і переконаним супротивником терористичних методів боротьби, та за умов національно-патріотичної громадської атмосфери Софія Федорівна поступово відійшла від своїх симпатій і контактів з російським соціально-революційним рухом та спрямувала свою надзвичайну енергію на українську справу. В українському національному дусі виховувалися й діти Русових (Антонович Дмитро, 2021, с. 101, 102; Чикаленко, 2003, с. 241).

Тим часом одеські статистики, в тому числі О. О. Русов, виїхали з Одеси на опис Єлисаветградського повіту. В тодішньому Єлисаветграді – одному з найкращих міст на Херсонщині – на початку 1880-х рр. активно діяли українські народолюбці, одним з очільників яких був лікар О. І. Михалевич (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 11). У своїй діяльності свідомі

українці використовували земську працю на ниві статистичних дослідів.

Наприкінці 1881 р. відбулось перше зібрання комісії Херсонського земства з приводу заснування статистичного відділу. Одним з очільників земських статистиків на Херсонщині з 1882 р. став О. О. Русов, який керував відділом разом із О. О. Браунером, перебуваючи на посаді «агента» (ІР. Ф. Х. Спр. 18048. Арк. 1, 10, 13; Государственный архив, Ф. 102, 1882 г., 3 дел-во, Д. 625, Л. 58).

За споминами С. Ф. Русової, в 1882–1884 рр. О. О. Русов постійно перебував у Єлисаветграді в помешканні українського письменника, драматурга та театрального діяча І. К. Тобілевича (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 14). Проте Гнат Житецький стверджував, що з другої половини 1882 р. Олександр Олександрович опинився в Херсоні, в 1883 р. – в Одесі, а в 1884 р. – в Єлисаветграді (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9).

За 1883–1884 рр. земські статистики на чолі з О. О. Русовим здійснили велике статистичне дослідження й описали два великі повіти Херсонської губернії: спочатку Одеський, а потім Єлисаветградський. Завідувачем Херсонського статистичного відділу був природознавець О. О. Браунер, з яким О. О. Русов спільно працював у ході статистичних розслідувань в Одеському повіті. Крім того, до цієї групи належали й старші статистики – селянин за походженням, колишній народний учитель, видатний знавець місцевого народного побуту А. М. Грабенко та учасник підвірного перепису по Єлисаветградському повіту Т. О. Василевський.

Саме ці діячі склали ядро херсонських статистиків, котрі перебували в найтісніших стосунках з О. О. Русовим. Згодом було затверджено штат із шести повітових статистиків. Олександр Олександрович та його земські колеги спиралися на підтримку таких впливових земських діячів, як В. П. Андрієвський, Н. А. Бошняк та Ф. П. Нікітін (ІР. Ф. 246. Спр. 130. Арк. 4; Рябінін-Скляревський, 2003, с. 24, 25).

Однак життя статистика О. О. Русова було далеко не безхмарним. Вже 1 вересня 1883 р. в Доповіді III діловодства Департаменту поліції про О. Ф. Ліндфорса та О. О. Русова, зокрема, йшлося, що Олександр Олександрович «давно відомий як особа шкідливого напрямку», як один із дієвих членів «Старої громади», який надавав грошову допомогу політичним засланням, співробітничав у виданні «Новороссийский Телеграф», що припинило свій вихід у світ за «Височайшим повелінням» (Доповідь..., с. 121 – 122).

У 1884 р. О. О. та С. Ф. Русови проходили й у справі про складення, видання і розповсюдження в Одесі «Каталогов систематичного читання». У відповідній «Доповіді» зазначалося, що колезький асесор, а нині секретар Херсонського земського статистичного комітету О. О. Русов, ще раніше підозрюваний «у політичній неблагонадійності», тепер має бути висланим з місцевостей посиленої охорони під гласний нагляд на два роки. Тоді ж указувалося, що «головна пособница та ініціаторка» у складенні

каталогу С. Ф. Русова, яка в той час утримувалася в Катеринославському тюремному замку, має бути вислана адміністративним порядком у Східний Сибір з переданням під нагляд поліції на п'ять років. 30 вересня 1884 р. начальник жандармського управління Одеси сповіщав Одеському градоначальнику, що подружжя Русових у своєму намірі видати «Каталоги систематического чтения» «явно діяли в інтересах соціально-революційної партії» (Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 5–5 зв., 16).

У грудні 1884 р. О. О. Русов та його найближчі співробітники – Т. О. Василевський, О. Ф. Волошинов та А. М. Грабенко – під кінець дослідів Єлисаветградського повіту були заарештовані в Єлисаветграді. У постанові № 1 Окремого Корпусу Жандармів підполковника Чуйкова від 11 грудня 1884 р., зокрема, йшлося і про земського статистика Русова, який влаштуовау на своїй єлисаветградській квартирі постійні зібрання, що відбувалися під виглядом опрацювання літературних перекладів. Від жандармського ока не залишилась непоміченою постійна присутність О. О. Русова в помешканні ідейного очільника місцевих українських народолюбців О. І. Михалевича, коли там обговорювалися справи товариства.

Ці матеріали були долучені до справи помічника начальника Херсонського ГЖУ про «Єлисаветградське українофільське злочинне співтовариство, що проваджувалося в порядку дізнання на підставі закону 19 травня 1871 року» (1885). Зазначене не залишає сумнівів стосовно українського характеру діяльності його учасників, у тому числі й О. О. Русова. Жандармський чиновник за згодою товариша прокурора Одеської Судової палати ухвалив визнати винними і притягнути до відповідальності в якості обвинувачених Опанаса Михалевича, Івана Тобілевича, Олександра Русова, Олександра Волошинова, Андрія Грабенка, Михайла Васильєва, Теофана Василевського та Івана Колодєєва.

Український народолюбець О. О. Русов фактично відсидів в Єлисаветградській в'язниці тільки за те, що разом з О. І. Михалевичем та І. К. Тобілевичем задумав укласти популярну брошуру для народного читання з політичної економії українською мовою. Хоча розпочатий рукопис вдалося спалити під час трусу, Олександр Олександрович потрапив до тюрми, а вийшовши, як і його однопумці, отримав статус піднаглядного в Херсоні. До того ж йому заборонялось їздити по селах у справах статистичних розслідувань (Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 11, 14 зв., 15 зв.; РГАЛИ. Ф. 395. Оп. 1. Д. 343. Л. 2; ІР. Ф. 246. Спр. 130. Арк. 1; Рябінін-Скляревський, 2003. С. 25).

Характерно, що російських жандармів у жодному разі не зупиняло, що в особі О. О. Русова перед ними представ справжній інтелектуал. Так, у протоколі допиту українського народолюбця № 11 від 11 січня 1885 р. зафіксовано, що допитуваний –

відставний колезький асесор, член трьох наукових товариств – Російського географічного, Московського археологічного та Київського юридичного, мав ступінь кандидата Університету Св. Володимира, що вже само по собі свідчило про різнобічність інтересів Олександра Олександровича. Прикметно, що в ході допиту О. О. Русов визнав свою національну приналежність, сказавши, що є «малоросом» (ЦДІАУК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 36). Це, безперечно, засвідчило становлення у його свідомості української національної ідентичності не за етнічним походженням, а за світоглядом.

Ще до свого ув'язнення в 1884 р. О. О. Русов відвідував Катеринослав, де в тюрмі перебувала дружина Софія Федорівна. На початку 1885 р. він опинився в Херсоні, де проживав до 1889 р. Навколо українського діяча згуртувався гурток однодумців. Це сталося не випадково, бо Олександр Олександрович вирізнявся своєю харизмою, що ґрунтувалася на високих професійних якостях помножених на рідкісних людських властивостях, таких як простота, доступність та особлива душевна привітність. Помешкання О. О. Русова розташовувалося неподалік від губернської управи, на розі Потьомкінської та Богородицької вулиць, і збирало як «старих», так і «новачків». З архівних джерел відома точна херсонська адреса О. О. Русова: Дворянська вулиця, будинок Крижановського (РГАЛІ. Ф. 395. Оп. 1. Д. 343. Л. 2; ІР. Ф. 246. Спр. 130. Арк. 4; ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 45).

Незважаючи на заборони, О. О. Русов та його однодумці не припиняли заняття статистичною діяльністю. Так, після слідства над єлисаветградським гуртком, яке тривало 1885 р., херсонські статистики здійснили експедицію в Олександрійський повіт, і в 1886 р. закінчили його опис. Під час перебування О. О. Русова в Олександрії, в цьому місті сформувався гурток Миколи Левицького-Косюри. В 1886–1887 рр. статистики зробили описи Тираспольського та Ананьєвського повітів. Але влада знову вдалася до репресій, оскільки вважала статистиків кола О. О. Русова, котрі прибули у зазначені повіти, «несоциальними хохломанами». Внаслідок таємного наказу міністра внутрішніх справ особи, які перебували під наглядом поліції, вже не мали права працювати в земстві. Тому в 1887 р. О. О. Русов, Т. О. Василевський та А. М. Грабенко позбулися своїх посад земських статистиків, хоча продовжували свою роботу на дому негласно (Рябінін-Скляревський, 2003, с. 25–26, 31; ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 2 зв. – 3).

У той час життєві обставини виявилися для Олександра Олександровича вельми несприятливими. Адже через репресії сім'я Русових була розділена. Дружина Софія Федорівна, яка вже тричі відсиділа в тюрмах Києва, Одеси та Катеринослава, разом з двома малолітніми дітьми (сином Михайлом та донькою Любою) проживала поблизу, за Дніпром, в Олешках Таврійської губернії. О. О. Русов часто навідувався до рідних, приїжджаючи разом із Д. В. Марковичем та іншими гуртківцями. Влітку він долав відстань між

Херсоном і Олешками на пароплаві, а взимку – на санках по дніпровському льоду (ІР. Ф. Х. Спр. 18048, арк. 1, 7; Там само. Ф. 84, спр. 76, арк. 4).

Статистичне бюро у Херсоні стало важливим осередком українського громадянства, являючи собою тісний гурток однодумців, українських народолюбців із національно-культурницькими завданнями підтримки української етнографії, літератури та театру. За роки діяльності херсонського гуртка було написано три книжки і надруковано у «Сборнике Херсонского земства» «силу статистичного матеріалу». Певний час українських народолюбців рятували добрі стосунки з молодим товаришем прокурора Д. В. Марковичем, який захоплювався українським літературним рухом і систематично контактував зі статистиками, особливо з О. О. Русовим (ІР. Ф. Х. Спр. 6357. Арк. 6; Там само. Ф. Х. Спр. 18048. Арк. 20).

Свого часу на характер цих контактів пролив світло Д. В. Маркович, який зазначав, що разом із О. О. Русовим та Т. О. Василевським захоплювався українською народною поезією та музикою, прагнучи всіма можливими легальними засобами розвивати українську мову, вважав своїм пріоритетом друкування оригінальних україномовних творів з дозволу цензури. Безперечно, Олександр Русов та його однодумці належали до національних культурників, поступовців, які не поділяли підпільних конспірацій російських соціалістів. Як українські народолюбці, вони вважали власним моральним обов'язком пропагувати своїми працями поширення наукових знань, культури та любові до Батьківщини-України (ІР. Ф. І. Спр. 1121. Арк. 3 зв. – 4).

Вагомим результатом статистичних дослідів О. О. Русова та його однодумців, херсонських статистиків, стало фундаментальне видання «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» в п'яти томах, які вийшли друком упродовж 1883–1890 рр. У них вміщено важливий статистично-економічний опис Одеського, Єлисаветградського, Олександрійського, Тираспольського та Херсонського повітів (Олександр Олександрович Русов..., 2004, с. 11–14).

Херсонський гурток О. О. Русова опікувався й видавничою літературною діяльністю. Так, у 1886 р. в Санкт-Петербурзі було видано херсонський белетристичний збірник «Степь». У 1886–1887 рр. зусиллями гуртківців у Херсоні опубліковано драматичні твори Івана Карпенка-Карого (Рябінін-Скляревський, 2003, с. 26–27). До того ж із 1887 р. О. О. Русов став брати участь у журналі Київської Старої громади «Киевская старина». Ці контакти тривали до 1906 р. і виявлялися в публікаціях з української історії, етнографії, літературознавства, критики та бібліографії тощо (Палієнко, 2005, с. 71, 144, 196, 216, 225, 250, 329–330, 400, 408).

Проте навіть вельми помірковані завдання й результати культурницької праці Херсонського гуртка О. О. Русова (1885–1889) викликали постійні переслідування з боку жандармів. Так, начальник Херсонського губернського жандармського управління в донесенні Тимчасовому Одеському

генерал-губернатору від 23 жовтня 1886 р. резюмував, що всі, хто опікуються статистикою в Херсонській губернії більшою чи меншою мірою неблагонадійні та групуються навколо О. О. Русова та його дружини. Водночас зазначалось, що О. О. Русов, як секретар земської управи, мав можливість сприяти отриманню місць у земстві людям однакових з ним переконань. Тільки у грудні 1888 р. українського народолюбця було звільнено від поліцейського нагляду (ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 10; Рябінін-Скляревський, 2003, с. 37).

Однак незабаром національно-культурницька діяльність О. О. Русова викликала нові репресивні заходи царської влади. Вже 24 квітня 1889 р. Департамент поліції сповістив Тимчасового Одеського генерал-губернатора, що міністр внутрішніх справ визнав необхідним заборонити подружжю Русових (Софія Федорівна вже перебувала під гласним наглядом поліції) мешкати не тільки в Херсонській губернії, але й у Дніпровському повіті Таврійської губернії. За приписом міністра Русови мусили залишити Херсонську губернію в тиждневий термін, тобто не пізніше 20 травня. 13 травня 1889 р. О. О. Русов подав клопотання з цього приводу, просячи відстрочити виїзд до 15 червня у зв'язку з браком коштів, які подружжя могло зібрати внаслідок розпродажу рухомого майна лише протягом 3–4 тижнів, до того ж просячи врахувати те, що син закінчував складання екзаменів у місцевій гімназії лише 14 червня 1889 р. (ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 45, 48).

Зазначений поспіх влади був викликаний візитом царя Олександра III до Херсона, що супроводжувався обшуками, ув'язненнями й висилками. З'явився й Іменний указ Олександра III, який назавжди забороняв О. О. Русову проживати в межах Херсонської губернії й наказував негайно виїхати з Херсона (ІР. Ф. Х. Спр. 6357. Арк. 8, 9).

Хоча заняття О. О. Русова з редагування Херсонського земського збірника навряд чи були небезпечними для зміни настроїв умів на Херсонщині, царські можновладці, очевидно, стурбовалися деяким поживленням діяльності окремих місцевих українців, що стало спостерігатися наприкінці 1880-х рр. (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 22).

За вказаних обставин Русови висловили бажання оселитися в с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії, куди відправилися 14 червня 1889 р. Після виїзду з Херсона О. О. Русов перейшов на службу до Чернігівського земства. Разом із В. Є. Варзаром та П. П. Червінським він започаткував і розвивав «чернігівську, або територіальну» школу з методу статистичних дослідів. У Чернігові, як і в Херсоні, він проводив думку про започаткування в земських школах навчання українською мовою (ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 52; ІР. Ф. Х. Спр. 4865. Арк. 148; Там само. Ф. Х. Спр. 14789. Арк. 1).

Утім, тодішнє перебування в Чернігові було не тривалим. Очевидно, згодом О. О. Русов певний час проживав у Полтаві. 22 листопада 1890 р. він

писав О. М. Пипіну, що в Полтаві «приставав до всіх «енків» (Горленку, Рудченку 2-му, Стороженку, Василенку)». Посівши пост завідувача Полтавського статистичного бюро, О. О. Русов виявляв бурхливу діяльність й ініціативність у роботі. Однак на початку 1890-х рр. Олександр Олександрович переїхав до Харкова. У 1890–1891 рр. він писав листи із Харкова до полтавського земського діяча М. Г. Кулябка-Корецького, в яких згадував про свою роботу в Пирятинському та Лохвицькому повітах; ділився споминами про те, що використовував у статистичних описах повітів на Херсонщині програму, яка передбачала вивчення географії, топографії, хорографії, етнотопографії, аерографії, метеорографії, етнографії тощо (ІР. Ф. 84. Спр. 3–15. Арк. 1 зв., 2).

Вже на початку 1891 р. О. О. Русов працював членом Харківського статистичного комітету, який був дієвим і об'єднував кращі сили місцевої інтелігенції. Там він зіштовся з такими помітними особистостями, як товариш голови цієї установи, економіст, професор політекономії в Харківському університеті Григорій Цехановський; колишній секретар статистичного комітету, етнограф та історик, відомий український народолюбець Петро Єфименко; тодішній секретар того ж комітету, економіст та статистик, фахівець з історії торгівлі хлібом Василь Касперов.

О. О. Русов належав до свідомих українців і вважав інший термін – «українофілі» – «диким і беззмістовним словом», справедливо зауважуючи, що в Італії немає італіанофілів, у Швеції – шведофілів, у Франції – франкофілів. Усвідомлюючи важливу роль національної свідомості й ідентичності, український діяч прагнув актуалізувати в Харкові історичну пам'ять про Тараса Шевченка та Миколу Костомарова. Так, у «Харьковском сборнике» (1891, вып. 5), який розповсюджувався в усіх селах Харківської губернії, ним було надруковано дві статті про М. І. Костомарова за мотивами його автобіографії (Ворожбит, 2017, с. 85, 86, 87, 88, 89).

Очевидно, в 1891 р. О. О. Русов певний час перебував у Києві, про що згадував Гнат Житецький (ІР. Х. Спр. 17373. Арк. 9). Це підтверджується і спогадами Н. Д. Полонської-Василенко, яка засвідчила відвідини подружжям Русових господи Старицьких, господи Требінської, на Тарасівській вул., а пізніше будинку Чикаленка, на Маріїнсько-Благовіщенській вул. (Полонська-Василенко, 2011, с. 371, 410–411). Все зазначене, скоріше за все, мало місце в 1891 р.

Із Києва Олександр та Софія Русови повернулися до Харкова, де О. О. Русов працював над історичним нарисом з нагоди 25-річної діяльності Харківського земства, а з березня 1892 р. по травень 1893 р. – статистиком при міській управі. В 1892 р. він провів перепис нерухомого майна міста Харкова, а поряд із цим активізував діяльність Харківського історико-філологічного товариства, працював у Харківській громадській бібліотеці (Рахно, 2012, с. 135).

Перебуваючи в Харкові, подружжя Русових відіграло помітну роль у середовищі місцевих свідомих українців, мало контакти з діячами української громади А. Л. Шимановим, М. Ф. Лободовським та ін. (РГАЛИ. Ф. 395. Оп. 1. Д. 343 Л. 3; ІР. Ф. 84. Спр. 76. Арк. 31), з учасниками Братства тарасівців (Наумов, 1999, с. 59). Водночас Русови підтримували зв'язки із галицькими діячами. Від дружини І. Я. Франка Ольги їм надійшов транспорт у три з половиною пуди заборонених у Російській імперії книжок, газет та журналів, зокрема кілька примірників журналу «Громада» М. П. Драгоманова (Русов, 2011. Как крамолоискатели..., с. 225, 232).

Однак 1 травня 1893 р. за приналежність до «злочинного українофільського гуртка» та зберігання нелегальної літератури О. О. Русова було піддано обшуку й арешту. 7 травня Олександр Олександрович позбувся посади статистика при Харківській міській думі, на якій перебував із березня 1892 р. Український діяч опинився у Харківській губернській в'язниці, а вже 9 травня 1893 р. був притягнутий до дізнання. Перебування О. О. Русова під вартою тривало до 08 червня 1893 р. Надалі йому було звільнено під особливий нагляд поліції (Русов, 2011. Как крамолоискатели..., с. 180; Русов, 2011. Сведения, с. 238, 239).

До середини 1894 р. подружжя Русових проживало в Харкові, а потім повернулось до Чернігова, де мешкало чотири з половиною роки (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9). У 1894 р. в цьому місті відновила діяльність українська громада. Незабаром О. О. Русов разом із дружиною приєднався до цього осередку свідомого українства. До кола чернігівських громадівців, які входили до тодішнього інтелектуального кола Олександра Олександровича, належали А. В. Верзілов, О. А. Тишинський, І. Л. Шраг, В. Т. Андрієвський, С. В. Василівський, О. Л. Глібов, Б. Д. Грінченко та М. М. Грінченкова, Г. О. Коваленко, М. М. Коцюбинський та В. У. Коцюбинська, І. М. Руденко, В. П. Степаненко, Є. К. Тимченко, М. Ф. Чернявський, А. П. Шелухін, О. П. Шликевич та ін.

О. О. Русов брав активну роль у зборах місцевої громади, читав реферати на святкуванні Шевченкових роковин, виступав з пропозиціями шанувати пам'ять Кобзаря, заснувати в Чернігові «Комітет Грамотності імені Т. Г. Шевченка». Щоправда, ці пропозиції супроводжувалися досить суперечливими думками, які коливалися від радикалізму до лібералізму. Іноді він надавав сходам громадян особливого колориту, коли влаштовував разом із дружиною Софією Федорівною співи з грою на піаніно. Діячі Чернігівської української громади ставилися до «батька земської статистики» в Україні, як його називали, з великою шанобою (Грінченкова, & Верзілів, 1928, с. 466, 485, 486).

І дійсно, О. О. Русов за дорученням Чернігівського губернського земства підготував фундаментальне двотомне дослідження «Описание Черниговской губернии» (1898–1899), яке узагальнило копітку

працю місцевих земських статистиків, здійснену по п'ятнадцяти повітах губернії впродовж 70-х – 80-х рр. XIX ст. (Рахно, 2012, с. 135).

Як видно із звітів Чернігівської губернської земської управи за 1897 та 1898 рр., О. О. Русов брав активну участь у роботі особливої комісії земців, якій було доручено розробку питання про повсюдне навчання, про заснування учительської земської семінарії в Чернігові, про укладання каталогів бібліотек тощо (Грінченко, 2013, с. 324, 388). У 1898–1901 рр. О. О. Русов став брати участь в органах губернського земського самоврядування, будучи обраним гласним у земське повітове зібрання в м. Борзна. Як земський гласний, він працював із захопленням, нерідко затримуючись на земській роботі до двох годин ночі. В комісії з народної освіти Олександр Олександрович висунув ідею про фінансування земської освіти із земських коштів, брав участь в обговоренні питання про право використовувати українську мову в народній школі, відстоював думку про виділення земством коштів для приміщення музею В. В. Тарновського. О. О. Русов відповідально ставився й до роботи члена земської губернської оціночної та статистичної комісії.

Особливо плідними були розрахунки земського гласного стосовно розвитку загальної початкової школи в губернії. Так, І. Зайченко та О. Рахно встановили, що О. О. Русов вважав, що, крім існуючих на Чернігівщині 600 шкіл, для досягнення загальної початкової освіти, земство має побудувати ще 1 565 таких же навчальних закладів вартістю 4,5 млн крб. При цьому, за підрахунками Олександра Олександровича, щорічно мали б будуватися 75–100 нових шкіл, що дало б можливість виконати програму за 20 років.

До того ж О. О. Русов працював у складі правління міської громадської бібліотеки, де на нього поклали функції спочатку секретаря (1896–1898), а згодом – голови (1899); у Чернігівській губернській архівній комісії та аматорському музично-драматичному гуртку. Добрі справи робив він в «Обществе взаимного вспомоществования учащим и учившим», де в 1899 р. його обрали до складу правління і доручили виконувати роботу секретаря. Навіть після від'їзду з Чернігова учений-народолобець не поривав контакти з товариством до 1903 р. Незважаючи на вищезазначене, на чергових виборах кандидатуру О. О. Русова забалотували, напевно через українолюбну спрямованість діяльності гласного (Русов, 2011. Записки земського..., с. 65–67, 71, 73, 76, 98, 100, 102–103, 110; Листи..., 1999, с. 71; Рахно, 2012, с. 135).

Перебуваючи в Чернігові, О. О. Русов не обмежувався культурницькою працею в місцевій українській громаді та земстві. З 1897 р. він брав активну участь у діяльності Всеукраїнської загальної організації (ВЗО), створеної за ініціативи В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського і об'єднуючої найактивніші кадри свідомих українців. Зокрема,

український діяч належав до учасників й організаторів з'їздів ВЗО, що інколи відбувалися під легальним прикриттям різних науково-культурних заходів. Так, у 20–27 серпня 1898 р. II з'їзд ВЗО проходив під прикриттям з'їзду натуралістів в Університеті Св. Володимира. Серед 40 учасників, котрі брали участь у київському з'їзді ВЗО, примітну роль відіграв О. О. Русов, котрий входив до складу делегації Чернігівської української громади і головував на першому ж засіданні 20 серпня 1898 р. (Колесник, Могильний, 2005, с. 63, 64, 66–67).

У подальшому він також входив до плеяди організаторів з'їздів. Зокрема, свідченням цього є конспіративний лист В. Б. Антоновича до Харкова про скликання XI Всеукраїнського з'їзду ВЗО, який мав відбутися разом із XII Археологічним з'їздом у серпні 1902 р., із згадками про О. О. Русова (Син України, 1997, с. 86; Колесник, & Могильний, 2005, с. 196).

Характерно, що О. О. Русов не переривав плідні контакти з Київською Старою громадою. За спогадами Є. Х. Чикаленка, Олександр Олександрович якось приїхав із Чернігова до Києва і, дізнавшись про проблеми зі складанням словника української мови, порадив запросити для завершення цієї праці Б. Д. Грінченка, тодішнього секретаря Чернігівського земства. Пізніше він наполягав на своїй пропозиції листами з Чернігова. Врешті-решт ідея О. О. Русова була втілена в життя і мала позитивні наслідки у вигляді чотиритомного «Словаря української мови» (Чикаленко, 2003, с. 217–219).

Поряд із земською діяльністю в Чернігові О. О. Русова приваблювала Полтава, де він сподівався обійняти посаду завідувача земського статистичного бюро при Полтавській губернській управі. Олександр Олександрович навіть влаштував у Полтаві курси знаних професорів: правознавця та економіста Ф. К. Горба-Ромашкевича, геолога та ґрунтознавця В. В. Докучаєва та економіста, агронома, статистика О. Ф. Фортунатова для службовців статистичного бюро губернського земства. Але Полтавський губернатор не був зацікавлений в тому, щоб О. О. Русов отримав місце служби ані в Полтавській, ані в Чернігівській губернії (Русов, 2011. Записки земського, с. 81, 84).

Але все ж таки у 1899 р. Олександр Олександрович отримав посаду завідувача статистичного бюро Полтавського губернського земства. З цього приводу Іван Липа сповіщав Марію Грінченко, що в Полтаві чекали на прибуття О. О. Русова в якості завідувача статистикою в травні (Листування Івана Липи, 2020, с. 237).

Працюючи в Полтаві, О. О. Русов удосконалював поточну статистику, зробив оціночні описи повітів і міст, організував подвірний перепис Полтавської губернії (Катренко, & Мойсієнко, 1997, с. 52). Найбільш значущим результатом цієї копіткої праці стало фундаментальне 14-ти томне видання «Матеріали подвірної переписи Полтавской губернии», яке містило численні повітові статистичні дані і вийшло друком у 1904–1907 рр. (Олександр

Олександрович Русов, 2004, с. 17–19).

Діяльність у галузі статистики поєднувалася з активною громадянською позицією. Так, з 1899 р. О. О. Русов відіграв провідну роль у Полтавській українській громаді, яка ініціювала встановлення пам'ятнику І. П. Котляревському в Полтаві (Колесник, & Могильний, 2005, с. 78). В полтавський період він організував ряд Шевченківських вечорів, написання українських підручників, прагнув переконати місцеву українську громадськість виборювати право викладати українською мовою у школі (Рахно, 2012, с. 135).

19 лютого 1900 р. О. О. Русов взяв активну участь у Шевченківських роковинах, організовані в Полтаві його сином Михайлом, котрий сформувався в палкого українського революціонера. На заході була присутня значна кількість свідомих українців, чисельність яких доходила до 60 осіб. У центрі уваги учасників, в основному молоді, опинилася радикальна промова харківського адвоката Миколи Міхновського. Поступовець О. О. Русов не поділяв революційного запалу, який палав увесь вечір, і виступив із майстерно побудованою ораторською промовою просвітянського спрямування. Особливо сильне враження на присутніх справило читання Олександром Олександровичем творів Тараса Шевченка, зокрема «Орися ти, моя ниво!». Проте, хоч ця промова глибоко вразила своїм «вибагливим, рафінованим мистецтвом», вона не знайшла підтримки серед радикальної молоді. Такий настрій виразив Дмитро Антонович, який назвав справжньою освітою поширення революційної свідомості (Антонович Дмитро, 2021, с. 100–103).

Діяльність О. О. Русова привертала пильну увагу політичної поліції. Так, 5 жовтня 1900 р. в полтавському помешканні Русових було зроблено черговий трус, а українські діячі дістали обвинувачення в організації революційної партії, яка нібито мала на меті відокремити Україну від Росії й утворити самостійну державу. Приводом для обшуку могло стати те, що О. О. Русов запропонував своїм співробітникам-статистикам для досягнення кращих результатів статистичного опитування задавати респондентам запитання їх рідною, тобто українською мовою.

Під час обшуку жандарми були щиро здивовані тим, що в листуванні О. О. Русова, росіянина за етнічним походженням, найчастіше порушувалися питання розвитку української мови, театру, видання популярних брошур для народу тощо. Подружжя Русових та їхній син Михайло, який, до речі, став одним із засновників Революційної української партії, були заарештовані. І хоча жодних доказів обвинувачень не знайшли, Русов перебував під наглядом (Русов, 2011. Как я стал членом громады, с. 175, 180).

О. О. Русов користувався великою повагою серед свідомих українців Полтави, які прагнули «бучно відсвяткувати» його 25-річний ювілей як «українського статистика» (Листування Івана Липи, 2020, с. 302). Жандарми не залишили поза увагою цей

захід, який прогресивна громадськість відзначала 30 серпня 1901 р. Ще не встигли Русови провести гостей, як у їхньому будинку було зроблено черговий трус.

У 1901 р. О. О. Русов взяв участь у роботі скликаного в Полтаві за ініціативою активістів Полтавського, Чернігівського, Харківського і Курського губернських земств з'їзду умільців кустарних промислів. Учасники ухвалили резолюцію з вимогою повсюдної заборони тілесних покарань. А 30 квітня 1902 р. прогресивний діяч був звільнений з посади завідувача статистичного бюро Полтавського земства (Катренко, & Мойсієнко, 1997, с. 52; Сарбей В. Г., 1999, с. 255–256; Русов, 2011. Как я стал членом громады, с. 180).

Відтоді О. О. Русов служив у Полтаві земським статистиком, виконуючи деякі роботи, замовлені йому місцевим статистичним бюро. Завідувач цього бюро М. Г. Кулябко-Корецький характеризував його як людину високої сумлінності, а подружжя Русових як таке, що все життя потерпало матеріально, а нерідко перебувало й на межі голодування (ІР. Ф. Х. Спр. 4865. Арк. 148; РГАЛИ. Ф. 395. Оп. 1. Д. 343. Л. 2; ІР. Ф. 84. Спр. 76. Арк. 1).

Наростання селянського руху на Полтавщині й Харківщині влітку 1902 р., яке вельми налякало російський уряд, було використано царським режимом для чергових нагінок на українського інтелектуала, котрий у статистичному відділі при Полтавському губернському земстві зібрав, за словами Д. І. Дорошенка, «майже виключно ідейних українців». Цього разу за справу взявся особисто міністр внутрішніх справ В. К. Плеве, за повелінням якого О. О. Русову запропонували впродовж однієї доби залишити Полтаву, а згодом не тільки «межі Полтавської губернії, але й Малоросії». Натомість йому дозволили оселитися у столиці імперії, щоправда, під гласним поліцейським наглядом. Восени того ж 1902 р. О. О. Русов із сім'єю прибув до Санкт-Петербурга (Дорошенко, 2007, с. 63–64; Катренко, & Мойсієнко, 1997, с. 52; Колесник, & Могильний, 2005, с. 79).

Проте подружжя Русових не припиняло інтелектуальних і громадських контактів із Києвом. Так, коли в 1903 р. група українських поступових діячів на чолі з І. Луцицьким і Є. Ківлицьким заснувала газету «Киевские Отклики», Русови стали брати дієву і постійну участь у новому виданні, яке стежило за всіма виявами українського життя. Завдяки участі поважних наукових та громадських сил, своїй безпартійності, газета викликала інтерес серед інтелігенції, робітництва та селянства не тільки Наддніпрянщини, а й Галичини та Буковини. У 1905 р. «Киевские Отклики» мали найбільший наклад серед київських газет: 13 000 передплатників, а з роздрібним продажом – до 25 000 примірників (Полонська-Василенко, 2011, с. 177–178).

У столиці імперії Олександр Олександрович працював у страховій кампанії «Надежда», був головою ради Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок (1904–1908).

У грудні 1904 р. зазначене товариство звернулося з клопотанням до Синоду дозволити видання Св. Письма українською мовою. Коли Синод задовольнив клопотання, було сформовано академічну комісію, яка під головуванням академіків Російської АН Ф. Є. Корша та О. О. Шахматова і 9 членів розглядала переклади Біблії українською мовою. До складу комісії увійшов і О. О. Русов (ІР. Ф. 159. Спр. 154. Арк. 7; ІР. Ф. Х. Спр. 4865. Арк. 148; Євген Чикаленко, 2008, с. 36, 61).

Матеріали досліджень О. О. Русова, в тому числі «Украинофільство» та «О числе малороссов», були використані для висновку доповіді Комісії Петербурзької академії наук у справі про відміну утисків українського друкованого слова, створеної за ініціативою Комітету міністрів Російської імперії у зв'язку з виконанням указу Миколи II від 12 грудня 1904 р. У документі, зокрема, наголошувалося: «Таким чином виявляється, що в ненормальних умовах духовного і розумового життя живе в Росії народність, що нараховувала в січні 1897 р. до 23 мільйонів 700 тисяч душ (див. повідомлення О. О. Русова в додатку № IX)». Важливо, що комісія дійшла висновку про необхідність скасування утисків українського друкованого слова (Українська ідентичність, с. 367, 370, 399, 640).

Принципова позиція О. О. Русова в питанні захисту української мови повною мірою виявилася й під час I Всеросійського з'їзду журналістів, який відбувся в Санкт-Петербурзі 5–8 квітня 1905 р. У ході роботи форуму Олександр Олександрович, який увійшов до складу організаційного бюро з'їзду, разом з П. Я. Стебницьким, О. Г. Лотоцьким та Є. Х. Чикаленком, подав у президію резолюцію з протестом проти Емського указу 1876 р. Примітно, що цей документ не надрукувала жодна столична російська газета (Євген Чикаленко, 2008, с. 40).

За умов наростання Першої російської революції боротьба за українську мову за участю О. О. Русова тривала. 17 жовтня 1905 р. він разом з О. Лотоцьким добився прийому у голови Кабінету міністрів С. Ю. Вітте. В ході аудієнції очільник царського уряду пообіцяв українським делегатам посприяти справі вирішення питання щодо української мови.

О. О. Русов був одним з тих, хто опікувався організацією і проведенням проведення з'їзду представників народів Російської імперії, що прагнули автономії. 19–21 листопада 1905 р. такий з'їзд відбувся в Санкт-Петербурзі за участю 115 представників від 12 народів. Учасники ухвалили резолюцію про необхідність спільної боротьби за демократизацію Росії, її федеративну перебудову та заснували спілку «автономістів-федералістів». Під тиском громадськості 24 листопада 1905 р. вийшли з друку нові правила щодо вживання української мови. Тим самим ганебний Емський указ 1876 р. було скасовано (Антонович, 1995, с. 760; Русов, 2011. С. Ю. Витте, с. 241, 243; Рахно, 2012, с. 136).

Проживаючи у столиці імперії, О. О. та С. Ф. Русови стали відігравати важливу роль у діяльності

Петербурзької української громади. Вельми красномовно вказав на це у своїх спогадах Д. І. Дорошенко: «Приїзд Русових дуже оживив і овісвіжив діяльність петербурзької Громади. Він, так би мовити, активізував її працю, особливо в українському видавничому Добродійному товаристві. А найбільше радісно привітала приїзд Русових українська студентська молодь. Хата Русових зробилася немов якимсь студентським клубом» (Дорошенко, 2007, с. 64).

О. О. Русов разом з О. Г. Лотоцьким та П. Я. Стебницьким стояв на чолі Петербурзької української громади, яка за умов Першої російської революції взялась організувати друкований орган для парламентської громади – тижневик «Украинский вестник», що мав служити українською трибуною для всієї Російської імперії, а тому видавався російською мовою. Систематичну і широку роботу з організації часопису очолював М. С. Грушевський. Свою важливу роль відігравали щотижневі збори редакції, протоколи засідань якої вів О. О. Русов (Дорошенко, 2007, с. 112, 114). Водночас Олександр Олександрович збирав кошти на це українське російськомовне видання. На січень 1906 р. справа просувалася непросто – не вдалося зібрати 2 000 крб (Грушевський, 2002. Перші кроки, с. 328).

Під час роботи І Державної думи Російської імперії в 1906 р. було створено значну Українську думську громаду, що об'єднала як депутатів, так і свідомих українців, котрі проживали в столиці. Поряд із М. С. Грушевським, О. Г. Лотоцьким та деякими іншими діячами, до складу УДГ увійшов О. О. Русов. Це об'єднання здобуло й паралельну назву – Український парламентський клуб (Коник, 2013, с. 308). Перебуваючи на позиціях автономізму-федералізму, Олександр Олександрович був причетним до розробки Декларації про автономію України, над якою працював М. С. Грушевський; був співавтором законопроекту «Про мови»; підготував Проект державного устрою України у федеративній Російській державі (Рахно, 2012, с. 136).

О. О. Русов разом з М. В. Лисенком та В. П. Науменком належав до власників «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Тому без його участі не обходилися справи з перевиданням цієї збірки великого українського поета (Чикаленко, 2008, с. 157). О. О. Русов входив також до складу комісії, яка опікувалася виданням першого повного видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, що побачив світ за редакцією В. М. Доманицького в 1907 р. Усього книжка уміщувала 215 творів українського поета (Чикаленко, 2008, с. 64).

Знаходячись у Санкт-Петербурзі, О. О. Русов не переривав контактів з однодумцями в Наддніпрянській Україні. Свідченням цього є його листування з Михайлом і Вірою Коцюбинськими, з якими його об'єднувала спільна громадська діяльність у Чернігові наприкінці 90-х рр. XIX ст. З листа О. О. Русова від 12 квітня 1906 р. стає зрозумілим, як автор вболівав за долю України, прагнув актуалізувати й популяризувати гасло автономії, яке, на його думку,

слід було підкріпляти «вчинками або хоч думками та мріями з самої України». Вікном таких можливостей став відділ провінційних дописів столичної газети «Страна», який з лютого 1906 р. до січня 1907 р. редагував О. О. Русов (Листи, 1999, с. 76, 81).

Перша російська революція відкрила легальні можливості для української преси. Першою українською газетою Наддніпрянщини стала «Громадське Слово», одним із кореспондентів якої, поряд з іншими відомими українцями, став О. О. Русов (Чикаленко, 2003, с. 307).

У 1908 р. О. О. Русов повернувся до Києва, де в 1909 р. став викладати статистику в Київському комерційному інституті. Той факт, що в цьому закладі вищої освіти працювали такі «неблагонадійні», як О. О. Русов, слід завдячувати його директору, талановитому адміністратору і вченому М. В. Довнар-Запольському. Певно, не випадково, Олександр Олександрович називав цей заклад першим «українським» інститутом (Полонська-Василенко, 2011, с. 197).

У той же час О. О. Русов увійшов до складу Українського наукового товариства в Києві. М. С. Грушевський навів список цієї наукової інституції з 50 осіб. Поряд з О. О. Русовим у цьому Товаристві працював цвіт українського інтелектуального й національного життя, зокрема В. Б. Антонович, М. П. Василенко, Ф. К. Вовк, Б. Д. Грінченко, М. С. та О. С. Грушевські, В. М. Доманицький, П. Г. Житецький, М. Ф. Комаров, О. П. Косач, А. Ю. Кримський, І. С. Левицький, М. В. Лисенко, І. В. Лучицький, К. П. Михальчук, В. П. Науменко, М. І. Петров, Ст. Смаль-Стоцький, І. М. Стещенко, М. Ф. Сумцов, Є. К. Тимченко, Ст. Томашівський, О. Г. Черняхівський, Я. М. Шульгін та ін. (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9; Грушевський, 2013, с. 363). В УНТ О. О. Русов очолив статистично-економічну комісію при історичній секції (Онопрієнко, 1998, с. 116).

У межах зазначеного Товариства О. О. Русов проводив наукові дослідження, вельми важливі для усвідомлення особливостей української нації. Так, у 1909 р. в «Записках Українського наукового товариства в Києві» вчений опублікував статтю «Про заняття українців по перепису 1897 р.» (Грушевський, 2005. Україна і українство, с. 135). Входив О. О. Русов і до київського осередку Наукового товариства імені Шевченка, до складу якого разом із ним входили М. Ф. Біляшівський, М. П. Василенко, С. О. Єфремов, Ор. І. Левицький, В. М. Леонтович, В. М. Перетц, Є. Х. Чикаленко та ін. (Дорошенко, 2007, с. 184).

У притаманному йому дусі О. О. Русов знову успішно поєднував наукову та громадську діяльність. Навесні 1908 р. в редакції газети «Рада» відбулося засідання свідомих українців, на якому Олександр Олександрович запропонував відновити загальноукраїнську організацію, по типу Всеукраїнської загальної організації зразка 1897 р., яка б об'єднала українські політичні елементи на загальних засадах конституціоналізму та парламентаризму. Проект О. О. Русова було прийнято,

і організація здобула назву – Товариство українських поступовців. Об'єднання не переслідувало революційних цілей, але діяло нелегально. В обстановці політичної реакції царату створення ТУП мало важливе об'єднавче значення в українському русі (Дорошенко, 2007, с. 128).

О. О. Русов був у курсі справ, пов'язаних зі створенням проєкту пам'ятника Тарасові Шевченку. Про це, наприклад, свідчить листування П. Стебницького до Є. Чикаленка в 1911 р. Прикметно, що 13 вересня 1911 р. О. О. Русов опублікував в газеті «Рада» статтю «Про пам'ятник Т. Г. Шевченкові» (Чикаленко, 2008, с. 270, 272, 285).

О. О. Русов мав особливий педагогічний хист до українських популяризацій. Так, М. С. Грушевський зауважував, що напередодні Першої світової війни мав розмову з одним із заслужених галицьких педагогів, який особливо високо ставив О. О. Русова «як правдивого віртуоза популяризації» (Грушевський, 2005. Чергова справа, с. 525).

З часом стан здоров'я О. О. Русова погіршився. На відпочинок він їздив у свою садибу до Вінниці, а в 1910 р. лікувався на курортах у Німеччині. Під час Першої світової війни, у вересні 1915 р. хворий професор переїхав разом з Київським комерційним інститутом в евакуацію, на Волгу до Самари (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 10).

До кінця життя Олександр Олександрович переймався проблемами українського національно-культурного життя. У цьому контексті представляє інтерес його щоденниковий запис, зроблений у Вінниці 23 травня 1915 р. Так, О. О. Русов стверджував, що весь час вважав земств такими політичними установами, котрі приведуть до демократизації життя, поставлять українське питання «на повний зріст» (Русов, 2011. Записки, с. 116).

Серед «української тиші» періоду Першої світової війни свою передсмертну статтю він назвав як покликання-запитання «Есть ли украинская жизнь?», що була опублікована в журналі «Украинская жизнь» (М., 1915. Кн. VIII – IX. С. 53 – 54). На думку М. С. Грушевського, ці передсмертні слова були зверненням, насамперед, до молодих українців і пролунали «не криком жалю і відчаю, а покликом до їх енергії і активності...» (Чикаленко, 2008, с. 470–471; Грушевський, 2005. Зайві сумніви, с. 428).

8 жовтня 1915 р. О. О. Русов помер від задухи в Саратові. Похований вірний син України у Києві на Байковому кладовищі (ІР. Ф. Х. Спр. 4865. Арк. 148; Там само. Ф. Х. Спр. 17374. Арк. 1; Осташко Т. С., 2012, с. 381 – 382).

Висновки.

Таким чином, на основі розгляду різноманітного архівного та опублікованого документального й оповідного матеріалу можна констатувати, що впродовж 1880-х – 1900-х рр. Олександр Русов належав до помітних постатей в українському національному русі. У 1880-х–1890-х рр. український інтелектуал опікувався національним культурництвом, яке об'єктивно сприяло національно-культурному

відродженню України. Засобами на цьому шляху він вбачав розвиток національної науки, освіти, культури та формування патріотичних почуттів щодо батьківщини – України. Ця діяльність здійснювалася легальними засобами в межах статистичних бюро земств, на виборних посадах земського самоврядування, в наукових товариствах.

Визнанням наукового доробку кандидата Університету Св. Володимира стало членство О. О. Русова в Російському географічному, Московському археологічному, Київському юридичному товариствах. Багато добрих справ було зроблено українським інтелектуалом в «Обществе взаимного вспомоществования учащим и учившим», «Благотворительном обществе издания общепользных и дешевых книг», в Українському науковому товаристві в Києві та в київському осередку Наукового товариства імені Шевченка. Слід також вказати на його активну організаційну й публіцистичну діяльність з підтримки прогресивної російськомовної преси української спрямованості («Труд», «Заря», «Киевская старина», «Киевские Отклики») та українських видань (тижневик «Украинский вестник», газети «Громадське слово» та «Рада»). Водночас О. О. Русов був активним учасником напівлегальних українських громад та гуртків у Наддніпрянщині, неодноразово піддавався обшукам, поліцейському нагляду та ув'язненням.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. він вже не обмежувався національним культурництвом, а брав активну участь у діяльності українських політичних поступових організацій, зокрема таких, як Всеукраїнська загальна організація; був одним із ініціаторів створення Товариства українських поступовців. Український діяч належав до послідовних українських народолюбців/націонал-демократів, які впродовж останніх десятиліть XIX ст. – перших десятиліть XX ст. пройшли шлях ідейної еволюції та практичної діяльності від національного культурництва до політичного поступовства. Будучи прихильником поступової праці, він не поділяв світоглядних засад та соціальних практик політичного насильства народовольства, а згодом загальноросійських лівих партій соціал-демократичного та неонародницького напрямів.

В означений період культурницька та громадсько-політична діяльність О. О. Русова тривала в Києві, Одесі, Єлисаветграді, Херсоні, Полтаві, Харкові, Чернігові, а невеликих містечках та селах Наддніпрянської України, а тому його цілком можна вважати діячем загальноукраїнського масштабу. Ім'я українського інтелектуала було добре відоме в колах свідомого українства в столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі. Український інтелектуал та громадсько-політичний діяч О. О. Русов зробив вагомий внесок в українську національну справу, послідовно відстоюючи право українського народу на рідну мову, літературу, пресу, школу, наукові знання в галузях статистики, історії, етнографії, літературознавства тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вступ. ст. та комент. В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
- Антонович Дмитро. Міхновський на Шевченкових роковинах у Полтаві в 1900 р. Коваль Роман, Юзич Юрій. Микола Міхновський. Спогади, свідчення, документи. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. С. 100–103.
- Ворожбит І. В. М. Костомаров і Харків крізь призму листів О. Русова до А. Костомарової. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2017. № 1. Серія «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки». Вип. 25. С. 81–89.
- Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102, 1882 г., 3 дел-во, д. 625.
- Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102, 1882 г., 3 дел-во, д. 969.
- Грінченко Борис. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. К.: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. 552 с.
- Грінченко Марія, Верзілів Аркадій. Чернігівська українська громада. Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. акад. Михайла Грушевського. [Київ]: Держ. Вид-во України, 1928. С. 463–487.
- Грушевський М. С. Велике діло. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 10. Кн. 1: Серія Історичні студії та розвідки (1924–1930). Львів: Вид-во «Світ», 2013. С. 356–364.
- Грушевський М. С. Зайві сумніви Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 3. Серія : Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Вид-во «Світ», 2005. С. 428 – 430.
- Грушевський М. С. Перші кроки. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 1. Серія : Суспільно-політичні твори (1894 – 1907). Львів: Вид-во «Світ», 2002. С. 323 – 328.
- Грушевський М. С. Україна і українство. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 3. Серія : Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Вид-во «Світ», 2005. С. 130 – 143.
- Грушевський М. С. Чергова справа. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 3. Серія : Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Вид-во «Світ», 2005. С. 522 – 527.
- Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 5, оп. 1, спр. 1318.
- ДАОО. Ф. 5, оп. 1, спр. 1759. Доповідь III діловодства Департаменту поліції про О. Ф. Ліндфорса та О. О. Русова.
- Світленко С. І. Народницький рух в Україні 1860-х – 1880-х років. Аналіз джерел архівних фондів Росії: Навч. посібник. Д.: ДДУ, 1996. С. 121 – 122.
- Дорошенко Дмитро. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): Наук.-попул. Вид. К.: Темпора, 2007. 272 с.
- Свєн Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2008. 628 с.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ. ВР). Ф. І, спр. 1121.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 4865. П – Р. Русов О. О., арк. 148.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 4865. П – Р. Русов О. О.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 6357, Русова С. Пам'яті Марковича Д. В. Спогади С. Русової, читані на засіданні наукової шкільної ради Кам'янецького університету 24.07.1921 р.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 14789, Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 17373, 14 арк. Житецький Гн. Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерті).
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 18026. Русова Ф. Мої спомини.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 18048. Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова 1885–1889.
- ІР НБУ. ВР. Ф. XXII, спр. 255. Русов О. – [Костомарову М. І.] від 6 січня 1882 р. 2 арк.
- ІР НБУ. ВР. Ф. 84, спр. 76.
- ІР НБУ. ВР. Ф. 159, спр. 154.
- ІР НБУ. ВР. Ф. 246, спр. 130. Падалка Л. Олександр Олександрович Русов у спогадах земського статистика.
- Катренко А. М., Мойсієнко В. О. О. Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності. Історія в школах України. 1997. № 2. С. 51–53.
- Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. Том 2. 1880–1885. Київ: Наук. думка, 1995. 584 с.
- Колесник В. Ф., Могилянський Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття: моногр. К.: ВПЦ «Київс. ун-т», 2005. 244 с.
- Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Надніпрянської України (1906–1917 рр.): моногр. ; наук. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Грані, 2013. 454 с.
- Листи Олександра та Софії Русових до Михайла та Віри Коцюбинських / вступ. ст., публ., комен. І. Зайченка, О. Рахна. Київська старовина. 1999. № 5. С. 70–81.
- Листування Івана Липи (1892–1922) / упоряд. Ігор Стамбол. Київ: Темпора, 2020. 576 с.
- Наумов С. О. Братство тарасівців. Український історичний журнал. 1999. № 6. С. 55–63.
- Олександр Олександрович Русов: (Біобібліогр. покажчик) / скл. і вступ. стаття О. Я. Рахна; наук. ред. О. Б. Коваленко; відп. за вип. П. В. Грищенко. Чернівці, 2004. 116 с.
- Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX – XX століть. Навч. посібник. Київ: Либідь, 1998. 304 с.
- Осташко Т. С. Русов Олександр Олександрович. Енциклопедія історії України. Том 9. Прил – С. Київ: Наук. думка, 2012. С. 381 – 382.
- Палієнко Марина. «Кієвская старина» (1882 – 1906). Систематичний покажчик змісту журналу. Київ: Вид-во «Темпора», 2005. 608 с.
- Полонська-Василенко Наталія. Спогади / упоряд., вступ. ст. та імен. покажч. Валерія Шевчука. Київ: Видав. Дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 592 с.

- Рахно О. Л. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Сіверянський літопис. 2012. № 5-6. С. 131–139.
- Российский государственный архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ). Ф. 395, оп. 1, д. 343.
- РГАЛИ. Ф. 1696, оп. 1, д. 143.
- Русов О. О. С. Ю. Витте и украинское слово. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 240–243.
- Русов О. О. Записки земського губернского гласного с 1898–1899 по 1901 г. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 65–135.
- Русов О. О. Как крамолоискатели разыскивали «украинофильство» Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 196–239.
- Русов О. О. Как я стал членом громады. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 166–180.
- Русов О. О. Сведения. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 236–239.
- Русова С. Мої спомини (1861–1879). За сто літ. М-ли з гром. й літ. життя України XIX і поч. XX ст. / під ред. М. Грушевського. Київ, 1928. Кн. 2. С. 147–205.
- Рябінін-Склярєвський О. О. Херсонський гурток Русова 1885–1889. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. 72 с.
- Світленко Сергій. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1. Вхідження у світ української національної еліти. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2020. Т. 23, № 4. С. 93–107.
- Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. Віктор Короткий, Василь Ульяновський. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. 448 с.
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. докум. і матер. / відп. ред. Г. Боряк. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 810 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3889, оп. 1, спр. 4. – Русова С. Мемуари 1856–1925. 232 арк.
- Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 419, оп. 1, спр. 1215.
- Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). Київ: Вид-во «Темпора», 2003. 416 с.

REFERENCES

- Antonovych, V. B. (1995). *Moja spovidj. Vybrani istorychni ta publicystychni tvory / uporjad. O. Todijchuk, V. Uljanovskijkyj; vstup. st. ta koment. V. Uljanovskijkyj*. Kyjiv: Lybidj.
- Antonovych, Dmytro (2021). *Mikhnovskij na Shevchenkovykh rokovynakh u Poltavi v 1900 r.* Kovalj Roman, Juzych Jurij. Mykola Mikhnovskij. Spoghady, svidchennja, dokumenty. Kyiv: Vyd-vo Marka Meljnyka, 100–103.
- Vorozhbyt, I. (2017). V. M. Kostomarov i Kharkiv krizj pryizmu lystiv O. Rusova do A. Kostomarovoji. *Visnyk Kharkivskogho nacionalnogho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1. Serija «Istoriya Ukrainy. Ukrainoznavstvo : istorychni ta filosofskij nauky», 25, 81–89.
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (dalee – GARF). F. 102, 1882 g., 3 del-vo, d. 625.
- Ghrinchenko, Borys (2013). *Zibrannja tvoriv. Pedagoghichna spadshhyna*. Kn. 1. Kyjiv: Kyjiv. un-t im. B. Ghrinchenka ; uporjad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Jaremenko; vstup. Slovo V. O. Oghnev'juka; peredm., koment., prym. V. V. Jaremenka. K.: Kyjiv. un-t im. B. Ghrinchenka.
- GARF. F. 102, 1882 g., 3 del-vo, d. 969.
- Ghrinchenkova, Marija, & Verzyliv, Arkadij (1928). *Chernyghivska ukrajinsjka ghromada. Chernyghiv i Pivnichne Livoberezhzhja. Oghljady, rozvidky, materijaly*. Ed. akad. Mykhajla Ghrushevsjkogho. Kyiv: Derzh. Vyd-vo Ukrainy.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2013). *Velyke dilo*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 10. Kn. 1: Serija Istorychni studiji ta rozvidky (1924–1930). Ljviv: Vyd-vo «Svit», 356–364.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2005). *Zajvi sumnivy*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 3. Serija : Suspiljno-politychni tvory (1907 – berezenj 1917). Ljviv: Vyd-vo «Svit», 428–430.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2002). *Pershi kroky*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 1. Serija : Suspiljno-politychni tvory (1894–1907). Ljviv: Vyd-vo «Svit», 323–328.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2005). *Ukrajina i ukrajinstvo*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 3. Serija : Suspiljno-politychni tvory (1907 – berezenj 1917). Ljviv: Vyd-vo «Svit», 130 – 143.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2005). *Cherghova sprava*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 3. Serija : Suspiljno-politychni tvory (1907 – berezenj 1917). Lviv: Vyd-vo «Svit», 522 – 527.
- Derzhavnyj arkhiv Odeskoj oblasti (dali – DAOO). F. 5, op. 1, spr. 1318.
- DAOO. F. 5, op. 1, spr. 1759. Dopovidj III dilovodstva Departamentu policiji pro O. F. Lindforsu ta O. O. Rusovu.
- Svitlenko, S. I. (1996). *Narodnyckij ruh v Ukraini 1860-kh – 1880-kh rokiv*. Analiz dzherel arkhivnykh fondiv Rosiji. Navch. posibnyk. D.: DDU, 121–122.
- Doroshenko, Dmytro (2007). *Moji spomyny pro davnje mynule (1901–1914 roky)*. Nauk.-popul. Vyd. K. : Tempora, 272.
- Jevghen Chykalenko i P. Stebnyckij. *Lystuvannja. 1901–1922 (2008) / uporjad.: N. Myronec, I. Starovojtenko, O. Stepchenko; vstup. st.: N. Myronec, I. Starovojtenko*. Kyjiv: Tempora, 628.
- Instytut rukopysu Nacionalnoji biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskogho. Viddil rukopysiv (dali – IR NBU. VR). F. I, spr. 1121.
- IR NBU. VR. F. X, spr. 4865. P – R. Rusov O. O., ark. 148.
- IR NBU. VR. F. X, spr. 4865. P – R. Rusov O. O.
- IR NBU. VR. F. X, spr. 6357, Rusova S. *Pam'jati Markovycha D. V. Spoghady S. Rusovoji*, chytani na zasidanni naukovoji shkilnojji rady Kam'janecjkogho universytetu 24.07.1921 r.

- IR NBU. VR. F. X, spr. 14789, Shamraj S. Spomyny Ol. Ol. Rusova.
- IR NBU. VR. F. X, spr. 17373, 14 ark. Zhytecijkyj Ghn. Oleksandr Oleksandrovych Rusov (V desjati rokovyny smerti).
- IR. NBU. VR. F. X, spr. 18026. Rusova F. Moji spomyny.
- IR. NBU. VR. F. X, spr. 18048. Rjabinin-Skljarevskij O. Khersonskij ghurtok Rusova 1885–1889.
- IR. NBU. VR. F. XXII, spr. 255. Rusov O. – [Kostomarov M. I.] vid 6 sichnja 1882 r. 2 ark.
- IR. NBU. VR. F. 84, spr. 76.
- IR. NBU. VR. F. 159, spr. 154.
- IR. NBU. VR. F. 246, spr. 130. Padalka L. Oleksandr Oleksandrovych Rusov u spoghadakh zemsjogho statystyka.
- Katrenko, A. M., & Mojsijenko, V. (1997). O. O. Rusov: vikhy zhyttja ta ghromadsjko-politychnoji dijalnosti. *Istoriya v shkolakh Ukrainy*, 2, 51–53.
- Kistjakivskij, O. F. (1995). *Shhodennyk (1874–1885): u 2 t. Tom 2. 1880–1885*. Kyjiv: Nauk. dumka, 584.
- Kolesnyk, V. F., & Moghylnyj, L. P. (2005). *Ukrajinskij liberalno-demokratychni partiji v Rosijskij imperiji na pochatku XX stolittja*. monogr. K.: VPC «Kyjivs. un-t».
- Konyk, O. O. (2013). *Deputaty Derzhavnoi dumy Rosijskoji imperiji vid ghubernij Nadnnprijanskoji Ukrainy (1906–1917 rr.)*. monogr. ; nauk. red. S. I. Svitlenko. Dnipropetrovsk : Ghrani, 454.
- Lysty Oleksandra ta Sofiji Rusovykh do Mykhajla ta Viry Kocjubynskijkh / vstup. st., publ., komen. I. Zajchenka, O. Rakhna* (1999). Kyjivska starovyna, 5, 70–81.
- Lystuvannja Ivana Lypy (1892–1922) / uporjad. Ighor Stambol* (2020). Kyjiv: Tempora, 576.
- Naumov, S. O. (1999). Bratstvo tarasivciv. *Ukrajinskij istorychnyj zhurnal*, 6, 55–63.
- Oleksandr Oleksandrovych Rusov (1847–1915): (Biobibliohrafichni pokazhchyk) / sklad. i vstup. statia O. Ya. Rakhna; nauk. red. O. B. Kovalenko (2004). Chernihiv: Chernihivska OUNB im. V. H. Korolenka, 116.
- Onoprijenko, V. I. (1998). *Istoriya ukrajinskoi nauky XIX–XX stolitj*. Navch. posibnyk. Kyjiv: Lybidj.
- Ostashko, T. S. (2012). *Rusov Oleksandr Oleksandrovych. Encyklopedija istoriji Ukrainy*. Tom 9. Pryl – S. Kyjiv: Nauk. dumka, 381–382.
- Palijenko, Maryna (2005). «*Kievskaja staryna*» (1882–1906). Systematychnyj pokazhchyk zmistu zhurnalu. Kyjiv: Vyd-vo «Tempora».
- Polonsjka-Vasylenko, Natalija (2011). *Spoghady*. Ed, vst. st. ta imen. pokazhch. Valerija Shevchuka. Kyjiv: Vydav. Dim «Kyjevo-Moghyljanska akademija».
- Rakhno, O. L. (2012). Podruzzhzja Oleksandr ta Sofija Rusovy u suspiljno-politychnomu zhytti Ukrainy drughoji polovyny XIX – pochatku XX st. *Siverjanskij litopys*, 5-6, 131 – 139.
- Rossiyskij gosudarstvennyj arkhiv literatury i iskusstva (daleye – RGALI). F. 395, op. 1, d. 343.
- RGALI. F. 1696, op. 1, d. 143.
- Rusov O. O. (2011). *S. Ju. Vitte i ukrainskoe slovo. Shhodennyky ta spoghady / uporjad., pidghot. do druku, vstup. st., koment. O. Ja. Rakhna*. Chernihiv: Desna Polighraf, 240–243.
- Rusov, O. O. (2011). *Zapiski zems'kogo gubernskogo glasnogo s 1898–1899 po 1901 g. Shchodenniki ta spogady / uporiad., pidhot. do druku, vstup. st., koment. O. Ya. Rakhna*. Chernihiv: Desna Polihraf, 65–135.
- Rusov, O. O. (2011). *Kak ya stal chlenom gromady. Shchodennyky ta spoghady / uporiad., pidhot. do druku, vstup. st., koment. O. Ya. Rakhna*. Chernihiv: Desna Polihraf, 166–180.
- Rusov, O. O. (2011). *Kak kramoloiskateli razyskivali «ukrainofilstvo»*. Shhodennyky ta spoghady / uporjad., pidghot. do druku, vstup. st., koment. O. Ja. Rakhna. Chernihiv: Desna Polighraf, 196–239.
- Rusov, O. O. (2011). *Cvedenija. Shhodennyky ta spoghady / uporjad., pidghot. do druku, vstup. st., koment. O. Ja. Rakhna*. Chernihiv: Desna Polighraf, 236–239.
- Rusova, S. (1928). *Moji spomyny (1861–1879)*. Za sto lit. M-ly z ghrom. j lit. zhyttja Ukrainy XIX i poch. XX st. / pid red. M. Ghrushevsjogho. Kyjiv, 2, 147–205.
- Rjabinin-Skljarevskij, O. O. (2003). *Khersonskij ghurtok Rusova 1885–1889*. Zaporizhzhja: RA «Tandem-U».
- Svitlenko, S. (2020). Ukrainian intellectual Alexander Rusov. Part 1. Appearance in the world of the Ukrainian national elite. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 23(4), 93-107. <https://doi.org/10.15421/172044>
- Svitlenko, Serghij (2020). Ukrajinskij intelektual Oleksandr Rusov. Ch. 1. Vkhodzhennja u svit ukrajinskoi nacionalnoji elity. *Naukovo-teoretychnyj aljmanakh «Grani»*, 23(4), 93 – 107.
- Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatijovykh Antonovykh: u 3 t. / uporjad. Viktor Korotkyj, Vasylyj Uljjanovskij* (1997). T. 2. Kyjiv: Zapovit, 448.
- Ukrajinsjka identychnist i movne pytannja v Rosijskij imperiji: sprobha derzhavnogho rehuljuvannja (1847–1914) zb. dokum. i mater. / vidp. red. Gh. Borjak* (2013). K.: In-t istoriji Ukrainy NAN Ukrainy.
- Centralnij derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady ta upravlinnja Ukrainy. F. 3889, op. 1, spr. 4. – Rusova S. Memuary 1856–1925, 232.
- Centralnij derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Kyjevi. F. 419, op. 1, spr. 1215.
- Chykalenko, Jevghen (2003). *Spoghady (1861–1907)*. Kyjiv: Vyd-vo «Tempora».

Victor Kravchenko Trial and Holodomor Oral History: Narrative about the Famine in the Testimonies of Displaced People

UDC: 94:341.485]1932/1933":347.95"1949"Кравченко

DOI: 10.15421/17223

Boriak TetianaPh.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>, tetiana.boriak@fulbrightmail.org

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The goal of the research is to reveal and to study oral testimonies of the famine of 1932-1933 in Ukraine, made public on a trial, initiated by former Soviet official, engineer, non-returnee Victor Kravchenko, that took place in 1949 in Paris. The research uses the method of prosopography – creation of collective portrait of people, united with a common feature – famine eyewitnesses who ended up abroad after the end of the Second World War. In the conditions of direct military invasion of Russian troops on the territory of sovereign Ukraine, expanding of hybrid war, purposeful distortion of historical facts, in particular, denial of genocide of Ukrainians in 1932–1933, the questions of fight of Ukrainians against the Communist regime and their desperate urge to tell the world undeniable facts of Bolshevism crimes become especially actual.

The result of the research is revealing of historical context of accumulation and dissemination of oral testimonies of the famine survivors outside the borders of the USSR – in postwar Europe. The article analyzes circumstances tied to the need to recall traumatic experience of living in the USSR, transferred abroad during the Second World War, as well as those who had reasonable reasons not to return to the country of origin. The author evaluates civic courage of those who agreed to testify during the trial, and, despite possible threats to their life, openly gave testimonies. The research shows peculiarities of traumatic recalling about the events of 1932–1933 outside the USSR, on territory of postwar Europe, in the world, free from totalitarian ideology. Those who agreed to testify in defense of Kravchenko, attempted to tell the world the truth, to break informational blockade about the fact of deliberate liquidation of Ukrainians by the Soviet authorities, to get certain moral compensation in at least in the sentence of French court. Analysis of materials of preparation to Kravchenko trial and the trial itself, allows to conclude that five oral testimonies about the famine of 1932–1933 in Ukraine, that were publicly given to the trial in Paris under oath.

Keywords: Holodomor, Oral history, V. Kravchenko, trial, displaced persons, Ukrainian emigration

Citation: Boriak, T. (2022) Victor Kravchenko Trial and Holodomor Oral History: Narrative about the Famine in the Testimonies of Displaced People. *Grani*, 25(1), 27–32. <https://doi.org/10.15421/17223>

Судовий процес Віктора Кравченка (1949) та усна історія Голодомору: наратив про голод у свідченнях переміщених осіб

Боряк Тетяна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Мета дослідження – виявлення та вивчення свідчень очевидців голоду 1932–1933 рр. в Україні, оприлюднених на судовому процесі, ініційованому колишнім радянським чиновником, інженером-неповерненцем Віктором Кравченком, що відбувся в Парижі 1949 р. У даному дослідженні застосовано метод просопографії – створення колективного портрету осіб, об'єднаних певною ознакою, – свідків голоду, що опинилися по війні на чужині. В умовах загрози прямого військового вторгнення російських військ на територію суверенної України, розгортання гібридної війни, цілеспрямованого спотворення історичних фактів, зокрема заперечення Геноциду українців 1932–1933 рр, особливо актуальними стають питання боротьби українців проти комуністичного режиму, їх відчайдушного прагнення донести світові неспростовні факти злочинів більшовизму.

Результатом дослідження стало окреслення історичного контексту накопичення та поширення свідчень очевидців голоду за межами СРСР – у повоєнній Європі. Розглянуто обставини, в яких виникла потреба пригадування травматичного досвіду перебування в СРСР особами, переміщеними за кордон під час Другої світової війни, а також тими, хто мав вагомі причини не повертатись до країни походження. Оцінено громадянський подвиг людей, які зголошувалися виступати свідками на судових засіданнях та, попри можливі загрози їхньому життю, відкрито давали покази. Досліджено

Стаття надійшла / Article arrived: 18.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

особливості травматичного пригадування про події 1932–1933 рр. за межами СРСР, на території повоєнної Європи, у світі, вільному від тоталітарної ідеології. Ті, хто зголосився виступити на захист Кравченка, намагалися донести світові правду, прорвати інформаційну блокаду про факт цілеспрямованого знищення радянською владою українців голодом, отримати певну моральну компенсацію хоча б у вирок французького суду. Аналіз матеріалів підготовки до судового процесу В. Кравченка та самого його перебігу дозволив зробити висновок про п'ять свідчень про голод 1932–1933 рр. в Україні, прилюдно наданих паризькому суду під присягою.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, Віктор Кравченко, судовий процес, переміщені особи, українська еміграція

Цитування: Боряк Т. Судовий процес Віктора Кравченка (1949) та усна історія Голодомору: наратив про голод у свідченнях переміщених осіб. Науково-теоретичний альманах Грани. 2022. Том 25. №1. С. 27 - 32. <https://doi.org/10.15421/17223>

Вступ.

Після закінчення Другої світової війни на теренах Європи опинились мільйони українців. Частина із них – вимушено переміщені особи (остарбайтери), частина – добровільні біженці. Їх було інтерновано у таборах для переміщених осіб, де так званих Ді-Пі [від *displaced persons* – переміщені особи, українці, що втекли на Захід від режиму. – Т. Б.] відповідно до укладених міждержавних угод та особистих прагнень, поступово переміщували або до західних країн, або до СРСР. Одним з неперверненців був Віктор Кравченко, чие ім'я стало відомим у зв'язку із судовим позовом, на якому він відстоював авторство та достовірність даних, опублікованих ним в Америці 1946 р. у спогадах про життя в СРСР (Kravchenko, 1946). Варто зауважити, що в перекладі українською мовою книга, що стала світовим бестселером, лише тільки-но планується до виходу видавництвом “Смолоскип” (один з авторів передмови – український історик в Канаді Богдан Клід) (Кравченко, 2021).

Факт захисту своєї честі колишнім громадянином СРСР у паризькому суді загалом відомий дослідникам проблематики Голодомору. Однак досі вони не звертали увагу на оприлюднення на цьому судовому процесі його учасниками усних свідчень про голод в Україні 1932–1933 рр. Мета дослідження – виявити та вивчити свідчення очевидців голоду на судовому процесі 1949 р. та доповнити масив усних історичних джерел з тематики Голодомору. Це дасть розуміння того, як пригадували голод у вільному від комунізму світі за 15 років після події. У даному дослідженні застосовано метод просопографії – створення колективного портрету осіб, об'єднаних певною ознакою – свідків голоду, що опинились по війні на еміграції.

Аналіз джерел і літератури.

Життєвий шлях В. Кравченка коротко характеризували П. Голобуцький та Г. Трутовський (Голобуцький, 2008, с. 272–273). Український інститут національної пам'яті подав відомості про нього як про “людину правди” (Людина правди, 2015). Наукова співробітниця Центру дослідження визвольного руху та Національного музею-меморіалу “Тюрма на Лонцького” О. Ісаюк (2015) присвятила В. Кравченку розвідку, в якій вказала про його спогади про голод 1932–1933 рр. в Україні. Про його внесок у

оприлюднення фактів злочину більшовизму згадав І. Кравчук (2003) в статті про голод у виданнях діаспори повоєнного періоду (с. 242). Дослідник помилково зазначив відсутність даних про книгу непервернення у бібліографічних покажчиках (Голодомор в Україні, с. 114). Джерелом нашого дослідження є нотатки, фактично “записані безпосередньо протягом 25-ти засідань суду” Ніною Берберовою – російською письменницею, авторкою документально-біографічних досліджень, яка 1922 р. емігрувала з СРСР і до 1950 р. перебувала в Парижі. Авторський “репортаж”, як вона сама назвала свої записи, був уже після її смерті опублікований 2000 р. в Москві (РФ), він доступний в мережі Інтернет (Берберова, 2000).

Результати дослідження.

Аналіз судового процесу пропонується провести крізь призму свідчень очевидців голоду, оприлюднених в ході підготовки до суду та на самих слуханнях. По-перше, слід охарактеризувати постать В. Кравченка. По-друге, необхідно окреслити історичне тло, на якому відбувались події. Передусім йдеться про заснування таборів Ді-Пі на території Західної Німеччини та Австрії, ставлення до біженців з СРСР, розгортання комуністичної пропаганди в Європі. Лише тоді можна переходити до аналізу усної історії Голодомору в контексті “процесу століття”.

Для розуміння значення спогадів В. Кравченка для тогочасної про- та антикомуністичної спільноти в Європі окреслимо найголовніші віхи його життєвого шляху. Віктор Кравченко народився 1905 р. в Катеринославі (нині – м. Дніпро) в родині робітника-металурга, у 1920-х рр. працював на шахті, 1932 р. як двадцятип'ятитисячник брав участь у ревізії зерна у селян під час колективізації (розділ восьмий його спогадів “Жах на селі”) та у збиранні врожаю під час Голодомору в 1933 р. (розділ дев'ятий “Пекельні жнива”) (Кравчук, 2003, с. 245); після закінчення 1935 р. Дніпропетровського металургійного інституту обіймав посаду інженера на заводах Донбасу, а перед початком війни був направлений на роботу до Москви.

У складі радянської комісії із закупівель техніки за так званим ленд-лізом 1943 р. він був направлений до Вашингтону, а вже у квітні 1944 р. зник і після переховування у емігрантів попросив політичного притулку в США. Американська сторона не

задовольнила домагання радянського посольства про повернення “біженця” до СРСР (Голобуцький, 2008, с. 273). Є інші дані про його втечу: уже в березні 1944 р. він звернувся у відділок поліції із проханням про політичний притулок, а за місяць отримав дозвіл на проживання в США (Ісаюк, 2015).

Отже, 1946 р. в Нью-Йорку В. Кравченко опублікував свої спогади “I Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official” (“Я вибрав свободу: особисте та політичне життя радянського чиновника”) (Kravchenko, 1946). Відомо, що в підготовці книги йому допомагав американський журналіст та письменник Юджин Лайонс (Eugene Lyons), у 1928–1934 рр. – московський кореспондент Юнайтед прес, автор праці “Assignment in Utopia” (“Завдання в утопії”) (Lyons, 1937). Він був одним з небагатьох західних журналістів, який, описуючи радянську дійсність, зважився писати про страхіття голоду в Україні. Книга В. Кравченка, що оприлюднювала факти упокорення голодом, існування в СРСР ГУЛАГу, розгортання Великого терору, співпраці двох тоталітарних режимів Сталіна і Гітлера, мала небачений успіх у західного читача. Вона була перекладена багатьма мовами, зокрема й французькою, а 1947 р. накладом в 500 тис. примірників надрукована в Парижі.

Поява книги в Європі не пройшла непоміченою, передусім – французькими комуністами. До активізації своєї діяльності їх надихала участь в Русі Опору проти німецької окупації у Другій Світовій війні, до того – 1946 р. французька комуністична партія отримала найбільшу кількість голосів до парламенту. На той час критику режиму Сталіна, факти репресій в СРСР вони не допускали. Так, 1949 р. друкований орган Руху Опору – прокомуністична щотижнева французька газета “Леттр франсез” (Les Lettres Françaises) під псевдонімом Сім Томас опублікувала статтю “Як був сфабрикований Кравченко”. У ній стверджувалося, що факти, про які йдеться в опублікованих спогадах, є вигаданими, а її справжнім автором є американські спецслужби (Голобуцький, 2008, с. 272). Однією із причин роздмухування радянською пропагандою гучного міжнародного скандалу навколо імені В. Кравченка могла стати висока посада останнього у міжвоєнному СРСР, його залучення до виконання злочинних партійних вказівок (Кравчук, 2003). На подив сучасників. В. Кравченко подав на газету судовий позов. З 29 січня по 22 березня 1949 р. у Парижі відбувся розгляд справи, що через резонанс в суспільстві, а також кількість свідків, отримав назву “процес століття”.

Звернемось до другої складової теми: розуміння особливостей середовища біженців із СРСР та ставлення до них з боку європейських держав. В 1945 р. була підписана низка міждержавних угод щодо умов повернення Ді-Пі на батьківщину: 11 лютого – між СРСР, США та Великою Британією, 13 березня – між СРСР і Бельгією, 29 червня – між СРСР і Францією. Однак з’ясувалося, що частина біженців категорично відкидала можливість повернення

в СРСР. Відтак в спеціальному рішенні ГА ООН (1946) було підкреслено право осіб, які мають вагомі причини, зокрема політичні, не повертатися до країни походження (Шаповал, 2007). Хоча полювання радянських агентів на своїх громадян у таборах Ді-Пі на території Німеччини тривало.

Варто врахувати й той факт, що повоєнний світ демонстрував неоднозначне ставлення до СРСР. Цієї величезної держави-монстра боялися й, водночас, захоплювались як країною, що зазнала найбільших втрат у боротьбі з нацизмом. Певною мірою спрацьовував також стереотип “переможців не судять”. Місце абсолютного зла посів нацизм з його злочинами, засудженими восени 1946 р. на Нюрнберзькому процесі. Побутувала й думка, що комунізм не такий уже й страшний, що після війни він змінився (або незабаром зміниться) на краще. Як наслідок, світ не розумів українських біженців, які не хотіли повертатись додому – в очах пересічного європейця така відмова означала, що людина не боїться нацистів (адже утікала разом з ними чи, вірогідно, працювала на Третій Рейх), а отже вона є нацистським колаборантом і посібником. І таку думку разом із тезою: хто заперечує комунізм – є прихильником Гітлера, – СРСР активно культивував своєю пропагандою та виступами на ГА ООН, намагаючись не залишити свідків своїх злочинів у вільному світі і домогтися їхнього відправлення до СРСР.

При тому варто зважити й на той факт, що, зі свого боку, нацистська пропаганда уже активно експлуатувала наратив про репресії в СРСР. Тож коли свідки на судовому процесі говорили про злочини радянської влади, Нордманн (адвокат редактора газети Андре Вюрмесера) їх перебивав під тим приводом, що це вже добре відомі факти (Берберова, 2000), чим намагався всіляко нівелювати виголошені на суді факти про переслідування радянської влади і голодні 1930-ті роки в Україні.

Прикладом потужної пропагандистської роботи є поява в ході судових засідань радянської ноти, за якою деяким свідкам В. Кравченка пред’явили звинувачення, що вони є нацистськими злочинцями і підлягають негайній видачі СРСР. Ноту було відхилено, адже зазначені свідки пройшли кілька контрольно-перевірочних комісій в таборах Ді-Пі і жодних претензій до них не висували (Москва вимагає видачі свідків, 1949; Берберова, 2000).

Судовий процес за позовом В. Кравченка мав розпочатись у липні 1948 р., але його перенесли на жовтень того ж року, що було пояснено “втечею головного обвинуваченого” – автора статті в газеті “Леттр франсез” (До процесу Кравченка, 1948). Оскільки в існуванні Сіма Томаса виникли обґрунтовані підозри, відповідати перед судом був повинен редактор газети Клод Морган. Позов було пред’явлено і другому редактору газети А. Вюрмесеру, який також інкримінував Кравченку неправдивість наведених в книзі свідчень. Незважаючи на спроби відповідача відтермінувати початок судових засідань,

в січні 1949 р. процес врешті розпочався (Берберова, 2000).

Спершу патріотично налаштована українська діаспора не сприйняла В. Кравченка через його осуд “сепаратистської” політики, що загрожувала територіальній цілісності Росії/СРСР (Голобуцький 2008, с. 272). Тим не менше, під час підготовки до процесу, враховуючи той факт, що багато українців ще перебували у таборах Ді-Пі, українська громада окреслила майбутній судовий процес як “окрему ділянку визвольного масового антибільшовицького руху між українцями” (До процесу Кравченка, 1949). Навіть антиукраїнські налаштована “біла” еміграція організувала Комітет сприяння процесові та надала свідчення за 1918–1921 рр. (Ісаюк, 2015).

За спиною газети “Леттр франсез” стояли найпотужніші сили: тогочасна впливова французька комуністична партія та радянські спецслужби, французький комуніст Жан-Поль Сартр із п’єсою “Тільки правда (Некрасов)”, в якій В. Кравченко був зображений агентом ЦРУ США, фізик Фредерік Жоліо-Кюрі, єпископ Кентерберійський Х’ю Джонсон, популярний журналіст П. Деке та інші відомі особи. Адвокат В. Кравченка Жорж Ізар вирішив, що “такій хвилі можна протиставити лише зустрічну хвилю свідчень тих, хто бачив на власні очі все, що відбувалося у Радянському Союзі” (Ісаюк, 2015). Після публікації у пресі повідомлення про майбутній судовий процес на захист В. Кравченка свідки почали масово зголошуватися на участь у слуханні справи.

Результатом цієї акції стали отримані адвокатами свідчення від українців, як індивідуальні, так і колективні (із таборів Нового Ульму, Авсбургу, Галлендорфу – 396 підписів, Фельдмохтінга – 217 підписів) (Ісаюк, 2015). Це було кілька десятків документів, списаних на 160-ти сторінках і скріплених підписами близько однієї тисячі осіб. Хоча сам Жорж Ізар згадує про понад 5 тисяч листів з пропозиціями від біженців з СРСР дати свідчення на процесі на користь В. Кравченка. Протягом шести місяців перекладач читав адвокату ці листи, які йшли на різні адреси: газет, особисто адвокату або самому В. Кравченку. Ось приклад одного із них: “Я залишивсь останній. Вся моя сім’я з 7-ми душ вимерла з голоду, а ціле село лишалось пустим і безлюдним, мов цвинтар з померлими людьми. Останніх не було вже кому ховати [...]” (До процесу Кравченка, 1948, с. 3).

Із великої кількості потенційних свідків були відібрані люди, які знали В. Кравченка особисто, зокрема колишні мешканці Дніпропетровська, Харкова. Серед них були інженери, журналіст, співробітники В. Кравченка; викладач Харківського інституту; українські селяни, які зазнали репресій, французи, які у ті роки проживали в СРСР та ін. (Берберова, 2000). Серед свідків, зокрема, були: “Олександр Зозуля з Києва, Степан Дубовик з Харківщини, Лазар Таран з-під Запоріжжя, Олена Ткаленко з Кобеляків на Полтавщині, поляк Аполлон Расвський, Дмитро Нещета з Сахновщини на

Полтавщині, Кирило Земець з Київщини, Василь Луговий з Дніпропетровщини, Петро Захожий з Полтавщини, група втікачів з Кубані, подружжя Янчиків з Луцька, Іван Кухаренко з Київщини, Олександр Горобець з Лозової на Харківщині, Микола Островський з Житомирщини, Іван Іршенко з Чигирини [...]” (Ісаюк, 2015).

Нас цікавлять виголошені на судовому процесі усні свідчення про голод. Наголосимо: якщо відомості про репресії та концентраційні табори ГУЛАГ до західного світу ще якось просочувалися й поступово ним усвідомлювалися, а отже заперечувати їх ставало все важче, то факт голоду в Україні 1932–1933 рр., попри довоєнні публікації західних журналістів, залишався чимось химерним з точки зору його неможливості, а отже до уваги правлячими елітами Заходу фактично не брався. На самих же судових слуханнях складалася дивна ситуація: свідки сторони відповідача мляво заперечували факти голоду, репресій, “чисток” в СРСР, а свідки захисту В. Кравченка гаряче наводили все нові і нові докази.

Н. Берберова згадувала, що сам Кравченко на одному із засідань, не погоджуючись з виступом опонента, вигукнув про “трупні померлих від голоду” у селах України в 1933 р. (Берберова, 2000). Крім того, письменниця занотувала основні тези свідчень в суді, зокрема журналіста Силенка (“трупні лежали на весні, на морозі. Колгоспники пухли з голоду”), викладача М. Лаговського, лікарки А. Кошинської (“анатомічні театри були переповнені”), свідчення Лужного про “голод, терор, бігство із рідного краю”. Свідок Лебідь повідомив суду, що у 1932–1933 рр. як член “епідемічної трійки” він щоденно прибирав трупи у м. Слов’янськ “із вагонів, вулиць, доріг”. Люди іноді помирали в чергах за хлібом (Берберова, 2000).

Участь у судовому процесі громадян, які виявилися готовими свідчити, а отже почали активно надавати неспростовні факти злочинів радянської влади є, за Отрошенко, “активістськими практиками” (Отрошенко, 2021, с. 64). Завдяки їм не просто надається голос групі, яку не хочуть чути. Це надійний засіб підсилення “історичного наративу” і, як наслідок – самої соціальної групи.

І попри все доводиться констатувати: на кінець 1940-х рр. світова громадськість ще не володіла цілісною картиною часу виникнення, розмаху, механізму та інструментів Голоду. Судді питали свідків переважно про події розкулачення селянства та колективізації. Саме цим можна пояснити порівняно незначну кількість судових свідчень про голод в Україні. І навіть за цих умов озвучені на засіданнях факти вражали. Так, за словами комуніста та депутата Національного Зібрання Фернана Грен’є, ярого опонента В. Кравченка, якщо визнати правдивість спогадів В. Кравченка та інших свідків, тоді Німеччина, що напала на СРСР, вчинила правильно. Цю думку підхопив адвокат газети Нордманн, який припустив, що за такою логікою невдовзі буде оголошено: “Бухенвальд був у Сибіру!”.

Редактор газети А. Вюрмесер на початку процесу в судовій лихоманці навіть висунув дивне припущення, що 1944 р. книгу Кравченка цитував Геббельс, а сам автор книги є колаборантом (Берберова, 2000).

В заключному слові адвокат Нордманн все ж погодився, що голод в Україні був, проте вигукнув: “Так що ж з цього? Ми навіть збирали тут на голодуючих і надсилали їм. Це було в 1931 році” (Берберова, 2000).

Суд став на сторону В. Кравченка, визнав як безпідставність наклепів на автора, так і достовірність наведених ним свідчень, і присудив сплатити йому компенсацію (Берберова, 2000). Показово, що декого зі сторони обвинувачення вдалося переконати у правоті В. Кравченка. Серед них був свідок з боку французької газети П. Деке, який повірив доказам, представленим на процесі, і невдовзі навіть написав передмову до одного із перевидань книги В. Кравченка (Голобуцький, 2008, с. 273).

В 1966 р. В. Кравченка знайшли застреленим у власній квартирі. Слідство дійшло висновку про самогубство, хоча не змогло пояснити всіх суперечливих обставин смерті (Голобуцький, 2008, с. 273). Багато хто вбачає в цьому руку радянських спецслужб.

Висновки.

Аналіз матеріалів підготовки до судового процесу В. Кравченка та самого його перебігу дозволив отримати дані про шість усних історичних джерел про голод 1932–1933 рр. в Україні. П’ять свідчень були надані усно прилюдно під присягою у суді; одне є письмовим свідченням, надісланим у вигляді листа на підтримку В. Кравченка. Порівняно із загальною кількістю тих, хто погодився свідчити на захист автора книги, відібрані до безпосередньої участі у процесі свідки є нечисленними. Хоча, припускаємо, не всі із тих, хто зголосився, могли бути очевидцями голоду в Україні, а отже надати суду достовірні відомості.

І все ж з точки зору визначення особливостей пригадування Голодомору, маємо ситуацію, коли на судовому засіданні свідки чи не вперше у голос, прилюдно говорили про голод в Україні у передвоєнні роки, згадуючи при цьому трупи померлих від голоду селян, опухлих людей та картини збирання врожаю в 1932, 1933 рр.

Активна участь свідків, готових надати суду покази на підтримку В. Кравченка, наочно ілюструє таку характеристику усної історії, як “активістські практики”. Це не тільки можливість відкриття каналу комунікації суспільства із соціальною групою, яку не хочуть чути. Це надійний засіб посилення “історичного нарративу”, а відтак – й самої групи загалом.

Громадянська активність була викликана не тільки бажанням виступити на захист В. Кравченка. Це був щирий потяг до спільного травматичного досвіду долучити й свій особистий. Адже свідчили українці, позбавлені власної держави, подекуди звинувачені Європою у співпраці з нацизмом, ті, хто після втрати країни походження (із різних причин) відчайдушно опирався насильницькому поверненню в СРСР. І це в умовах, коли багато хто з європейців вірив в радянський “рай” і не розумів, чому неповерненці обирали долю біженців. Розповідям і пересторогам цих чужинців, що стосувалися сутності радянського тоталітарного режиму, не вірили. Ті, хто зголосився виступити на захист Кравченка, намагалися прорватися крізь стіну зневаги і мовчання, і хоча б в судовому рішенні отримати певну моральну сатисфакцію. На жаль тоді, окрім судді та окремих інтелектуалів, Європа не повірила пересічним очевидцям Великого терору та факту Геноциду в Україні. Розплатою стала поділена на десятиліття Німеччина та ізоляція Центрально-Східної Європи до кінця 1980-х рр. Наслідки цього зневір’я Україна долає дотепер, коли агресивність та злочинність держави Росія стала очевидною.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Берберова Н. Н. Дело Кравченко. История процесса / Берберова Н. Н. Последние и первые. Дело Кравченко. М.: Издательство им. Сабашниковых, 2000. 320 с. URL: http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm.

Голобуцький П. В. Кравченко Віктор Андрійович / Голобуцький П. В., Трутовський Г. Й. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во “Наукова думка”, 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kravchenko_V_A.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур’ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України; Фондація українознавчих студій Австралії. Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. Вип. 1. 664 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008306>.

До процесу Кравченка в Парижі (Про нищення українців в СССР) / Українські вісті. 1948. Ч. 59. С. 3. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12392/file.pdf>.

Ісаюк О. Зірвати заслону над Голодомором в самому Парижі: українець Кравченко проти Компартії / Новое время. 25 листопада 2015 р. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/zirvati-zaslону-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrajineti-kravchenko-proti-kompartiji-srst-81691.html>.

Кравченко В. Я вибрав свободу / Переклад А. Пархоменко; передм. Е. Кравченко, Б. Клід. К.: Смолоскип, 2022. 736 с. (друкується).

Кравчук І. М. Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932–1933 рр.). Вісник національного університету «Львівська політехніка»: збірник наукових праць. 2003. № 493: Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 234 – 248. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf>.

Людина правди: Віктор Кравченко. Український інститут національної пам’яті. 2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/>

news/lyudi-pravdi-viktor-kravchenko.

Москва вимагає видачі свідків Кравченка / Промінь (Зальцбург). № 9 від 04.03.1949. С. 2 URL: <https://libraria.ua/search/?Search=%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%201932-1933&Page=27>.

Отрошенко Н. Публічні усноісторичні проєкти в Україні: між “наданням голосу” й інструменталізацією. Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX – XXI ст.: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки іст. наук Гелінади Грінченко. К.: ТОВ “АРТ КНИГА”, 2021. С. 59–75.

Шаповал Ю. І. Ди-Пи. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480.

Kravchenko V. I. *Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official*. New York: Published by Charles Scribner's Sons, 1946. 496 p.

Lyons E. *Assignment in Utopia*. New York: Harcourt, Brace and Co, 1937. 658 p.

REFERENCES

- Berberova, N. N. (2000). *Delo Kravchenko. Istoriya processa [Kravchenko's Case. Process History]*. In Berberova N. *Poslednie i pervye. Delo Kravchenko*. Izdatel'stvo im. Sabashnikovyx. Retrieved from http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm.
- Do protsesu Kravchenka v Paryzhi (Pro nyschennia ukrainsiv v SSSR) [To the Kravchenko Trial in Paris (On the Destruction of Ukrainians in the USSR)]. (1948). In *Ukrains'ki visti*. 59. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12392/file.pdf>.
- Holobuts'kyj, P., & Trutovs'kyj, H. (2008). *Kravchenko Viktor Andriiovych [Kravchenko Victor Andreevich]*. In Smolij V. (Chief ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 5: Kon – Kiu*. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kravchenko_V_A.
- Isaiuk, O. (2015). *Zirvaty zaslonu nad Holodomorom v samomu Paryzhi: ukrainets' Kravchenko proty Kompartii [Breaking the Curtain on the Holodomor in Paris Itself: Ukrainian Kravchenko Against the Communist Party]*. In *Novoe vremia*. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/publitsatsi/zirvati-zaslonu-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrainets-kravchenko-proti-kompartii-srsr-81691.html>.
- Kravchenko, V. (1946). *I Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official*. Published by Charles Scribner's Sons.
- Kravchenko, V. (2022). *Ya vybrav svobodu [I Chose Freedom]*. Parkhomenko A. (transl.), Kravchenko E., Klid B. (preface). Smoloskyp (in process).
- Kravchuk, I. M. (2003). *Svidchennia pro Holodomor (Vydannia ukrainsiv u diaspori pro holod v Ukraini 1932–1933 rr.) [Evidence of the Holodomor (Knowledge of Ukrainians in the Diaspora about the Famine in Ukraine 1932–1933)]*. In *Visnyk natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika»: [collected scientific research]*, 493. Vyd-vo natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika». Retrieved from: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf>.
- Kul'chyts'kyj, S. V. (Ed.). (2001). *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr.: bibliografichnyj pokazhchyk [The Holodomor in Ukraine in 1932–1933: a Bibliographic Index]*. Odes'ka derzhavna naukova biblioteka imeni M. Hor'koho; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Fundatsiia ukraïnoznavchykh studij Avstralii. M. P. Kots'. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/item/0008306>.
- Liudyna pravdy: Viktor Kravchenko [The Man of Truth: Viktor Kravchenko]*. (2015). In *Ukrains'kyj instytut natsional'noi pam'iaty*. Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/news/lyudi-pravdi-viktor-kravchenko>.
- Lyons, E. (1937). *Assignment in Utopia*. Harcourt, Brace and Co.
- Moskva vymahaie vydachi svidkiv Kravchenka [Moscow Demands Extradition of Kravchenko's Witnesses]. (1949). In *Promin' (Zal'tsburh)*, 9. Retrieved from
- Otrishenko, N. (2021). *Publichni usnoistorychni proiekti v Ukraini: mizh “nadanniam holosu” j instrumentalizatsiieiu [Public oral history projects in Ukraine: between “voice” and instrumentalization]*. In Hrinchenko H. (Ed.). *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy [collected scientific research]*. TOV “ART KNYHA”.
- Shapoval, Yu. I. (2007). *Di-Pi. In Dziuba, M. (Ed.). Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiiia [online]*. Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy. Retrieved from https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480.

The Place of Toponyms in The History of Azerbaijan

UDC: 9/47.924

DOI: 10.15421/17224

Abdullayeva SevdaPhD in History, Assoc. Prof. <https://orcid.org/0000-0003-1656-0945>, sevda.abdullayeva1986@mail.ru*Azerbaijan State Agricultural University, Department of Social sciences and Multiculturalism (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The formation of each nation is the result of an uninterrupted ethnic process that has continued throughout history. The ethnic process in society takes place on the basis of certain components. The components of the ethnic process are tribes, clans, peoples and nations. In a word, as a result of the processes of consolidation and assimilation, an ethnos known under one name leaves the stage of history after a certain historical stage, replaces another ethnos, one melts and the other dominates. In other words, in order to study the origin of our people, it is necessary to reveal the names of ethnic groups living in the South Caucasus and their ethnicity. It is clear that different tribes and tribal associations played a great role in the formation of peoples. Neighboring peoples and especially the various Turkic-speaking tribes that have existed throughout history should unite. These relations can be realized as a result of some toponymic research, because toponymic units reflect this process.

The toponymy of Azerbaijan has a very ancient history. Greeks, Romans, Persians, Arabs, as well as Russian and European travelers were interested in Azerbaijan and expressed different views on the geographical names of its territory. After the 1950s, the research of a number of prominent scientists developed the science of toponymy and made it somewhat independent. Although toponyms are subject to morphological changes in some cases, on the whole they are stronger than the grammatical structure of the language. An example of this is the Azerbaijani toponymy. Research, historical-typological-analysis of toponymic names and their scientific generalization help to reveal very complex and necessary issues of the language and history of our people. The discovery of these facts once again confirms that the toponyms of Turkish origin are older in the South Caucasus.

The aim of the article is to investigate the history of toponyms and the place of toponyms in the history of Azerbaijan.

Keywords: tribe, ethnos, people, nation, traveler, historian, source, probability

Citation: Abdullayeva S. (2022) The Place of Toponyms in The History of Azerbaijan. *Grani*. 25(1), 33-39. <https://doi.org/10.15421/17224>

Місце топонімів в історії Азербайджану

Абдуллаєва Севда*Азербайджанський державний аграрний університет, кафедра соціальних наук і мультикультуралізму (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Формування кожної нації є результатом безперервного етнічного процесу, який тривав протягом усієї історії. Етнічний процес у суспільстві відбувається на основі певних компонентів. Складовими етнічного процесу є племена, роди, народи та нації. Одним словом, в результаті процесів консолідації та асиміляції етнос, відомий під однією назвою, після певного історичного етапу виходить зі стадії історії, змінює інший етнос, один тане, а інший домінує. Іншими словами, для вивчення походження нашого народу необхідно розкрити назви етносів, які проживають на Південному Кавказі, та їх етнічну приналежність. Зрозуміло, що велику роль у формуванні народів відіграли різні племена та племінні об'єднання. Сусідні народи і особливо різні тюркомовні племена, які існували протягом всієї історії, повинні об'єднатися. Ці відносини можуть бути реалізовані в результаті деяких топонімічних досліджень, оскільки топонімічні одиниці відображають цей процес.

Топоніміка Азербайджану має дуже давню історію. Греки, римляни, перси, араби, а також російські та європейські мандрівники цікавилися Азербайджаном і висловлювали різні погляди на географічні назви його території. Після 1950-х років дослідження ряду видатних учених розвинули науку топонімію і зробили її дещо самостійною. Хоча топоніми в деяких випадках піддаються морфологічним змінам, загалом вони сильніші за граматичну структуру мови. Прикладом цього є азербайджанська топоніміка. Дослідження, історико-типологічний аналіз топонімічних назв та їх наукове узагальнення допомагають розкрити дуже складні й необхідні питання мови та історії нашого народу. Виявлення цих фактів ще раз підтверджує, що топоніми турецького походження давніші на Південному Кавказі.

Метою статті є дослідити історію виникнення топонімів та місце топонімів в історії Азербайджану.

Ключові слова: плем'я, етнос, народ, нація, мандрівник, історик, джерело, ймовірність

Цитування: Abdullayeva S. The Place of Toponyms in the History of Azerbaijan. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*. 2022. Vol. 25. №1. P. 33 - 39. <https://doi.org/10.15421/17224>

Стаття надійшла / Article arrived: 20.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

Introduction.

The formation of each nation is the result of an incessant ethnic process that has lasted throughout history. The ethnic process taking place in society takes place on the basis of certain components. The components of the ethnic process are tribes, clans, peoples and nations. As a result of the processes of consolidation and assimilation, a known ethnos under one name comes out of the history scene after a certain historical stage, takes the place of an ethnos under another name, one melts away, the other takes a dominant position. In order to clarify the origin of each nation, it is necessary to identify the components that led to its formation and participated in all stages of the ethnic process. In other words, in order to explore the origin of our people, it is necessary to reveal the names of ethnos and their ethnicities that have lived throughout history in the South Caucasus. As is known, the problem of ethnogenesis is so complex and multifaceted that in its solution it is necessary to refer to various branches of science and sources. It is clear that separate tribes and tribal unions played a huge role in the creation of peoples. It is impossible to solve the problem of origin of Azerbaijanis and especially the Azerbaijani language without taking into account comprehensive ethnogenic and historical cultural ties with neighboring nations, especially with various Turkic-speaking tribal formations that existed throughout history. These relations can be carried out to a certain extent as a result of toponomic research. Because toponomic units embody this process.

Until recently, there have been very few special research works reflecting the toponymy of Azerbaijan as a whole. The first initiative in this area belongs to Abbasgulu Aga Bakikhanov. In his work "Gulustani-Iram" he touched a number of toponyms and ethnonyms and put forward valuable ideas about their origin. Speaking about the importance of toponymy, A. Bakikhanov writes: "Not only centuries, but even thousands of years, could not destroy the first names of many places and tribes of this country" (Bakikhanov, 1991). With the help of toponyms it is possible to determine the area where ancient peoples settled and where they spread. Because interest in the study of many historical and geographical names dates back to very ancient times. Toponyms are closely related to the past, way of life, thinking and language of the people. Toponyms are a valuable source in the study of languages and their history of peoples with few written monuments. Professor Y. N. Yusifov in his article "Toponymy as a historical source" divides it into three parts in terms of studying the toponymy of Azerbaijan:

- a) easily explained toponyms;
- b) toponyms which their meaning is clarified as a result of conducting certain scientific research;
- c) toponyms which their meaning is not yet explained.

The aim of the article is to investigate the history of toponyms and the place of toponyms in the history of Azerbaijan

Discussion.

Azerbaijani toponymy has a very ancient history. Greeks, Romans, Persians, Arabs, as well as Russian and European travelers were interested in Azerbaijan and

expressed different opinions about geographical names on its territory.

While speaking about the Caucasus, the Greek geographer Strabo gave information about the existence of toponyms such as the Caucasus, Araks, Alazan, Kura, and Claudius Ptolemy gave information about Bakhiya, Shamakhia, Kobala, Kangara, Alban, etc. Valuable information about the toponyms of the Karabakh zone is given in the works of Mirza Adigozal bey "Karabakhname" and Ahmad bey Javanshir "History of the Karabakh khanate". A. Bakikhanov's views on Alban, Zyk, Caucasus toponyms are scientific and convincing. According to him, the Alban toponym is associated with the Albanians, and the Caucasian toponym with the Caspians. It shows that the name Zyk, which is a village in Baku, comes from the name of the Zyk tribe of the same name. His book provides scientifically-based information about garabork, guz, kangarli, laz, gragoyunlu, girkhli, sorsor and other tribes. It is interesting that the names of these tribes are still preserved in the toponymy of Azerbaijan, and it is noted that most of them are words of Turkic origin. The first significant scientific work on the toponymy of Azerbaijan was written by M. H. Valiyev (Baharli). The author gives information about the tribes that existed in the territory of Azerbaijan - Khazars, Huns, Kushans and Bulgarians. Gazakh, Shikhli, Salahli, Khalfali, Shamli, Kangarli, Baharli, Tatarli, Khalaj, Amir, Demirchi, Bayat and other tribes, their origin and places of residence are determined by the scientist. Historians Sh. Ashurbeyli, G. Geybullayev gave information about Azerbaijani toponyms, oeconyms and did great work in their field of research. The works of Azerbaijani linguists A. Demirchizade, A. Akhundov, A. Gurbanov, S. Mollazade, A. Aliyev and others played an important role in the study of this field from a linguistic point of view.

The work "Geographical names of Azerbaijan" co-authored by R. Yuzbashov, K. Aliyev, S. Sadiyev played an important role in the study of Azerbaijani toponymy. The book provides extensive information on stratigraphy, toponymic formant, toponymic areal, toponymic fund, oikonomics, ethnotoponymy, oronymics, hydronymics of different sections of toponymy (Yuzbashi 2003). S. Mollazade's book "Geographical names and history of the Azerbaijani language" is useful for studying the history of our language. The author speaks about such ancient Turkic words in the work that they have already become archaic for the Azerbaijani literary language, but are still preserved under various toponymic names. It should also be noted that the place of toponymy among other sciences has long led to differences of opinion. Thus, it was sometimes considered as an auxiliary field of history, or geography, or linguistics.

However, after the 1950s, the research of a number of prominent scientists developed the science of toponymy and made it somewhat independent. Although toponyms are subject to morphological changes in some cases, they are generally stronger than the grammatical structure of the language. An example of this is the toponymy of Azerbaijan. Because it contains such linguistic facts that they are an irreplaceable source in the study of the ancient

period of the Azerbaijani language. Along with such ancient toponyms Caspian, Gabala, Sheki, Nakhchivan, Araz, Araks, Kur-Kur etc., there are thousands of toponyms of ancient Turkic origin in Azerbaijan that have not yet been studied. Originally, they belonged to the dialects that actually formed the basis of the national Azerbaijani language. According to language differentiation, they belong to Kipchak and Oghuz provinces.

Thus, along with Araz, Kura, Alazan, Gabala, Kish, Shamakhi and other toponymic names, the medieval South Caucasus written monuments of Turkic origin include Ganig (river), Turgen (river), Kangar, Kangar Kangarli, Khalkhal and even Turkestan, Hunestan toponyms related to the Caspian Sea were recorded. For example, avci, qazan, chorpan, alp, il, teqin and etc. Alp word is used in Azerbaijani in the meaning of hero and brave from VI-VI centuries (Book of Dede Korkut, 1998). Thus, this name is repeatedly mentioned in the epos "Book of Dede Korkut". From the XIV-XV centuries this word has been used as a synonym for "crazy". The word "Alp" in Azerbaijani was derived from a large amount of oeconym. In many of our districts, we come across the name Alpout in Gazakh, Lachin, Kurdamir, Ujar, Goychay, Barda, Goranboy Shabran, and the name Alpan in Guba. The word alpine also appears in personal names. For example, we can show the names Alp-Tarkhan, Alp-Arslan, Alp-Ilitver and others. As can be seen, by following the origin of individual anthroponyms and toponyms, we can also determine the history of language development. This, in turn, facilitates the study of the history of language.

The names of all Turkic ethnic groups of Azerbaijan are reflected in the toponymy of a certain territory. For example, only kenger-kangar, hun savir, barsil, khazar, as well as Gangardag, Gangarli, Gangarlar, Galasavir, Bilasuvir, Khunan, Aghun, Tarnout, Khazaryurd, Khazargala which formed from them and many other toponyms formed from them. Here we are talking about the Kipchak-speaking kangars, sabivs, barsils left in large areas of Azerbaijan. The areal of the Kipchak dialect in Azerbaijan fully corresponds to the areal of the Kipchak ethnos. It should be shown that these Kipchak tribes came to Azerbaijan from the South (from Dasti-Kipchak) and from the North. Historians show that the Georgian Tsar David IV moved some of the Kipchaks from the North Caucasus to Western Georgia in 1118-1120. They lived in the Borchali-Gazakh zone and were called Gazakhlis. It is not accidental that in Gazakh, Dashkasan, Goranboy, Fuzuli and Barda regions there are oeconyms Gazakh, Gazakhli, Gazakhlar, Gazakhbeyli, Gazakhyolchular. Among the Kipchaks there were garakipchaks and sarikipchaks.

In this regard, toponyms formed with the words gara (black) and sari (yellow) are of more interest. For example, in Gazakh, we can show Garabork (Garapapag), Garadonlu and Saribas, Sarigishlag, Saridamli, Sarigaya, Saritapa, Saridag oeconyms, the first component of which is sari. As we have shown, there are many toponyms and oikonyms associated with the word gara, which is the first component. For a long time, the word gara was understood

in the sense of color. When studying geographical names beginning with the word gara in the toponymy of the republic, it was found out that the word black was used in the meanings of heavy, big, brave, dense, thick, plural. If we pay attention to the origin of the name of the Karabakh toponym here, we will see that the primary component of this word is the black gara. Various opinions have been put forward in scientific research on this subject. It is worth mentioning some of these ideas.

Thus, the researcher R. Yuzbashov suggested that it was called Karabakh because "black grapes are grown in the country or there are black leaf gardens in the country" (Yuzbashov, 2002). Sh. Jamshidov tried to explain the word Karabakh as a "North-western garden". Some authors claim that since the word "gara" (kara) in the word Karabakh means "dense and thick", "Karabakh city" means "dense, thick, with many gardens" and that Karabakh is a city. Karabakh was a purely Azerbaijani name and has been used in our language since at least the 7th century. Based on this, the date of construction of the city of Karabakh can be calculated from the VII century. Thus, the city of Karabakh lasted at least a thousand years and collapsed in the XVII century. We are also interested in the geographical location of this city in Azerbaijan. The map "Realm of Iran" compiled by the Institute of Geography allows to determine the location of this city. The author of that map, German traveler Adam Oleari traveled from Russia to Iran in the first half of XVII century and returned to his homeland by the same way and drew that map. The remains of this city remain near Horadiz settlement of present Fuzuli district.

Our ancient territories, which include the vast territories of Azerbaijan, are known by the name of Mugan. Historian N. Valikhanli in his commentary on the work of the 10th century chronicler Al-Masudi "The place where gold washes and jewelry mines" shows that "Al-Masudi" named two mugham countries. One of them is Muganiya, which borders Gabala, ie along the lower reaches of the Girdiman Goychay rivers, north of the Kura River. The other Mugan is a city along the Caspian Sea. Al-Masudi shows that these two countries are different.

Twelfth-century geographer Abu Hamid Al-Garnati also gave information about present-day Mugan. "Mugan is a large province. Its villages and meadows are on the right side of the road from Ardabil to Tabriz in Azerbaijan. This is a hot country. Elsewhere in Azerbaijan, it is relatively cold. Turkmens have houses here. These places have many heights and vast pastures". As can be seen from historical sources, the name of the city where the Mugan toponym originated was later developed as the name of the province. At present, it acts only as a plain name. When talking about Mugan, it is shown that it is the homeland of mugs. It is known from history that the mugs lived in the north of Iran but did not speak Iranian. What language did the mugs speak? What was their language? For us, the only way out is the name of the word, ie the ethnic group, which is remembered by this people. "Mugal" or "Mugan" is the name of one of the ancient Turkic tribes, which

later merged with another group of Turkic peoples. The words mugal and muqan are the same. The word mugan consists of two parts and the root of the word is mug or mag. The word mag, mug in the sense of fame, pride is used in ancient Turkic written monuments. In addition to the place name, this word is also used here as a folk name. It is very interesting that the peoples of the Caucasus, especially the Lezgins, call the Azerbaijani Turks mogal or mugal. Some ancient Turkic baghas (chiefs) chose a title for themselves. One such title would be mag or mug-mugan. For example, in 552, Kutu Mugan, the brother of Kara Issik khan, ascended the throne with the title. A. Fazili writes about Mugan toponym: "Mugan, one of the constituent parts of Azerbaijan, is surrounded by Shirvan and Aran in the north, Ujar, Unkut and Arash districts in the south, Talysh mountains and Caspian Sea in the east, and Darzart river and Karabakh district in the west". The name Mugan is also found in the works of ancient authors. Ammianus Marcellinus calls him Moxoena. In Arabic sources, Mugan sounds like Muqan, in Georgian sources as Mukhakan, in Armenian sources as Mukhaik. According to some researchers, the word Mugan comes from the name of the ancient Muk tribes.

One of the toponyms of great interest is connected with the name of Ganja. Ganja is one of the oldest cultural centers of Azerbaijan. The city of Ganja has changed its location five times during its existence: it has existed in the territories of Gadamish in the 2nd millennium BC; Gizilgaya in the V-VII centuries; Shaharburnu in VII-XII centuries; Shikh plain in XII-XV centuries; in the XV-XVI centuries in the present-day Ganja. A very interesting opinion about the construction of the city of Ganja is expressed in the Iranian chronicle "Shahristani Eran geographical treatise". It states that "with the help of the creator and giver Ahuramazda, Turanli Afrasiyab built the city of Ganja, located in the direction of Adurbadagan". It is clear from this source that the history of the city dates back to the most ancient times of BC. Archaeological excavations around the city show that it was inhabited in ancient times. The history of ancient graves discovered on the right bank of the Gushgara River on the road to the Goygol region in Ganja dates back to 3000-3500 years ago. Referring to the fact that the territory of the city and its environs have been inhabited since ancient times, some experts point out that the history of Ganja began in the II century BC.

There are also some legends about the formation of the city. For example, the 15th century historian Mirkhand reports that the Sassanid king Gubad, who loved construction, founded the cities of Barda and Ganja in the 5th century. The city of Ganja is also mentioned in the historical chronicle "Derbendname" when talking about the attacks of the Caspians on Azerbaijan in the late VII and early VIII centuries. Despite the diversity of information about the ancient history of the city, there is interesting information that it has a special place in the Middle East, where it became famous after the X century. The period when Ganja became more popular dates back to the years of Shaddadid rule (971-1088). The full explanation of my Ganja toponym has not been

clarified so far. In these explanations, two directions are noteworthy, and the other is related to other languages, mainly languages of Iranian and Arabic origin. It should be noted that the name Ganja in the Persian language means only its meaning, and in the Azerbaijani language it means both clan and tribe names. I. Chopin claims that the name Ganja comes from the root "Gandz" and means treasure in Persian.

The chronicler Hamdullah Gazvini also refers to Arab historians and writes that the name of the city is derived from the meaning of treasure. Prominent historian Ziya Bunyadov agrees that "Ganja was considered one of the most prominent cities not only in Azerbaijan, but also in the Middle East from the XI-XII centuries. Ganja is a Persian word meaning a place where treasures are kept". By the way, it should be noted that there is not only one city called Ganja, but also several settlements. These settlements also exist in the territories where other Turkic-speaking peoples live. However, it should be shown that the word Ganja belongs to the list of toponyms in Turkic either by its lexical-grammatical structure or geographically. Mahmud Kashgari noted that this name was in fact Ganjak and was the name of one of the ancient Turkic tribes.

There are many facts to suggest that the Ganja toponym is related to a tribe and clan. The most important of these is the spread of the name in the territories inhabited by Turkic-speaking peoples. This means that there was a ganjak / ganja tribe living in the same collective at one time, but later, due to various economic and political reasons, they separated and settled in other places and took their names with them. Over time, these names have undergone phonetic changes. For example, the names Gonja in the Amur region, Khundakh in Dagestan, Gandkhani in Gulistan, Ganchi in Tajikistan, and Khanasakh in Western Azerbaijan are similar. All of these names are toponyms associated with the name Ganja in Azerbaijan. Mahmud Kashgari states in his "Divan" that Ganja was the name of one of the Turkic tribes and at the same time the name of a city near Talas was Kenchak (Jafarov, 1992).

As it is known, in many languages of Oghuz group the sounds "k" and "q" at the end of the word fall. This situation is most typical for the Azerbaijani language. So, the word Ganja has historically been associated with the word ganjak. One of the oldest lands, which combines the north-eastern lands of Azerbaijan, is the territory called Shirvan. Shirvan or Sharvan began to be popular during the Sassanids as a name for the ancient Caucasian Albania and later as a part of the Arran. In 654, Shirvan was the Arab Emirate, and since 799 in the period of Shirvanshahs Shirvan territory was located from the Kura River to the city of Derbend. The capital was Shamakhi city.

The Arab author Al-Masudi, in his book "The place where gold washes and jewelry mines", states that "Shirvan was one of the rulers appointed by Anushirava in the lands of Barda bordering on Islamic lands. His country was called Shirvanshah according to his name. In general, each ruler who ruled this country was called

Shirvan. His homeland now stretched for a way for a month in 332 AH (943 AH). Today, God knows the truth, here a Muslim named Muhammad Ibn Yezid reigns". Al-Idrisi (1100-1165) shows that Shirvan has the gate of the Prophet Musa, as well as a magical animal spring. Ibn Khordadbeh introduces Shirvan with Musagaya in his "Book on Roads and Countries". Interestingly, the rock of Moses is mentioned in the Holy Qur'an. In our time, Shirvan is not only a historical concept, but also has a specific geographical meaning. Shirvan is also given the name of the plain. A number of considerations have been made about the meaning of the Shirvan toponym. One of these considerations shows that the ancient name of Shirvan was Shirvan, as it is known, and the owners of this region were called Shirvanshahs (Molladze, 2009). The name Shirvan consists of "shar" and "van" parts. Geographer Nabi Nabiyeu points out that "there are a number of legends about the meaning of the word. It is believed that the name Shirvan is the name of a tribe or person".

There are those who say that the word Shirvan means "milky cow". It can be said that the toponym Shirvan originated from the palaeotoponym Shiravan, which means "dry land" or "land of languages". (Ahmadov, 1985) Nakhchivan is one of the oldest toponyms in Azerbaijan and many different assumptions have been made about it. Most historians claim that Nakhchivan city is 2,500 years old. However, its history as a place of residence dates back to ancient times. Ancient authors mention the name of this city as Naksuana. The fact that the city had such an ancient and rich history led to the creation of various legends about the origin of its name.

One of such legends suggests that Nakhchivan originated from the Persian word naqshi-jahan (decoration of the world). This narration is also reflected in historical sources. For example, the Turkish traveler and historian Evliya Chalabi says that the name of the city is "Nakhchivan" and notes that it is derived from the word "naqshi-jahan" and writes that this city is really beautiful. It was even more beautiful before the Mongol-Tatar invasion of Azerbaijan, who brought ruin and destruction. Nabi Nabiyeu, the author of interesting works on toponymy, also assumes that the name belongs to such origin. He writes that the origin of the word "Nakhchivan" has not yet been determined. It is supposed to mean "the beauty of the world" (Nabiyeu, 2009). The word "van" at the end of the word Nakhchivan means "place" in the Azerbaijani language, as well as in the ancient Georgian and Persian languages. The origin of the Nakhchivan toponym is connected with a legend narrated in the "Torah" - the legend of Noah's storm. According to this legend, known as the world flood, all living things on earth seem to have survived. The holy book "Old Testament" of the Jews tells the story about the world flood. According to the narration known as Noah's storm, as there were many great sins on earth, the flood of the world occurred to destroy all living things, and it destroyed everything on earth except the prophet Noah, his family, seven pairs of "clean" animals, seven pairs of "unclean" animals, and seven pairs of birds. The Prophet

Noah, along with his family and the living creatures, was saved in the ark he made by God's command and settled in the territory of present-day Nakhchivan.

According to the historical proximity between the writing of the legend and the establishment of Nakhchivan city, it can be assumed that the word Nakhchivan is the name of a place formed from three parts of Nakh, chi, van. Here, "Nax" is a phonetic variant of the name of the prophet Noah, here, the suffix "çi", which forms a noun in the Turkic languages, "xan" is a toponymic format used in the ancient Turkic languages in the sense of place, settlement. Thus, the word "Nakhchivan" arose as an ancient toponym meaning the dwelling of Nuhçular (supporters of Nuh). On the toponym of Nakhchivan, the prominent toponym scientist R.Yuzbashov's opinion deserves attention. He shows that the language belonging and meaning of the word Nakhchivan is not known. The word Nakhchivan (Naksuan) can be said in a way that it is supposed to be a tribe or the head of the tribe. Judgments about the origin of the name from the words "Nax" (first) and "icivan" (outside) in Armenian, as well as the words "naqs" and "jahan" in Persian, are non-scientific. Toponymy scientist I.Abdullayev has a completely different opinion about the origin of this toponym. In his opinion, Nakhchivan was formed from the combination of "naxçir" and the suffix "van", which means the suffix çir/çi and means "hunter".

According to medieval Arabic authors Nakhchivan city was also named by the name of Nashava. For ex: Al-Biruni, an 11th-century Arab geographer, wrote in his "Astronomy and the masud table of the stars": "Nashava here is also Nakhchivan". Another Arabic author, Yagut Al-Hamawi, writes, "Nashava is an Azerbaijani city, and it is also said to be a lowland city. It borders Armanniya. Among the people it is also called Nakhchivan". Undoubtedly, these notes confirm that the toponyms Nashava and Nakhchivan are different names of the same city.

In contrast to the ancient period, the Turkic fund is widespread and occupies a central place in the toponymy of medieval Azerbaijan. There is a great connection between the toponymy of Azerbaijan of that period and the toponyms of the Turkic-speaking peoples of Central Asia. Azerbaijani research scientist R. Aliyev, confirming the similarity of the Azerbaijani Central Asian toponym, writes: "Many Azerbaijani toponyms are similar to Central Asian names. At present, the ethnicity of Yalama, Govlar, Jalair, Gazakh, Duvanli and other names is already known. These are the names of salar, ersari, sakar, ata and other tribes and lineage groups in Kazakhstan, Uzbekistan and Bashkortostan. Ganig (Alazan River) and Eyricay are of this kind. One group of the Ersari tribe is called the khanik, and a group of the Salar are called the ekri". In the XI-XIII centuries, a large number of Turkic tribes began to flow to Azerbaijan from the east of the Caspian Sea. In the 11th century, the Seljuks and later the Kipchak and other Turkic tribes came here (as occupiers and non-occupiers) and began to settle. There are toponyms bearing the names of these tribes (Mashadiyev, 2008). For example, Tatar neighbourhood, Turkish villages, gingas,

dulans, etc. during the Elkhaniids, the Elkhans relocated a large number of Turkic tribes to the lands of Azerbaijan in order to support them in the countries they conquered. At that time, more than 200,000 Turkic-speaking tribes were relocated from Central Asia to Azerbaijan. They consisted of gachar, afshar, padar, chobani, jalairi and other tribes. They were mainly located in the southern regions of Azerbaijan, as well as in Ganja, Shirvan and Mugan. Toponyms bearing the names of these tribes still remain in these areas. Place names containing ag or gara words have an important place in the toponymy of medieval Azerbaijan. In the toponymy of our republic, they are widespread as the names of rivers, lakes, springs, mountains and settlements.

Some of the Azerbaijani place names with the word "gara" are associated with various ethnonyms and anthroponyms belonging to those ethnoses. In the toponymy of Azerbaijan we can show a few more place names of ethnonymic origin: Garamanli, Garapapag, Garadeyin, Garakollu, Garasuleyman, Garaheybat etc. A group of oconyms containing the word gara is etymologically interesting. Place names such as Garayazi, Garalov, Garanuy, Garatugay, Garahonj, Garajuzlu, which belong to this group, exist in different parts of Azerbaijan today. Place names with the word "ag" also exist in different parts of our country. The word "ag" is widely used in the names of our districts and villages. For example: We can show toponyms Agdash, Agdam, Agsu, Agdagh, Agbulag, Agburun, Agtepe, Agchay, Agsal, Agkorpu, Agdavan, Agnohur. Agstafa oconym differs from place-names with the word "ag" in its etymology. The origin of the word Agstafa can be explained in two ways. The word consists of three parts ag-us-tava : ag - is an adjective that denoting color is often used in Azerbaijani toponyms. It means high here. Us - In ancient Turkish monuments, for example, in Mahmud Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk" it is used in the sense of a grif (winged dragon with an eagle's head and a lion's body). Toba - in ancient Turkic, it means "above, on, in the direction of". Thus, the hydronym Ag-us-toba means "in the direction of the high grif". Secondly, the word Agstafa is also explained as a toponym "Agsu-toba". That means in the Agsu direction (Hajiyev, 1984).

One of the interesting names in Azerbaijani toponymy is "Goran" toponym. This toponym is also used in our language as Gorus, Gurgan, Gorgan, Goranbey and others. The word "gor", which is the first component of these words, originates from the Turkic languages and is connected with the general semantics of the word gor. Replacing the letter "G" with "Q" is legal both in Azerbaijani dialects and in related Turkic languages. When talking about the etymological relationship of the words "gor" and "qor" (flame), which are components of toponyms such as Goran, Gorush, Gurgan, etc., it should be noted that the word qor is not reflected in ancient written monuments. But the word od is found in the monuments already written in the medieval period, the word "qor" is found in ashug creativity. For example,

Əl uzatma köhnə ocaq yerinə (Do not extent your hand to the place of the old hearth

Bilməzsən sönməmiş qor olar onda (If you don't know, then there may be unquenchable flame there)

(Ashug Huseyn)

In dialects, the word "gor", a phonetic variant of the word "qor", is used in the sense of weakly burning. For example, ocaq gorun-gorun yanır (the hearth burns brightly). The information received from our folklore also confirms that the word "gor" means light and fire. The first component of the name "Dede Qorqud" consists of the word "qor". The second component of the word "Qorqud" is the word "qud". The words "qud" and "qut" are used in ancient written sources to mean happiness. This word is also found in Mahmud Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk" and Yusif Balasagunlu's "Kutadgu Bili". In Turkic languages, the word qud, quda is most likely similar. So the word "Qorqud" means light and happiness, which complement each other in meaning. So, the word "goran" is of Turkic origin and means the name of a generation. Other sources state that the name goran is a genealogical word. The toponym "Goranboy", which is one of the toponyms beginning with the word "gor", "qor" is also interesting. The formation of this word is connected with the content of the word "goran". When the word "boy" was added to the word "Goran", a complex name was formed. The word "boy" is used in ancient written sources to mean a village, village, neighborhood associated with the name of a tribe (Mashadiyev 1989). The word "boy" is also used in the introduction in the epos "Book of Dede Korkut". It says there: "During the time of Rasul Aleyhussalam, a man called Qorqud Ata came out of the boyat's tribe". The emergence of other place names related to the word "boy" indicates that the Turkic-speaking tribes lived in that area. There are many place names in different regions of Azerbaijan that come with the word "boy". Among them are Boyat, Boyahmadli, Boykandli, Boykandli, Goranboy and etc.

There are also interesting ideas about the word Gurgan, Qorgan. Ancient Greek authors Herodotus (5th century BC) and Strabo (1st century BC) refer to the Caspian Sea and the tribes and clans living on its shores by mentioning the qirkan and qurqan tribes and associating it with the word qurq, qorq. According to Strabo, the southern part of the sea was called Qirkan after those tribes. Now there are toponyms around the Caspian Sea associated with this name. For example, Qurqanchay in Absheron, Hirkan forest in Talysh zone, Qurqan in South Azerbaijan. In the dialectic of the Azerbaijani language, the word qorgan is often found. This word means protection from fire. Such toponyms are found in the monuments of Gultekin in the form of "gurkan" as the name of one of the Turkic tribes of the north-eastern group. Recent research on the history of our language shows that the ideas that existed in Azerbaijan in the first millennium BC, the modern Azerbaijani Turkic language, assimilated with other Turkic peoples who came here from the beginning of the era, also originated from their language. Numerous toponyms from the territory of Guba once again confirm the truth of these facts, which are already known and accepted by science. Thus, the ancient Turks lived in the

mentioned land and the Turks (Khazars, Sabirs, Huns) who came to Azerbaijan, Georgia and Armenia through Derbent passage were spread. From this point of view, the study of the toponyms here is very important from the point of view of the study of the history of our people or its history.

Conclusion.

A comprehensive study of onomastic discourse, which occupies a solid place in the vocabulary of the language, historical –typological-analysis of toponymic names and

their scientific generalization contribute to the disclosure of very complex and necessary issues of the language and history of our people. Revealing the facts of this nature once again confirms that the toponyms of Turkic origin are older in the Southern Caucasus. Consequently, in the article we talked about the history of controversial and seemingly toponymic names in the Southern Caucasus, classification of onomastic units, their etymological analysis, grammatical structure and methods of formation and formation of some geographical terms.

REFERENCES

- Ahmadov, T. (1985). *Azerbaijan paleotoponymy*. Baku.
Bakikhanov, A. (1991). *Gulistan-Iram*. Baku .
Book of Dede Korkut. (1998). Baku.
Hajiyev, T. I. (1984). On the ancient onomastics of Azerbaijan. *Issues of Azerbaijani philology*. Second edition. Baku. “Elm” .
Jafarov, J. I. (1992). Etymology of the word “Ganja”. *Nizami and modernity*. Baku.
Mashadiyev, G. I. (1989). Goran, Goranboy and Gurgan. *Science and life*. 9
Mashadiyev, G. I. (1990). *Azerbaijani toponyms of Transcaucasia*. Baku
Mashadiyev, G. I. (2008). *Etymological analysis of some toponyms of Azerbaijan*. Baku.
Mirza, Adigozal bey. (1989). *Karabakhname*. Baku.
Mollazade, S. M. (2009). *Toponymy of the Northern districts of Azerbaijan*. Baku.
Nabiyev, N. (2009). *Origin of geographical names*. Baku
Yuzbashi, R., Aliyev, K. & Sadiyev, Sh. (2002). *Geographical names of Azerbaijan*. Baku, Maarif publishing.

«Tangible Transcendent» and «Termination» as the Higher State of Consciousness (Religious Analysis)

UDC: 165.1:111.8

DOI: 10.15421/17225

Murashkin MykhailoDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7656-664X>, michailmurashkin@gmail.com*Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The aim of the research is to clarify and shed light on such concepts as "Perceptible Transcendent" and "Termination" in the Higher State of Consciousness as Compensatory Enlightenment. The author revealed the importance and significance of the connection between the Perceptible Transcendent and the Cessation as characteristics of one specific phenomenon of human mental life, the Higher state of consciousness as compensatory enlightenment. The immediacy of the other within man himself is considered, the other that regulates and purifies, which is reflected in the thoughts of postmodernists.

The methodology of acquiring new knowledge is based on a comparative research method. Different states of man and different understandings of "Perceptible Transcendent" and "Termination" in religious-mystical culture and in the modern philosophy of postmodernism were considered. "Perceptible transcendent" and "Termination of another" can be understood as another person who has a completely different worldview, completely different natural properties, and can be understood as a certain state of man. Depending on this, the research methodology should be different.

The scientific novelty is that for the first time such a phenomenon of human nature as the Higher state of consciousness, its compensatory enlightenment is considered. Modern philosophy of postmodernism captures the recognition of a person's own other within himself, which can be an important subject of study. "Perceptible transcendent" and "Suspension" in another in postmodernism are understood differently. This is another person who has a completely different worldview, which can not be understood. But this is the HIGHEST state of consciousness of man himself, the state of his special "I", when all unnecessary actions stop. In postmodernism, this state is called differently. It is shown that postmodernism operates with an understanding of the categories of "Perceptible Transcendent" and "Termination of another" not only as "another person", but also as a certain state of man, the state of the Higher, which is characteristic of modern religious and mystical culture.

Conclusions. It has been found that the Higher State of Consciousness is presented in postmodernism as the inner recognition of one's own other within oneself, can be understood as compensatory enlightenment, which is an integral phenomenon of human nature. The higher state of consciousness ceases all unimportant activity. Because of this there is a process of purification from outdated, outdated thoughts and feelings. Purification is due to the fact that there are compensatory mechanisms of the psyche that are inherent in human nature, which are able to renew mental processes. The concepts of "Tangible Transcendental" and "Termination" look like properties-characteristics of the same state of consciousness.

Keywords: tangible transcendent, cessation, otherness, higher state, consciousness, religion, mysticism, culture, postmodernism

Citation: Murashkin M. (2022) «Tangible Transcendent» and «Termination» as the Higher State of Consciousness (Religious Analysis). *Grani*. 25(1), 40-44. <https://doi.org/10.15421/17225>.

«Відчутне трансцендентне» і «Припинення» як Вищий стан свідомості (релігійнознавчий аналіз)

Мурашкін Михайло*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Дніпро, Україна)*

Анотація

Метою дослідження є з'ясування і освітлення таких понять як «Відчутне трансцендентне» і «Припинення» в Вищому стані свідомості як компенсаторному осяянні. Автор виявив важливості і значимості зв'язку Відчутного трансцендентного і Припинення як характеристик одного конкретного явища психічного життя людини, Вищого стану свідомості як компенсаторного осяяння. Розглядається безпосередність іншого всередині самої людини, того іншого який регулює і очищує, що відображено в роздумах постмодерністів.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

Методологія отримання нових знань ґрунтується на компаративному методі дослідження. Розглядались різні стани людини і різне розуміння «Відчутного трансцендентного» і «Припинення» в релігійно-містичній культурі і в сучасній філософії постмодернізму. «Відчутне трансцендентне» і «Припинення у іншого» можуть розумітися як інша людина яка має зовсім інший світогляд, зовсім інші природні властивості, а можуть розумітися як певний стан людини. В залежності від цього методологія дослідження повинна бути різною.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше розглядається такий феномен людської природи, як Вищий стан свідомості, її компенсаторне осяяння. Сучасна філософія постмодернізму фіксує визнання людиною власного іншого всередині себе, що може бути важливим предметом дослідження. «Відчутне трансцендентне» і «Припинення» у іншого в постмодернізмі розуміються по-різному. Це і інша людина, яка має абсолютно інший світогляд, яку ніяк не зрозуміти. Але це і ВИЩИЙ стан свідомості самої людини, стан її особливого «я», коли зупиняються всі непотрібні дії. В постмодернізмі цей стан називають по-різному. Показано, що постмодернізм оперує розумінням категорій «Відчутного трансцендентного» і «Припинення у іншого» не тільки як «інша людина», але і як певний стан людини, стан Вищого, що характерно для сучасної релігійно-містичної культури.

Висновки. З'ясовано, що Вищий стан свідомості представлений в постмодернізмі як внутрішнє визнання людиною власного іншого всередині себе, може розумітися як компенсаторне осяяння, що є невід'ємним феноменом природи людини. Вищий стан свідомості припиняє усіляку неважливу діяльність. Через це йде процес очищення від застарілих, відживших своє думок і почуттів. Очищення йде в зв'язку з тим, що існують компенсаторні механізми психіки які притаманні самій природі людини, які здатні оновлювати психічні процеси. Поняття «Відчутне трансцендентне» і «Припинення» виглядають як властивості-характеристики одного і того же стану свідомості.

Ключові слова: відчутне трансцендентне, припинення, іншість, вищий стан, свідомість, релігія, містика, культура, постмодернізм

Цитування: Мурашкін М. «Відчутне трансцендентне» і «Припинення» як Вищий стан свідомості (релігієзнавчий аналіз). Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 40 - 44. <https://doi.org/10.15421/17225>

Вступ.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями зводиться до того, щоб знайти, встановити і довести зв'язок і подібність процесу припинення у Вищому стані свідомості, який є в релігійно-містичній культурі, з Відчутним трансцендентним.

Проблема зводиться до того, щоб довести, що категорії відчутне трансцендентне і Вищий стан свідомості з її припиненням пов'язані, відображають природу людини представлену в релігійно-містичній культурі і мистецтві. Встановлені зв'язки дадуть можливість вписати Відчутне трансцендентне і процес Припинення в Вищому стані свідомості в категоріальний апарат філософії свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в яких започатковано розв'язання даної проблеми показує можливість розкрити і довести, що «Відчутне трансцендентне» і «Припинення» Вищого стану свідомості пов'язані. Так з'ясовано і вже встановлено, що «людина починає усвідомлювати себе як частину іншого, більш Високого, Величного, Абсолютного» (Колодний, 2020, с. 17) перебуваючи у свідомості стану Вищого, властивістю якого є припинення. А Відчутне трансцендентне – це знання, що «руйнує розколину між тілом і духом» (Понтор'єро, 2003, с. 66). Тобто мова йде про абсолютність як «Відчутного трансцендентного» так і Вищого з характеристикою припинення.

В релігійно-містичній культурі ПРИПИНЕННЯ – це конкретний стан людини, коли «всі думки вмерли, і всі відчуття припинились» (Кришнамурти, 1999, с. 56), коли у людини «переживання себе припинилось» (Махарши, 1999, с. 118). І це треба зв'язати і

знайти подібне в постмодерністському «Відчутті трансцендентного».

Ціль (постановка завдання) довести, що Припинення у Вищому стані свідомості релігійно-містичної культури вписується в «Відчутне трансцендентне» постмодерністської культури.

Для цього треба розкрити умови через які категорії Відчутне трансцендентне і Вищий стан свідомості зі своєю Припиненістю пов'язані між собою, відображають природу людини представлену в релігійно-містичній культурі і мистецтві. Постановка завдання зводиться до того, щоб знайти основи за якими відкривається можливість зв'язати і вписати процес припинення у Вищому стані свідомості в Відчутне трансцендентне, а в цілому в категоріальний апарат філософії свідомості.

Виклад основного матеріалу слушно почати з розгляду особливостей категорії «відчутне трансцендентне». Але помітимо, що тут, і подалі, дух виступає як «самодостатня сутність (субстанція)» (Халапсис, 2017, с. 265).

Відчутне трансцендентне. Вважається, що «відчутне трансцендентне, як метафоричне поєднання тіла і духу» руйнує розколину між тілом і духом. Відомо, що відчутне трансцендентне руйнує «розколину між матеріальним та ідеальним, тілом і духом, іманентністю і трансцендентністю» (Понтор'єро, 2003, с. 66), що можна сказати і про Вищий стан свідомості як компенсаторне осяяння при якому зникають протилежності і встановлюється гармонія, рівновага. Розкол припиняється.

З приводу руйнації Відчутне трансцендентне подібне Вищому стану свідомості як компенсаторному

осаянню, від якого у людини зникає все дріб'язкове. Про це свідчить структура процесу творчості. «Перед періодом натхнення вдається період відсутності уваги до проблеми» (Вудвортс, 1981, с. 255). Це момент Вищого стану свідомості як компенсаторного осаянню. Тут важливу роль грає несвідоме. Але загальний процес проходить при підвищеній пильності.

При Вищому стані свідомості як компенсаторному осаянню, що відбивається у Відчутному трансцендентному, йде процес зникнення і руйнації дріб'язкового. Відчутне трансцендентне направлене своїм руйнуванням на «домінантний культурний дискурс». При прояві Вищого стану свідомості як компенсаторному осаянню теж руйнується те, що переважає в культурі задля гармонії і рівноваги. Це особливо можна побачити в дзен-буддистській культурі. Наприклад, коли у буддиста створюється в голові Будда як кумир то в притчах кажуть так, що «зустрів Будду то вбий Будду». Тобто руйнується домінуюча культурна спрямованість. І Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню, коли спрацьовує Припинення, і Відчутне трансцендентне, яке відображає цей Вищий стан, мають «на меті змістити суб'єкт певності». Але треба враховувати, що Відчутне трансцендентне – це термін який відображає зміщення явищ пов'язаних з суб'єктом певності. А Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню раптово, випадково і спонтанно наділяє суб'єкта впевненістю. Це реальний прояв психічного життя людини. Невпевненість людини компенсується впевненістю. Тут ми не бачимо ідентичності людини яка відсторонена від тіла. Але в історії філософії, в декартових філософських роздумах можна побачити «універсальну, від тіла ідентичність» (Понтор'єро, 2003, с. 66). Розглядаючи Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню, де йде процес припинення, ми цього не побачимо. Тут ми бачимо конкретний прояв психічного життя людини. І для встановлення істини ми застосовуємо методи феноменологічного характеру.

Люс Ірігаре, який ввів в філософію сам термін «Відчутне трансцендентне», цим терміном «руйнує фалогенічний дискурс, що віддає перевагу чоловічому суб'єктові, чие існування підпирається божественним Абсолютом». Хоча не у всілякій релігії чоловіча суб'єктність так значно підперта божественним Абсолютом. А Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню абсолютизується самою людиною, яка пережила цей стан. Людина в своєму суб'єктивному світі просто не знаходить той стан який можна порівняти з Вищим станом свідомості як компенсаторним осаянням і визначає цей стан як вищий, вище якого нічого немає. Цей стан фіксується людиною як абсолютний. І це суб'єктивний світ самої людини. Він, цей світ є світом глибинних відчуттів. Цим Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню, зі своєю Припиненістю, і Відчутне трансцендентне належать до однієї сфери, відчутної сфери, де є «поєднання тіла й духу» (Понтор'єро, 2003, с. 66).

Відчутне трансцендентне руйнує ієрархічність відношень трансцендентного і іманентного.

При розгляді Вищого стану свідомості як компенсаторного осаянню не видно ієрархічності стосунків трансцендентного і іманентного. Тут і трансцендентне і іманентне можна бачити одночасно.

Помічено, що «відчутне трансцендентне руйнує традиційні метатеологічні концепції божественного, вміщуючи трансцендентальне в його внутрішню притаманну та специфічно жіночу сутність». Такі ствердження можна віднести і до Вищого стану свідомості як компенсаторному осаянню. Але тут не можна зробити акцент на чоловічої або жіночої сутності. Тут все в рівновазі і гармонії, від чого протилежності зникають. Відчутне трансцендентне є тілесне. Воно підпорядковане процесам становлення і торкається такої проблеми як «трансцендентність внутрішньої першоматерії» (Понтор'єро, 2003, с. 66). Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню не тільки тілесне. Воно охоплює усі сфери людини. Цей стан підпорядкований процесу очищення від дріб'язкового і становлення нового. Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню якщо і торкається трансцендентності внутрішньої першоматерії то ця першоматерія розуміється як природа людини в закладених в ній компенсаторних процесів.

Відчутне трансцендентне є «утопічний ідеал» (Понтор'єро, 2003, с. 67). А Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню не є утопією. Це реальний прояв психічного життя людини. Але для людини це є ідеал тому що в цьому стані йдуть процеси компенсації і зникають недоліки, ПРИПИНЕННЯ існування недоліків.

І Відчутне трансцендентне, і Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню наділяють «тілесністю чоловічий суб'єкт упевненості» (Понтор'єро, 2003, с. 67). Людина неупевнена, і тому є проблема упевненості. При Вищому стані свідомості як компенсаторному осаянню виникає упевненість якої людині не вистачало. Утопічний ідеал Відчутного трансцендентного все таки теж говорить про людську упевненість.

І Відчутне трансцендентне, і Вищий стан свідомості як компенсаторне осаянню кажуть про позамовну дійсність. В цьому вони подібні. В цьому вони подібні містицизму як західному так і східному, усілякому містицизму апофатичного характеру. Тут ми знайдемо багато подібного містицизму.

В постмодерністській культурі існує така категорія як «Трансверсальна негативність». Вона теж вписується в категоріальні структури які ми розглядаємо. Тому слушно привести до розгляду і цю категорію як приклад настанов постмодернізму, постмодерністської філософської культури в цілому.

Трансверсальна негативність. Вважається, що «трансверсальна негативність – це рух розколу, що відкидає символічну та невротичну негацію несвідомого, витрачаючи та впроваджуючи його» (Ваганян, 2003, с. 435). Трансверсальна негативність цим нагадує Вищий стан свідомості як компенсаторного осаянню. Адже при Вищому стані свідомості як компенсаторному осаянню теж

відкидається символічне. Точніше воно просто зникає, зникає спонтанно, «все йде» (Мурашкин, 2006, с. 122).

Також зникають невротичні симптоми які пов'язані з гіперабстракціями мовних проявів. При Вищому стані свідомості як компенсаторному осяянні зникають не те що гіперабстракції, а взагалі якісь абстракції. Нема «невротичних симптомів та гіперабстракції мови». Також «позаду залишаються рухливість і матеріальність на початку утворення думки» (Ваганян, 2003, с. 435). В цьому можна зафіксувати подібність трансверсальної негативності і Вищого стану свідомості як компенсаторного осяяння з її характеристикою Припинення.

З приводу відсутності рухливості теж можна бачити подібність трансверсальної негативності і Вищого стану свідомості як компенсаторного осяяння з її характеристикою Припинення.

Виникає питання «у якому зв'язку перебуває довербальний контекст із символічною сферою?» (Ваганян, 2003, с. 435). Але як трансверсальна негативність так і Вищий стан свідомості як компенсаторне осяяння показують і довербальний контекст і символічну сферу, яка в якійсь мірі відбиває цей довербальний контекст.

Довербальний контекст – це сам Вищий стан свідомості як компенсаторне осяяння з його Припиненістю. А трансверсальна негативність відображає слід від цього Вищого стану свідомості як компенсаторного осяяння. Трансверсальна негативність відображає слід який залишається після переживання Вищого стану свідомості як компенсаторного осяяння. Цей слід людина відображає в формі символічних форм. При відображенні існує рухливість. А в Вищому стані свідомості як компенсаторному осяянні рухливість призупиняється. «Коли рухливість стимулів невтримно входить у мову, це призводить до втрати синтаксичної рівноваги» (Ваганян, 2003, с. 435). Рухливість може стимулювати взагалі втрату рівноваги. Але при Вищому стані свідомості як компенсаторному осяянні цього не відбувається. Не відбувається бо нема рухливості стимулів. Нема взагалі бажань. А якщо і виникає якість бажання то з приводу певної безпосередньої необхідності, коли Вищий стан свідомості як компенсаторне осяяння не глибокий.

Трансверсальна негативність і Вищий стан свідомості як компенсаторне осяяння є подібними у зв'язку з тим, що вони фіксують відсутність бажань.

Помічено, що «коли стимули семіотичної хори сублімуються, то позаду залишаються рухливість і матеріальність на початку утворення думки» (Ваганян, 2003, с. 435). Але на початку того як утворюється думка виникає Вищий стан свідомості як компенсаторне осяяння, а вже потім проходить осяяння як активність яка породжує нову думку і нові почуття. Про це свідчить структура процесу творчості. «Перед періодом натхнення вдається період відсутності уваги до проблеми» (Вудвортс, 1981, с. 255). Це момент Вищого стану свідомості як компенсаторного осяяння з його процесом припинення. Тут важливу роль грає

несвідоме. Але загальний процес проходить при підвищеній пильності.

Трансверсальна негативність яка «містить в собі «тетичне» із суспільною матеріальністю довербального, досуб'єктивного виміру людського» (Ваганян, 2003, с. 436), що властиво і Вищому стану свідомості як компенсаторному осяянню, при якому зникає все дріб'язкове, залишаючи важливе для людини, для людського взагалі. Йде процес припинення, процес припинення дріб'язкового. Тобто помітимо, що стан ПРИПИНЕННЯ присутній і в категорії «Відчутне трансцендентне» і в категорії «Трансверсальна негативність».

Висновок.

Через такий психічний феномен як Вищий стан свідомості з його компенсаторним осяянням, з його припиненістю, є можливість зв'язати такі поняття і категорії як «Відчутне трансцендентне» і «Припинення». Прикладом також може бути і така категорія постмодернізму як «Трансверсальна негативність». Цей приклад доповнює думку про певний напрямок розвитку постмодерністської культури в цілому при розгляді релігійно-містичної культури.

В сучасній філософії постмодернізму з приводу певних станів людини виникли гетерологічні пояснення, виникла гетерологія. А гетерологія сама по собі потребує того, щоб знайти подібність і вписати стан ПРИПИНЕННЯ в контекст системи категорій які б розкривали гетерологію як предмет. Але щоб це зробити треба доповнити категоріальний апарат такою категорією як «тіло». Адже гетерологія розглядаючи Іншого як стан ПРИПИНЕННЯ потребує орієнтації на психофізіологізм.

В класичній філософії категорія «тіло» не представлена. Людина як мисляча істота зі своїм суб'єктивним світом в класичній філософії представлена безтілесно. Тут мисляче буття людини не потребує простору тілесного буття.

Гетерологія і взагалі сучасна філософія постмодернізму накреслює іншу картину людського буття. Тут суб'єктивне існування внутрішнього світу людини, його екзистенція, пов'язана з тілесністю людини.

Стан людини, який розглядає гетерологія, можна пояснити правильно якщо ввести в категоріальну структуру гетерології таку категорію як «тіло». Сучасна філософія, на відміну від класичної, вже заговорила про цю категорію.

Нові категорії які з'являються в постмодерністській філософській культурі і пов'язані з суб'єктивним світом людини часто мають властивості-характеристики стану ПРИПИНЕННЯ, як конкретного психічного феномену, як особливого Вищого стану свідомості. Це такі категорії як «присутність», «альтерність», «алтарність», «інший», «священне», «квазітрансцендентне», а також «відчутне трансцендентне». Відчутне трансцендентне своїми особливостями доповнює неповторний світ людської екзистенції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ваганян Н. Трансверсальна негативність. Енциклопедія постмодернізму. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2003.
- Вудворте Р. Этапы творческого мышления. Хрестомания по общей психологии. Психология мышления. Москва: Изд-во Моск. Ун-та. 1981. С. 255–257.
- Колодний А. Феномен релігієзнавства. Монографія. Київ: Інтерсервіс. 2020. 248 с.
- Кришнамурти Д. Записные книжки. Москва: Разум Мир Кришнамурти. 1999.
- Махарши Шри Рамана. Собрание произведений. Санкт-Петербург – Тируваннамалай: «Экополис и культура» – Шри Раманашрам. 1999. 496 с.
- Мурашкин М. Г. Записи 2000 года. Дніпропетровськ: СІЧ. 2006. 208 с.
- Понтор'єро Е. Відчутне трансцендентне. Енциклопедія постмодернізму. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2003.
- Халапсис А. В. Зеркало Клио: Метафизическое постижение истории: монография. Днепр: Середняк Т.К. 2017. 380 с.

REFERENCES

- Khalapsis, A. V. (2017). *Zerkalo Klio: Metafizicheskoye postizheniye is-torii [Mirror Clio: Metaphysical Comprehension of History]*. Monografiya. Dnepr: Serednyak T.K.
- Kolodnyy, A. (2020). *Fenomen relihiyeznastva [The Phenomenon of Religious Studies]*. Monohrafiya. Kyiv: Inter-servis.
- Krishnamurti, D. (1999). *Zapisnyye knizhki [Notebooks]*. Moskva: Razum Mir Krishnamurti.
- Makharshi, S. R. (1999). *Sobraniye proizvedeniy [Collection of Works]*. Sankt-Peterburg – Tiruvannamalay: «Ekopolis i kul'tura» – Shri Ramanashram.
- Murashkyn, M. H. (2006). *Zapysy 2000 hoda [Records of 2000]*. Dnipropetrovs'k: Sich.
- Pontor'yero, E. (2003). Vidchutne transtsendentne [Sensible Transcendental]. In *Entsyklopediya postmodernizmu*. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy».
- Vahanyan, N. (2003). Transversal'na nehatyvnist' [Transversal Negativity]. In *Entsyklopediya postmodernizmu*. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy».
- Vudvorts, R. (1981). Etapy tvorcheskogo myshleniya [Stages of Creative Thinking]. In *Khrestomaniya po obshchey psikhologii*. Psikhologiya myshleniya. Moskva: Izd-vo Mosk. Un-ta.

Socio-Philosophical Aspects of the Role of Economic Factors in Ensuring Sustainable Development

UDC: 110.1

DOI: 10.15421/17226

Shukurov Masud Agayar oglu**Ph.D., Assoc. Prof., Senior Researcher Employee, <https://orcid.org/0000-0002-6043-2548>, mesud.shukurov@mail.ru
Institute of Philosophy and Sociology of the Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)**

Abstract

The article analyzes the role of economic factors in ensuring sustainable development from the point of view of socio-philosophical aspects. The author notes that the achievement of all the required conditions for sustainable development in the process of achieving the set goals should be directly proportional to the development of other areas. Thus, while one component of sustainable development is developing, others, especially the overall development potential, are heavily dependent on environmental sustainability.

Methods. The article uses content analysis of documents, analysis of scientific papers on the topic, general scientific and comparative methods of analysis.

The novelty of the article lies in summarizing the works of famous scientists on sustainable development, clarifying the essence of concepts aimed at solving a particular problem, clarifying the economic component of society as one of the most prominent areas of sustainable development.

Result. In conclusion, it is noted that, despite the environmental risks posed by the efforts of developing countries, the production systems of developed countries continue to increase the scale of environmental problems. Due to the COVID-19 pandemic in 2020-2021 The industrial power of the world was forced to slow down, as a result, about 200 million people faced hunger and serious economic difficulties. Among indicators of growth in the West, the cost of environmental damage caused by economic systems has risen sharply. While growth in wealth has gradually become a key metric in calculating growth, it is becoming increasingly difficult to quantify growing environmental problems and the damage they cause.

It is noted that the growth of environmental problems not only lowers the well-being of society. It also reinforces the trend towards unstoppable competition between different socio-economic systems. To understand the scale of economic growth, it is enough to remember that about 500 years ago, the gross world product was only \$240 billion (compared to 1990 prices). \$240 billion is now the GDP of individual countries such as Turkey or Poland.

Keywords: sustainable development, economic factors, socio-philosophical aspects, pillar of sustainability, global problems, ecological balance

Citation: Shukurov M. (2022) Socio-Philosophical Aspects of the Role of Economic Factors in Ensuring Sustainable Development. *Grani*. 25(1), 45-50. <https://doi.org/10.15421/17226>.

Соціально-філософські аспекти ролі економічних факторів у забезпеченні стійкого розвитку

Шюкюров Масуд Агаяр оглу**Інститут філософії та соціології Національної академії наук Азербайджана (Баку, Азербайджан)**

Анотація

У статті проаналізовано роль економічних факторів у забезпеченні сталого розвитку з погляду соціально-філософських аспектів. Автор зазначає, що досягнення всіх необхідних умов сталого розвитку в процесі досягнення поставлених цілей має бути прямо пропорційним до розвитку інших сфер. Отже, тоді як один компонент сталого розвитку розвивається, інші, особливо загальний потенціал розвитку, значною мірою залежить від екологічної стійкості.

Методи. У статті використовуються контент аналіз документів, аналіз наукових праць на тему, загальнонаукові та порівняльні методи аналізу.

Новизна статті полягає в узагальненні робіт відомих вчених із сталого розвитку, з'ясування сутності концепцій, спрямованих на вирішення тієї чи іншої проблеми, з'ясування економічної складової життя суспільства як одного з найпомітніших напрямів сталого розвитку.

Висновки. У висновку зазначається, що, незважаючи на екологічні ризики, створювані зусиллями країн, що

Стаття надійшла / Article arrived: 20.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

розвиваються, виробничі системи розвинених країн продовжують збільшувати масштаби екологічних проблем. Через пандемію COVID-19 у 2020–2021 роках промислова міць світу вимушено сповільнилася, в результаті близько 200 мільйонів людей зіткнулися з голодом та серйозними економічними труднощами. Серед показників зростання у країнах різко зросла вартість збитків, завданого довкіллю економічними системами. Хоча зростання добробуту поступово стало ключовим показником при розрахунку зростання, стає все важче підраховувати наростаючі екологічні проблеми і збитки, які вони завдають.

Зазначається, що наростання екологічних проблем не тільки знижує добробут суспільства. Це також посилює тенденцію до нестримної конкуренції між різними соціально-економічними системами. Щоб зрозуміти масштаби економічного зростання, досить згадати, що близько 500 років тому світовий валовий продукт становив лише 240 млрд доларів (порівняно з цінами 1990 року). 240 мільярдів доларів тепер становить ВВП окремих країн, таких як Туреччина чи Польща.

Ключові слова: сталий розвиток, економічні фактори, соціально-філософські аспекти, стовп стійкості, глобальні проблеми, екологічний баланс

Цитування: Шюкюров М. А. Соціально-філософські аспекти ролі економічних факторів у забезпеченні сталого розвитку. Науково-теоретичний альманах Грани. 2022. Том 25. №1. С. 45-50. <https://doi.org/10.15421/17226>

Социально-философские аспекты роли экономических факторов в обеспечении устойчивого развития

Шюкюров Масуд Агаяр оглу

Институт философии и социологии Национальной академии наук Азербайджана (Баку, Азербайджан)

Анотація

В статье проанализирована роль экономических факторов в обеспечении устойчивого развития с точки зрения социально-философских аспектов. Автор отмечает, что достижение всех требуемых условий устойчивого развития в процессе достижения поставленных целей должно быть прямо пропорционально развитию других сфер. Таким образом, в то время как один компонент устойчивого развития развивается, другие, особенно общий потенциал развития, в значительной степени зависят от экологической устойчивости.

Методы. В статье используются контент анализ документов, анализ научных работ по теме, общенаучные и сравнительные методы анализа.

Новизна статьи заключается в обобщении работ известных ученых по устойчивому развитию, выяснении сущности концепций, направленных на решение той или иной проблемы, выяснении экономической составляющей жизни общества как одного из наиболее заметных направлений устойчивого развития.

Выводы. В заключении отмечается, что, несмотря на экологические риски, создаваемые усилиями развивающихся стран, производственные системы развитых стран продолжают увеличивать масштабы экологических проблем. Из-за пандемии COVID-19 в 2020–2021 гг. промышленная мощь мира вынужденно замедлился, в результате около 200 миллионов человек столкнулись с голодом и серьезными экономическими трудностями. Среди показателей роста на Западе резко возросла стоимость ущерба, наносимого окружающей среде экономическими системами. Хотя рост благосостояния постепенно стал ключевым показателем при расчете роста, становится все труднее подсчитывать нарастающие экологические проблемы и причиняемый ими ущерб.

Отмечается, что нарастание экологических проблем не только понижает благосостояние общества. Это также усиливает тенденцию к неуправляемой конкуренции между различными социально-экономическими системами. Чтобы понять масштабы экономического роста, достаточно вспомнить, что около 500 лет назад мировой валовый продукт составлял всего 240 млрд долларов (по сравнению с ценами 1990 года). 240 миллиардов долларов теперь составляет ВВП отдельных стран, таких как Турция или Польша.

Ключові слова: устойчивое развитие, экономические факторы, социально-философские аспекты, столп устойчивости, глобальные проблемы, экологический баланс

Цитування: Шюкюров М. А. Социально-философские аспекты роли экономических факторов в обеспечении устойчивого развития. Научно теоретический альманах Грани. 2022. Том 25. №1. С. 45-50. <https://doi.org/10.15421/17226>

Введение.

Когда мы сегодня говорим о полном устойчивом развитии, мы должны подчеркивать баланс между всеми столпами устойчивого развития. Достичь всех требуемых условий устойчивости непросто, поскольку процесс достижения целей развитие каждого столпа устойчивости должен быть прямо пропорционален развитию других столпов. Таким образом, в то время как один компонент устойчивого развития развивается, другие, особенно общий потенциал развития, в значительной степени зависят от экологической устойчивости. Мы должны связать это с неким нарушением гармонии или общего равновесия. Например, если мы будем развивать индустриализацию и увеличивать количество фабрик и заводов, то площадь лесов не будет увеличиваться или даже уменьшаться в ответ, что окажет серьезное влияние на экологическую устойчивость этой экономической деятельности, на связь между столпами устойчивого развития.

Цель статьи – проанализировать роль экономических факторов в обеспечении устойчивого развития с точки зрения социально-философских аспектов.

Обзор последних публикаций по теме.

В ходе процессов проявляются два основных элемента концепции устойчивого развития – развитие и устойчивость. Понятно, что эти понятия предшествовали самому понятию. По мнению Шарпла (Sharples, 2021), развитие и устойчивость могут сосуществовать в среде, где и то, и другое может иметь противоположный эффект, тогда как экономисты-неоклассики подчеркивают, что между устойчивостью и развитием нет противоречия (Lele, 1991). Исследователь Сакс (Sachs, 2010, с. 28) отмечает, что развитие без устойчивости или устойчивость без развития невозможны. В некотором смысле концепция развития связана с концепцией бывшего западного империализма и колониализма. Это можно объяснить маргинализацией некоторых стран в то время, созданием и развитием инфраструктуры, которая служила империалистам идеальным средством увеличения своей власти в колониях, а также политической мощью и экономической политикой колоний. Некоторые авторы приписывают значение развития экономическому развитию и «неосвоенным территориям» (позже «странам третьего мира»), введенным президентом США Гарри Трумэном в середине XX века, что указывает на гораздо более низкий уровень жизни (WHO, 1992).

Развитие классических либеральных теорий развития рассматривает контекст экономического роста. Согласно этим теориям, развитие является синонимом экономического роста, который должно пройти каждое государство на определенном этапе, превращения традиционного земледелия в различные промышленные продукты и услуги. Здесь характерен переход от традиционного общества к стадии зрелости и высокого потребления. Эти теории считают развивающиеся страны закрытыми в

результате несправедливого распределения ресурсов, неэффективных и неадекватных экономических инициатив, а также политической, институциональной и экономической жесткости, достигнутой в результате сильного правительства и коррупции. Согласно ряду неолиберальных и современных теорий развития, сложившихся за последние 60 лет (Willis, 2009, p. 27), развитие – это процесс, направленный на улучшение качества жизни и повышение самодостаточности экономических исследований. Это технически сложнее и зависит от глобальной интеграции. Он основан на теории эндогенного роста (Romer, 1996; Todaro, & Smith, 2003).

Модель теории эндогенного роста состоит из четырех основных факторов:

1. Капитал, измеряемый в единицах потребительских товаров;
2. Труд, связанный с индивидуальными навыками;
3. Человеческий капитал, состоящий из образования, обучения, развития и индивидуального обучения;
4. Технологическое развитие.

Согласно этой модели, если страны хотят стимулировать экономический рост, они должны поощрять инвестиции в исследования и разработки, на накопление человеческого капитала, учитывая, что надлежащий уровень резервов государственного капитала является ключом к экономическому росту. В научной литературе значение термина «развитие» различается в разных сферах, и в большинстве случаев подчеркиваются следующие значения:

1. Девелопмент как оптимизация структурирования;
2. Развитие человека;
3. Развитие демократии и управления;
4. Устойчивое развитие как защита окружающей среды (Vázquez, & Sumner, 2016).

Исследователь Леле (Lele, 1991, p. 609) описывает развитие как многогранный процесс изменений, который включает в себя цели и ресурсы для достижения этих целей. По мнению исследователя Томаса Мальтуса (2007), развитие включает в себя положительные изменения, которые общество переживало и продолжает испытывать на протяжении всей своей истории. Подход исследователя Шарпла (Sharples, 2021, p. 30) к концепции развития заключается в том, что она отражает планы, политику, программы и деятельность, которые должны осуществляться определенными учреждениями и правительствами. Мы также можем включить другие правительственные и неправительственные организации. Поэтому наиболее известным индикатором развития является Индекс человеческого развития, который объединяет различные категории социокультурного, экономического, экологического и политического развития определенных территорий (Wilde, Boydell, & Rugkasa, 2006, p. 601-603).

Термин «устойчивость» буквально означает «способность поддерживать определенное существование, результат или процесс во времени»

(Jenkins, 2006, p. 380) и осуществлять деятельность, не ограничивающую ресурсы, от которых зависит эта способность. Поскольку устойчивость является общей концепцией, она, конечно, может применяться ко всем людям.

Таким образом, по общему определению каждое действие может осуществляться в объеме и вариантах, не разрушая себя, не допуская длительного повторения и возобновления. Однако исследователь Шива (Shiva, 2010, p. 240) указывает, что общая концепция устойчивости опасна, поскольку не учитывает экологические ограничения и необходимость адаптации деятельности человека к устойчивости природных систем. Природные системы позволяют людям испытывать и поддерживать результаты человеческой деятельности.

Основной текст.

Необходимо отметить, что смысл концепции устойчивого развития заключается не только в экономическом росте и стихийном использовании ресурсов. Устойчивое развитие является новой нормативной концепцией, регулирующей условия жизни. Глядя в большое окно, концепция основана на четырех принципах:

Первый принцип устойчивости – устойчивое развитие служит для удовлетворения основных потребностей и уровня жизни людей, живущих в современном мире.

Второй принцип устойчивости – обеспечивает равные стандарты для всех людей на планете.

Третий принцип устойчивости – предполагает максимально бережное использование природы, без истощения ресурсов, без ущерба биоразнообразию, без вмешательства в способность природы восстанавливаться.

Четвертый принцип устойчивости заключается в удовлетворении потребностей нынешнего поколения без лишения будущих поколений возможности удовлетворять свои собственные потребности. Сумма всех этих принципов образует принцип «окружающая среда – развитие», являющийся центральной линией теории устойчивого развития.

Одной из наиболее заметных областей устойчивого развития является экономическая сторона. Именно по экономическим критериям можно легко измерить степень успеха концепций устойчивого развития.

Нам необходимо определить критерии экономического развития общества, чтобы прояснить экономические аспекты устойчивого развития. Экономическое совершенство общества определяется прежде всего способом производства. Необходимым для перехода к производящей экономике является не только отсутствие природных ресурсов на территории, заселенной людьми, но и увеличение численности населения. Экономическое обоснование концепции устойчивого развития основано на определении дохода Ч. Хикса (Samuelson et al., 2010). Ограниченность природных ресурсов уже давно понимается как экономическое свидетельство.

Именно поэтому экономический подход обычно лежит в основе концепции устойчивого развития. Для этого характерна и социальная направленность концепции устойчивого развития. Понятно, что экономическое развитие традиционно требовало роста ВВП. В целом устойчивое развитие может включать в себя повышение качества жизни для многих, но и здесь может потребоваться сокращение потребления ресурсов. По словам эколога и экономиста Мальте Фабера, экологическая экономика определяется ее ориентацией на природу, на справедливость и время (Faber, & Manstetten, 2010). Равенство поколений, необратимость изменений окружающей среды, неопределенность долгосрочных результатов и вопросы устойчивого развития формируют анализ и оценку экологической экономики.

Однако Гилберт Рист отметил, что Всемирный банк искадил идею устойчивого развития, чтобы доказать, что экономическое развитие не следует останавливать в целях защиты экосистемы (Rist, 2003). Он пишет: «С этой точки зрения устойчивое развитие кажется операцией прикрытия. Они пытаются продолжать развиваться, а не улучшать благополучие экосистем или человеческих обществ».

Споры о том, могут ли ограниченные природные ресурсы земли обеспечить жизнеобеспечение растущего населения, начались в начале 1800-х годов с британского политического экономиста Томаса Мальтуса (Malthus, 2007). Он отметил, что с ростом населения потребности множатся. После Мальтуса экономисты, как правило, не видят дилеммы истощения ресурсов. Главные принципы в этой дилемме заключаются в том, чтобы увеличить число людей и потребности числовой цепочки с геометрической цепочкой. Таким образом, экономические теории, объясняющие долгосрочное экономическое процветание и технический прогресс, в наше время так и остались нерешенной парадигмой (Freeman, 1973). Это связано с тем, что эти экономические теории еще не смогли прийти к общему знаменателю в сохранении баланса в использовании ресурсов. Одни говорят, что есть большой экономический прогресс, но отодвигают экологический фактор на второй план, другие говорят, что теории противоположны. Исходя из общих положений устойчивого развития, в качестве главного итога можно отметить, что основная позиция устойчивого развития здесь заключается в обеспечении развития при сохранении обоих балансов (Price, & Dube, 1997).

В последние десятилетия возникли глобальные вызовы невозможности восстановления природных ресурсов, такие как угроза долгосрочного экономического роста, связанная с загрязнением окружающей среды. Экономисты впервые задались вопросом, что рост населения и использование ресурсов, прямое повышение уровня технологий и уровня жизни приведут к социальной катастрофе (Malthus, 2007).

В конце 1970-х и начале 1980-х гг. Браун, основатель и президент Worldwatch Institute, впервые

отстаивал такие вопросы, как перенаселение, невозобновляемые источники энергии и потери, «устойчивое» мировое сообщество (Brown, 2011). Вообще термин «устойчивое экономическое развитие» впервые появился во Всемирной стратегии концентрации, разработанной Программой ООН по окружающей среде (ЮНЕП).

Международные организации развития, возглавляемые Всемирным банком и Международным валютным фондом, финансируют важные направления развития, включая дороги, электростанции и плотины гидроэлектростанций, для улучшения экономической ситуации в развивающихся странах. Можно также отметить, что в условиях мирового экономического кризиса социальные и экологические последствия такого подхода к разрушению окружающей среды, вызванному крупными стройками, начали проявляться в 1980-е гг. В результате возник глобальный консенсус в отношении того, как развитие усугубляет социальные различия. Наиболее важные вопросы, связанные с устойчивым развитием, обсуждались на встрече в Рио-де-Жанейро в 1992 г. в рамках Конференции ООН по окружающей среде и развитию.

Первым шагом в реализации принципов экономической устойчивости являются, конечно же, принципы использования природных ресурсов. Поскольку природа обладает пропускной способностью (несущая способность относится к возобновляемому потенциалу экосистемы), ее нельзя перегружать. В связи с этим эксперт Неман утверждает, что в первую очередь следует реорганизовать возобновляемые и невозобновляемые источники (Neuman & Esser, 2022). Принцип использования всех возобновляемых источников должен быть пересмотрен как ряд процессов, направленных на сохранение способности лесов к самовосстановлению или на обеспечение устойчивости морских ресурсов.

Это незаменимая ценность для экономики с такими характеристиками, как ресурс для людей, возможность использования в различных целях и утилизация отходов.

Выводы.

Сегодня растущая социально-экономическая конкуренция между странами наносит серьезный удар по усилиям по поддержанию экологического баланса во всем мире. Хотя мировая экономика находилась в стагнации в течение нескольких лет и продолжала расти и падать, она по-прежнему обычно рассматривается как кривая J (так называемая, потому что связь между девальвацией и торговлей в экономических процессах напоминает букву «J» от начала до конца). Только с 1950 года рост в мире увеличился более чем вдвое. Чтобы понять, насколько достигнут экономический рост, достаточно вспомнить, что примерно 500 лет назад мировой валовой внутренний продукт составлял всего 240

миллиардов долларов (в ценах 1990 года). Однако сегодня только экономики таких стран, как Турция или Польша, могут самостоятельно достичь таких показателей роста. Мировая экономика достигла 695 миллиардов долларов в начале 1820-х годов и 1,98 триллиона долларов в 1900 году благодаря различным преимуществам, таким как развитие оффшорной торговли, транспорта и новых технологических приложений. С другой стороны, рост в 2000 году превышает темпы роста мировой экономики до XIX века.

Тот факт, что мировой ВВП достиг 60 689 812 триллионов долларов в 2008-2014 годах, дает нам важные сведения об уровне загрязнения, вызванного производством и, следовательно, происходящего во всем мире. Ожидается, что в краткосрочной перспективе мировой валовой внутренний продукт достигнет 80 триллионов долларов. Только тот факт, что рост, зарегистрированный между 1995 и 1998 годами, превысил общий рост за 10 000-летний период с начала земледелия до 1990 года, дал нам важные предупреждающие сигналы о темпах роста.

Несмотря на экологические риски, связанные с усилиями развивающихся стран в области развития, производственные системы развитых западных стран продолжают создавать экологические проблемы. Хотя они включают социальные и культурные элементы, они уступают только производственным ценностям. Среди показателей роста и развития западных стран ущерб, наносимый экономической системой окружающей среде, не имеет материальной ценности. Это мешает нам достичь реальных показателей роста и развития. Хотя рост благосостояния является ключевым показателем при расчете постепенного роста, в расчет не принимаются нарастающие экологические проблемы и наносимый ими ущерб. Эту картину можно считать одним из важнейших недостатков существующей экономической концепции в части охраны окружающей среды.

Обострение экологических проблем показало, что рост сам по себе не увеличивает благосостояние общества. Однако капиталистические или социалистические экономические системы всегда были экономическими системами, нацеленными на рост. Следовательно, и социализм, и капитализм находились в одной и той же узкой точке с точки зрения окружающей среды, поскольку они были в основном ориентированы на экономический рост. В обеих системах недостаточно внимания уделяется защите экологических ценностей, и адаптировать эти системы к окружающей среде крайне сложно. Также можно сравнить шоссе с железной дорогой, идущей в том же направлении. Другая причина проблемы защиты окружающей среды при социализме заключается в том, что, хотя это движение против капитализма, оно в некоторых отношениях находится под влиянием капитализма.

REFERENCES

- Sharples, M. (2021). Foreword to Mobile Education: Personalised Learning and Assessment in Remote Education: A Guide for Educators and Learners. In: McCartney, Kieran (Eds.). *Mobile Education: Personalised Learning and Assessment in Remote Education: A Guide for Educators and Learners*. Oxford, UK: Peter Lang Ltd, International Academic Publishers, pp. XI-XIV.
- Lele, A. D. (1991). *Global Directory - Abhay D. Lele*. Latham & Watkins LLP.
- Sachs, W. (der.). (2010). *The Development Dictionary (2nd ed.)*. Londra ve New York, Zed. 1992: 15.
- Jenkins, H. (2006). Small Business Champions for Corporate Social Responsibility. *Journal of Business Ethics*, 67(3), 241-256. DOI: 10.1007/s10551-006-9182-6.
- Report of the WHO Comission on Health and Environment. (1994) *Our Planet, Our Health*. Geneva, WHO. Basic Documents. 40th Edition, Geneva. 1994.
- Willis, K. J., & Bhagwat, S. A. (2009). *Ecology. Biodiversity and Climate Change*. Science. 326(5954), 806-807. DOI: 10.1126/science.1178838. PMID 19892969. S2CID 10981263.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2003). *Economic Development*. 8th Edition. New York University and The Population Council. George Washington University. Pearson.
- Vázquez, S. T., & Sumner, A. (2016). Is the 'Developing World' Changing? A Dynamic and Multidimensional Taxonomy of Developing Countries. *European Journal of Development Research*, 28(5), 847-874. DOI: 10.1057/ejdr.2015.57.
- Wilde, J., Boydell, L., & Rugkasa, J. (2006). Integrating Sustainable Development And Public Health On The Island Of Ireland. *Public Health*, 120, 601-603.
- Shiva, A. (2010). *"Direct Localization: An Ising Model Approach"* has been accepted for presentation at #ICASSP2022. Graduate Research Assistant at University of Toronto.
- Samuelson, P. A., Hicks, J. R., Arrow, K. J., Debreu, G., & Allais, M. F. C. (2010). *Pioneering Papers of the Nobel Memorial Laureates in Economics series*. Edited by Howard R. Vane, Emeritus Professor of Economics, Liverpool Business School, Liverpool John Moores University, UK and Chris Mulhearn, Reader in Economics, Liverpool Business School, Liverpool John Moores University, UK.
- Faber, M., & Manstetten R. (2010). *Philosophical Basics of Ecology and Economy*. Routledge, Studies in Ecological Economics, London and New York (übersetzt von Dale Adams vom deutschen Original Mensch, Natur, Wissen. Grundlagen der Umweltbildung).
- Mullikin's, T. (2015). *Global Climate Change class the Unviersidad San Francisco de Quito*, Galapagos Island Campus, in the Spring of 2015.
- Rist, G. (2003). *The History of Development: From Western Origins to Global Faith*. Expanded Edition, London: Zed Books.
- Freeman, Žsee. (1973). *Economic Growth While Protecting the Integrity of in Recent Decades*, Global Concern has Emerged Natural Systems. N.Y.
- Price, C., & Dube, P. (1997). *Sustainable Development and Health: Concepts, Principles and Framework for Action for European Cities and Towns*. EUR/ICP/POLC060305a-European Sustainable Development and Health Series: 1.
- Brown, L. R. (2011). The New Geopolitics of Food. *Foreign Policy*. May/June.
- Neuman & Esser (Nea) Group. (2022). *Sustainable Solutions for Process Gases, Green Gases and Solid Materials*.
- Malthus, T. (2007). *Essay on the Principle of Population*, 1826. Thomas Robert Malthus. Babelio (fr.).

Methods of Implanting Marxist Philosophy in Galicia in the 20s – 30s of the 20th Century

UDC: 1 (091) (477)

DOI: 10.15421/17227

Koziy IvanPh.D., Assoc. Prof., <https://0000-0002-5827-6603>, koziji1973@gmail.com*Lviv University of Trade and Economics (Lviv, Ukraine)***Pigosh Mykhailo**Senior Lecturer, <https://0000-0001-7802-0755>, pigoshmm73@gmail.com*Lviv University of Trade and Economics (Lviv, Ukraine)***Koziy Iryna**Senior Lecturer, <https://0000-0003-0348-0671>, koziyiryna09@gmail.com*Lviv State University of Internal Affairs (Lviv, Ukraine)***Abstract.**

The purpose of the article is to identify the means and methods which were used to implant the Marxist philosophy in Galicia and it mainly focuses on several publications that eloquently demonstrate the general mood and trends that were present in then-Western Ukraine.

Relevance. Given that the declared issues in Ukrainian historiography are covered in a rather cursory way, the authors believe that such little-studied milestones should still be researched to fill the gaps in the history of national philosophy.

Results. When it comes to the cultural life in Galicia in general and scientific and philosophical in particular, first of all, it should be noted that it was quite closely related to some processes that took place in Soviet Ukraine. Thus, its core philosophical and ideological concepts were necessarily extrapolated to Western Ukraine. After all, the task of the ideologists of Marxism was to popularize this doctrine as widely as possible. The article shows one of the main methods of influencing people of Galicia to involve them in the ideology they propagated.

The methods used by Marxist philosophers to achieve a dominant position in implanting their ideology are clarified. It is established that practically all fundamental vectors of society were verified for “truth” and suitability to serve the ideology of Marxism. Therefore, if to try to reduce the most significant ones to the common denominator, the following vector will be gotten: the ideology of Ukrainian nationalism, church, science, philosophy, etc.

Conclusions. A peculiar confrontation of two extremely opposite philosophical doctrines is revealed, which was expressed in the struggle between materialism and idealism. In other words, it is found that usually concepts related to the Western European postclassical philosophy were subjected to devastating criticism from the popularizers of Soviet ideology.

Keywords: Confrontation, Marxism, idealism, Soviet philosophy, Soviet mentality, Irrational philosophy, Ukrainian philosophy

Citation: Koziy I., Pigosh M. & Koziy I. (2022) Methods of Implanting Marxist Philosophy in Galicia in the 20s – 30s of the 20th Century. *Grani*. 25(1), 51-57. <https://doi.org/10.15421/17227>.

Методи насадження марксистської філософії в Галичині у 20 – 30-х роках XX століття

Іван Козій

Львівський торговельно-економічний університет (Львів, Україна)

Михайло Пігош

Львівський торговельно-економічний університет (Львів, Україна)

Ірина Козій

Львівський державний університет внутрішніх справ (Львів, Україна)

Анотація

Мета статті полягає у виявленні тих засобів і методів, що використовували для насадження марксистської філософії її популяризатори на теренах Галичини, а головна увага зосереджена на низці друкованих видань які доволі красномовно демонструють загальні настрої та тенденції, що були присутні на території тогочасної Західної України.

Актуальність. Зважаючи на те, що задекларована проблематика в українській історіософії висвітлена доволі побіжно, вважаємо, що такі малодосліджені віхи повинні усе ж таки досліджуватися, аби максимально заповнити прогалини в історії вітчизняної філософії.

Результати. Коли мова іде про культурне життя в Галичині загалом та науково-філософське зокрема, передовсім потрібно зазначити, що воно було доволі тісно пов'язане з низкою процесів, що мали місце в Радянській Україні. Відтак її стрижневі філософсько-ідеологічні концепти з необхідністю екстраполювалися і на Західну Україну. Адже завданням ідеологів марксизму була якомога масштабніша популяризація вказаної доктрини. У статті показано один з чільних методів впливу на жителів Галичини з метою їх залучення до пропагованої ними ідеології.

З'ясовано якими методами послуговувалися виразники марксистської філософії для досягнення домінантного становища у насадженні власної ідеології. Встановлено, що практично всі основоположні вектори життя суспільства піддавалися верифікації на «істинність» та придатність служити ідеології марксизму. Відтак якщо спробувати звести до спільного знаменника найбільш знакові, отримаємо такі: ідеологія українського націоналізму, церква, наука, філософія тощо.

Висновки. Виявлено своєрідну конфронтацію двох гранично протилежних філософських доктрин яка виражалася у боротьбі матеріалізму та ідеалізму. Іншими словами встановлено, що зазвичай концепти, що мали дотичне до західноєвропейської посткласичної філософії піддавалися нищівній критиці з боку популяризаторів радянської ідеології.

Ключові слова: конфронтація, марксизм, ідеалізм, радянська філософія, радянська ментальність, ірраціональна філософія, українська філософія

Цитування: Козій І., Пігош М., Козій І. Методи насадження марксистської філософії в Галичині у 20 – 30-х роках XX століття. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 51-57. <https://doi.org/10.15421/17226>.

Вступ.

Для того, щоб дати цілісну та об'єктивну картину тих подій які мали місце в Галичині початку XX ст. в царині філософії слід усвідомити той факт, що на окреслених теренах відбувалася своєрідна боротьба ідей та думок які репрезентували головню дві, загалом протилежні, позиції. З одного боку можемо говорити про факт проникнення на територію Галичини стрижневих ідей посткласичної західноєвропейської філософії, які спиралися в своїй основі на примат ірраціонального у пізнанні тих чи інших філософських проблем. І варто зазначити, що саме вони більш органічно поєднувалися в ментальності українців, адже власне позараціональні концепти становили основу національного характеру українців. А з іншого боку відбувалося практично насильницьке насадження «кращих» надбань радянської ідеології.

Аналіз досліджень та публікацій. Потрібно

констатувати, що дослідників згаданої проблематики було і є не так багато. Але, не дивлячись на зазначене, можемо назвати таких науковців, як: І. Яхот, Т. Закидальский, М. Роженко, М. Олексюк (1970), В. Табачковський, М. Лук, Б. Титаренко, Я. Юриниць, І. Огородник, М. Русин, В. Гусев (2009), О. Білий (2009), Р. Кобець (2009), А. Лой, Т. Лютий, О. Хома, Н. Галань, Г. Вдовиченко (2016; 2017), О. Шеремета (2018; 2019), Н. Ярмоліцька, М. Москальчук (2019) та інші.

Зокрема Н. Ярмоліцька та М. Москальчук зазначають, що неможливо творити філософію не оглядаючись на внесок попередніх поколінь, саме тому сучасні науковці усе частіше звертаються до досліджень періоду радянської доби, де філософія офіційно мала політико-ідеологічний характер, у якому домінував жорсткий контроль над вираженням думок (Ярмоліцька, & Москальчук, 2019, с. 482).

У свою чергу В. Гусєв, зазначає, що ще надто рано досліджувати цей феномен (Гусєв, 2009). О. Білий, пишучи про проблеми радянської філософії, зазначає, що вона повинна вивчатися у таких площинах як: культурна, соціальна, політологічна, психологічна (Білий, 2009).

Мета статті полягає у виявленні низки засобів та методів, які використовували для популяризації марксистської філософії її речники на території Галичини.

Результати дослідження.

Говорячи про культурне життя в Галичині загалом та науково-філософське зокрема, насамперед слід зазначити, що воно було великою мірою пов'язане з тими процесами які відбувалися в Радянській Україні. І очевидно що її стрижневі філософсько-ідеологічні концепти з необхідністю екстраполювалися на Галичину. Але подібна екстраполяція відбувалася швидше не еволюційно, а революційним шляхом, іншими словами – насильницьким методом. В хід йшли усі доступні засоби які могла собі дозволити репресивна «машина» тоталітаризму. Ось, для прикладу, що пише (в «кращих» традиціях популяризації радянської ідеології) один із речників марксистської філософії стосовно того як на західноукраїнських землях сприймали філософію та ідеологію марксизму: «Насильно відірвані від Радянської України трудящі маси західноукраїнських земель в 20 – 30-х роках ні на хвилину не переставали боротися за своє соціальне, національне і духовне визволення. Незважаючи на жорстокий терор польської поліції, незважаючи на зрадницьку антинародну діяльність українського буржуазного націоналізму і західноукраїнського клерикалізму, революційно-визвольна боротьба охоплювала все нові й нові верстви пролетаріату, біднішого селянства і трудової інтелігенції» (Олексюк, 1970, с. 292).

З одного боку зрозумілим є те, що надто буквально сприймати праці подібного роду сьогодні не слід, адже вони з необхідністю просякнуті ідеологічною тенденційністю, заангажованістю та позначені замовним характером, але з іншого вони усе ж таки демонстрували загальну канву тих настроїв які мали місце в Галичині зазначеного періоду. Саме тому подібні праці не слід відразу відкидати, а спробувати, шляхом критичного аналізу, видобути з них максимально об'єктивну інформацію.

Можемо констатувати, що практично усі стрижневі площини життєдіяльності суспільства піддавалися верифікації на «істинність» і придатність служити ідеології марксизму. Якщо спробувати звести до спільного знаменника найбільш знакові, отримаємо такі з них: ідеологія українського націоналізму, церква, наука, філософія.

Говорячи про ідеологічну боротьбу в царині філософії слід зазначити, що одним із пріоритетних завдань радянських філософів було нівелювання ідеалістичної (чи то пак пост класичної західноєвропейської філософії), а натомість насадження матеріалізму та атеїзму. Прихильники

радянської ідеології закидали своїм опонентам той факт, що для боротьби з марксистською філософією вони використовували методи запозичені від філософів ідеалістів. Що представники західноукраїнської уніатської реакції стверджували про принципову неможливість існування на Західній Україні діалектичного та історичного матеріалізму.

Нам видається, що такі і подібні їм звинувачення не були цілком позбавленими сенсу у тому плані, що усе ж такі традиції розвитку української національної культури і філософії головню базувалися на ірраціональних концептах світовідчуття. Поряд з цим очевидним є той факт, що не можна також повністю заперечувати проявів матеріалістичної філософії в українській філософській традиції, але пріоритетними у цьому плані були саме ірраціональні складові. Відтак насадження на західноукраїнських землях релігійно-ідеалістичного світогляду відбувалося цілком гармонійно, а несприйняття людиною марксистського світогляду мало швидше підсвідомий характер.

Так, речники радянської доктрини критикували звернення представників церкви до середньовічної схоластики, а головню до вчення Томи Аквінського і сучасних західноєвропейських неотомістів. Радянська філософія не могла змиритися з тим фактом, що є дослідники, що будують власний світогляд на доктринах ірраціональної філософії, яку вони видають за вершину філософської думки. Наводячи, на його думку, цілком логічні аргументи М. Олексюк зазначає, що: «Поряд з проповіддю релігійного, об'єктивно-ідеалістичного світогляду уніатська церква завзято обстоювала ідею непізнаності світу, відроджуючи найабсурдніші форми агностицизму і містицизму. На місце людського розуму вона поставила сліпу віру, мертву догму» (Олексюк, 1970, с. 294).

Ще одним полем «битви» було протистояння, яке розгорнулося між марксистами і представниками низки теорій українського націоналізму. Зрозуміло, що будь-які паростки націоналізму були вкрай небезпечними для побудови радянського суспільства, тому на філософському «фронті» подібні теорії з боку будівників комунізму піддавалися різкій критиці та засудженню. Такі теорії вони називали не інакше, як «теорійки», прагнучи навіть у назві продемонструвати їх меншовартість та хибність. Їм закидали усі можливі гріхи: «Теоретичними джерелами світогляду «новітнього» українського націоналізму було вкрай спотворене суб'єктивно-ідеалістичне розуміння дійсності, расизм, волонтаризм, енергетизм, прагматизм, агностицизм які еклектично поєднувалися в єдину «систему», позбавлену всякого здорового глузду і внутрішньої логіки. Світогляд, ідеологія «новітнього» українського буржуазного націоналізму також були спрямовані проти пролетарської ідеології, марксистсько-ленінського вчення» (Олексюк, 1970, с. 295). Відтак, на думку марксистських філософів, подібні націоналістичні теорії не лише не були науковими, але шкідливими у тому плані, що їх виразники

усілякими методами намагалися дискредитувати теоретичні основи марксистсько-ленінського вчення. Вони, ніби то, удавалися до наукової фальсифікації, нічим не обгрунтованої критики і т. д.

Нам видається, що у подібних «наукових» дискусіях було дуже не багато власне наукового. Аналізуючи наукову продукцію того часу бачимо, що її творці не надто переймалися логічністю своїх тверджень, доказовою базою та врешті елементарною людською логікою. Вони мали чітко поставлені завдання і слід віддати їм належне так само чітко їх виконували. Але як показують історичні приклади – будь-які штучно побудовані ідеології рано чи пізно зазнають краху, адже жодного змістовного наповнення у собі не несуть, в тому плані що у них відсутній зв'язок із культурними здобутками того народу, на теренах якого вони насаджуються. У них не має історичної тягlostі, не має виплеканого колективного підсвідомого, не має спільної ментальності, яка б була формована упродовж не одного століття. Але, не зважаючи на явні огріхи своєї ідеології, популяризатори радянської філософії уперто продовжували насадження вищезазначеної на терени західноукраїнських земель. Відтак наукові працівники подібного штибу розгортали широкомасштабні акції по дискредитації незгідних: «Вбачаючи в народних масах українського народу своїх найбільших ворогів і боячись їх, представники «новітнього» українського буржуазного націоналізму апелюють до «еліти» української нації, до її експлуаторських верств, твердять, що все майбутнє України залежить від них, «обранців», «героїв», від того, наскільки зуміють вони примусити маси йти сліпо за ними» (Олексюк, 1970, с. 295). Характеризуючи, а власне критикуючи, ідеологію виразників українського новітнього націоналізму їх опоненти зазначали, що за самою своєю природою ідеологія націоналізму була ідеологією експлуаторською і виражала позицію тих верств населення, що найбільше боялася приходу радянської влади. Але, на думку апологетів філософії марксизму, будь-які намагання прибічників націоналізму були схожі на дії тих, хто хотів повернути хід самої історії.

Натомість як надійного опонента націоналістично налаштованим представникам західноукраїнського суспільства вони протиставляли Комуністичну партію Західної України: «КПЗУ організовує в ці роки ряд теоретичних, громадсько-політичних і літературних журналів та газет, які одним з основних ставили завдання розкриття облудності й реакційності буржуазно-націоналістичної та клерикальної пропаганди і виховання трудящих мас у дусі пролетарської ідеології» (Олексюк, 1970, с. 296). Як можна було і очікувати, подібні видання працювали лише в односторонньому порядку, виступаючи беззаперечним апологетом комуністичної ідеології, а відтак критиками усіх, хто вступав із нею в конфронтацію.

Так, для прикладу, на сторінках «Нової культури» піднімалося питання щодо суспільної

ролі пролетаріату з одного боку, а з іншого представників українського націоналізму. Причому усіяко пропагувалася загальносвітова єдність пролетаріату, що носила глобальний характер, тоді як проблеми націоналізму носили (на думку виразників марксистського світогляду) переважно локальний характер. У цьому контексті потрібно зазначити, що боротьба з будь-якими проявами націоналізму була доволі розповсюдженим явищем, і не лише на теренах Радянської України.

Повертаючись до пріоритетних завдань авторів «Нової культури» з необхідністю приходимо до одного із стрижневих їхніх завдань, а саме спробі знівелювати суспільну роль різноманітних націоналістичних рухів, у будь-який спосіб здискредитувати їх виразників: «Майже в кожному номері журналу ми можемо знайти антинаціоналістичні статті та заклики. Журнал піддавав гострій критиці існуючі на західноукраїнських землях буржуазно-націоналістичні партії і об'єднання, показав закономірний процес все більшого і більшого відходу їх від найактуальніших питань дня, фатальне перетворення українських буржуазних націоналістів у захисників чужого трудящим суспільно-політичного ладу, встановленого буржуазно-поміщицькою Польщею» (Олексюк, 1970, с. 15). Автори «Нової культури» звертаються до факту передачі західноукраїнських земель Польщі. Цей факт ними розглядався як певний катастрофічний процес, який практично призвів до незворотних деструктивних процесів серед представників українського націоналізму. У результаті цього починається їх реорганізація, позначена утворенням нових партій, об'єднань тощо: «Нова культура не тільки переконливо доводила, що ідеологія українського буржуазного націоналізму ворожа трудящим масам західноукраїнського міста і села, але й показувала закономірність процесу поширення на Західній Україні ідеології пролетарської...» (Олексюк, 1970, с. 16).

Також заслуговує на увагу питання стосовно ролі еліти у суспільному житті країни. На сторінках «Нової культури» теорія еліт зазнала нищівної критики. Зокрема «дісталось» Д. Донцову з його ідеєю правлячої верстви який розумів, що в час, коли держава перебуває на етапі свого становлення стає актуальною низка проблем які очевидно потребують свого першочергового розв'язання: «Отже, провідна верства повинна бути окрема своїм положенням, з окремої глини зліплена, з окремими прикметами характеру» (Кашуба, 2004, с. 323). І власне до питань такого порядку цілком можна віднести питання про роль та значення суб'єктивного чинника в історичному процесі. Д. Донцов однозначно наголошував на тому, що рушієм суспільного прогресу є деяка творча меншість. Відтак стрижневим питанням стосовно розвитку тієї чи іншої нації є проблема суб'єкта історичного прогресу яким, за Д. Донцовим, є провідна (правляча) каста, змістовним наповненням якої є інтелектуальна активність, харизматичність і

навіть своєрідна обраність. Такі погляди мислителя жодним чином не «вписувалися» у світогляд представників нової ідеології, тому вони усіма можливими засобами прагнули доказати їх хибність, більше того – ворожість.

Висновок, до якого приходять апологети марксистської ідеології такий: «Нова культура, нова література потребує і нових її носіїв. Практика показує, що буржуазні вчені, буржуазні письменники рідко переходять на позиції пролетарської культури і пролетарської літератури. Пролетарську культуру літературу, писала «Нова культура» повинні творити трудящі маси...» (Олексюк, 1970, с. 19).

Ще однією ідеєю, яка заслуговує на увагу дослідників, була ідея утворення «єдиного національного фронту». Зрозуміло, що для прихильників так званої нової ідеології подібні процеси несли певну небезпеку. Відтак вони усіма способами прагнули продемонструвати і доказати нищість націоналістичних ідей, адже очевидно, що утворення конкурентоспроможного контр руху не входило у їхні плани: «Утворення «єдиного національного фронту» розглядалося «Культурою» як вступ західноукраїнської націоналістичної реакції на шлях найменшого опору, найменшої боротьби з польським буржуазно-поміщицьким урядом... політика «єдиного національного фронту» є нічим іншим, як повторенням передвоєнної політики українських буржуазних націоналістів...» (Олексюк, 1970, с. 21).

Тому очевидно, що «Культура» популяризувала тезу про хибність самого утворення єдиного національного фронту. За доказову базу для даної тези противники формування національного фронту обрали ідею про відсутність «єдиного потоку», що здатний був об'єднати український народ у монолітну націю. Вони наголошували на тому, що тогочасне українське суспільство було розділене на два кардинально протилежні ідеологічні класи. Більше того, автори «Культури» хотіли показати відношення марксистського світогляду до проблем націоналізму. Вони наголошували на тому, що виразники українського націоналізму стояли на позиціях примату націоналізму як такого, усі інші питання вони трактували як похідні, тоді як промарксистськи налаштовані науковці на перше місце висували феномен революційної боротьби і як наслідок знищення капіталістичного суспільства як такого: «Революційний марксизм, – писалося в «Культурі», – ніколи не ставить національного питання во главу всіх питань, а розв'язує це питання з точки зору погляду доцільності класової боротьби пролетаріату. Він підпорядковує національне питання класовому питанню і старається розв'язати його у такий спосіб, щоби скріпити інтернаціональну солідарність працюючих мас різних національностей та з'єднати їх під спільним прапором соціалізму» (Олексюк, 1970, с. 23).

Черговою цариною, де апологети марксизму розгорнули свою «викривальну» критику була церква

яка, на їх думку, здійснювала антинародну діяльність на західноукраїнських землях. Закономірно, що представникам католицької церкви, у кращих традиціях марксистської ідеології, приписували зв'язок з українськими націоналістами з усіма витікаючими з цього факту наслідками.

Таким чином можемо зробити висновок, що журнал «Культура» займав чільне місце серед низки промарксистськи налаштованих друкованих видань. Очевидно, що подібні видання в ХХІ столітті потрібно аналізувати крізь призму сучасності, намагаючись, коли це можливо, вичленувати незаангажований фактаж.

Не можна також не згадати таке друковане видання як газета «Світло». На її сторінках регулярно друкувалися заклики про об'єднання трудящих мас, жителів західноукраїнських земель. Газета також «піклувалася» про розширення світогляду бідніших верств населення з тим, щоб вони могли поповнити ряди пролетаріату. Не оминули автори газети речників українського націоналізму: «Наші націоналісти, – писала газета, – хочуть відірвати українські професійні спілки від загального професійного руху та спрямувати їх в русло націоналізму. Щоб ці побожні побажання якимось обосновати, маячать щось про ідейне банкрутство українського робітничого руху, котрому начебто брак ясної напрямної лінії та політичної перспективи» (Олексюк, 1970, с. 26).

З низки статей, які друкувалися в газеті «Світло» можна зробити висновок, що речники нового світогляду не хотіли допустити об'єднання українських націоналістів, вони прагнули «розчинити» їх серед представників інших національностей які проживали на той час в Західній Україні і володіли відповідно відмінним світоглядом.

Гостро критикували автори газети думки українських націоналістів про безкласовість нації. Саме у цьому контексті велася мова про єдиний національний фронт, який популяризували представники українського націоналізму. Поряд з цим, на сторінках газети «Світло» велася боротьба за свідомість українського студентства. Приблизники нової ідеології розуміли – для того, щоб надійно закріпитися на ідеологічному «фронті» потрібно заручитися підтримкою української молоді, як подальшого носія і популяризатора марксистської ідеології. Можемо висувати, що газета «Світло» зайняла одне з чільних місць в процесі популяризації марксистської ідеології на теренах Західної України.

Таким чином можемо зазначити, що у сучасному українському філософському дискурсі дедалі частіше піднімається питання дослідження української радянської філософії. Різні науковці по різному оцінюють цей період в історії української філософії. Але так чи інакше, якщо вже є певний феномен його однозначно слід досліджувати, давати йому об'єктивну оцінку та рухатися далі.

Висновки. У статті виявлено боротьбу філософських ідей на західноукраїнських землях початку ХХ століття в контексті конфронтації

двох протилежних філософських напрямів. Мова про матеріалізм та ідеалізм, де елементи західноєвропейської посткласичної філософії піддавалися нищівній критиці з боку популяризаторів радянської ідеології, що у даному випадку була представлена ідеологією марксизму. Встановлено якими методами послуговувалися виразники марксистської філософії для досягнення домінантного становища у насадженні власної ідеології на теренах Західної України.

Відтак показано, що виразники марксистської філософії-ідеології мали у своєму «арсеналі» доволі вагомий набір методів щодо популяризації зазначеної ідеології які, не дивлячись на їх масштабність з одного боку, усе ж не вирізнялися власною моральною «чистотою» з другого. Серед іншого можемо назвати низку векторів на які була спрямована їх «викривальна» критика. Насамперед переглядалися та корегувалися практично усі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства. Відбувалася тотальна дискредитація пост класичної західноєвропейської філософії. Усіма способами нівелювався релігійно-ідеалістичний світогляд. «Придушувалися» будь які ініціативи представників українського націоналізму. Врешті виходила низка періодичних видань відверто одностороннього характеру.

З'ясовано той факт, що не дивлячись на закономірну вузьку заполітизованість продемон-

строваних методів, що ними послуговувалися прибічники нової ідеології марксизму, усе ж вони таки долучилися до процесів становлення української філософії, адже не зважаючи на деяку специфічність саме такої наукової продукції, її не потрібно відразу беззастережно відкидати та нівелювати. Адже, на наш погляд, не зважаючи на те, що переважна частина їх публікацій носила однозначно заангажований, вузькополітичний та навіть замовний характер, усе вище зазначене, якщо поглянути на подану інформацію дещо під іншим кутом зору, об'єктивний дослідник зможе вичленувати багато цікавого матеріалу який не зовсім вписується у пропаговану в тому часі модель розуміння світу. Іншими словами для того, аби піддати критиці будь який нібито ворожий феномен, що не зовсім підходить під їхній світогляд, речники марксистської філософії повинні були серйозно ознайомитися, а відтак ознайомити власних читачів, з великим першоджерельним фактажем з того чи іншого питання, що піддається критиці. А отже читачі їхніх часописів могли усебічно та регулярно знайомитися як із вітчизняними, так і зарубіжними авторами, що бодай у такий спосіб привносили елементи західноєвропейської посткласичної філософії. Відтак першочерговим завданням сучасних науковців, істориків філософії, є неупереджений аналіз низки тих процесів та подій які мали місце на теренах Західної України початку ХХ століття в царині філософії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Білий О. Самоцензура і філософський дискурс. Філософська думка. 2009. Вип. 3. С. 20 – 22.
- Вдовиченко Г. В. Культурфілософія В. Юринця як об'єкт офіційних критики і засудження в УСРР у 30-х рр. ХХ ст. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету-2016». 2016. Ч. 2. С. 10 – 12.
- Вдовиченко Г. В. Культурфілософський пошук П. Демчука як об'єкт офіційних критики і засудження в УСРР у 30-х рр. ХХ ст. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету-2017». 2017. Ч. 2. С. 8 – 10.
- Гусев В. Ув'язнена філософія: діамат та істмат vs червоний позитивізм та червоний екзистенціалізм. Філософська думка. 2009. Вип. 3. С. 16 – 20.
- Історія української філософії: Хрестоматія. Упорядник М. В. Кашуба. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2004. 356 с.
- Кобець Р. Геть від марксизму, або Досвід заперечення радянської філософії. Філософська думка. 2009. Вип. 3. С. 22 – 24.
- Олексюк М. Боротьба філософських течій на західноукраїнських землях у 20 – 30-х роках ХХ ст. Львів. 1970. 299 с.
- Шеремета О. О. Микола Конрад: формування української національної ідентичності у контексті проблеми «націоналізм та католицизм». Мультиверсум. 2019. № 1. С. 49 – 81.
- Шеремета О. Особливості дослідження історії філософії України в АН УРСР сталінського періоду: 1946–1953 роки. Філософська думка. 2018. № 6. С. 40 – 57.
- Ярмоліцька Н., Москальчук М. Проблеми пізнання свободи та гуманізму в дослідженнях І. В. Бичка в радянський період. Молодий вчений. № 10 (74). 2019. С. 482 – 486.

REFERENCES

- Bilyi, O. (2009). Samotsenzura i filosofskiy diskurs [Self-censorship and Philosophical Discourse]. *Philosophical Thought*, 3, 20-22.
- Husiev, V. (2009). Uviaznaena filosofii: diamat ta istmat vs chervonyi pozytyvizm ta chervonyi ekzystentsializm [Convicted Philosophy: Dialectical Materialism and Historical Materialism vs. Red Positivism and Red Existentialism]. *Philosophical Thought*, 3, 16-20.
- Istoriia ukrainskoi filosofii: Khrestomatiia [History of Ukrainian Philosophy: Reader]. (2004). Uporiadnyk M. V. Kashuba. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka.
- Kobets, R. (2009). Het vid marksyzmu, abo Dosvid zaperechennia radianskoi filosofii [Getting Out of Marxism, or Experience of Denial of Soviet Philosophy]. *Philosophical Thought*, 3, 22-24.
- Oleksiuk, M. (1970). *Borotba filosofskykh tekh na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 20 – 30-kh rokakh XX st. [The Struggle of Philosophical Currents in Western Ukraine in the 20 - 30's of the Twentieth Century]*. Lviv.
- Sheremeta, O. (2018). Osoblyvosti doslidzhennia istorii filosofii Ukrainy v AN URSS stalinskoho periodu: 1946–1953 roky [Features of the Study of the History of Philosophy of Ukraine in the Academy of Sciences of the USSR of the Stalinist Period: 1946-1953]. *Filosofska dumka*, 6, 40-57.
- Sheremeta, O. O. (2019). Mykola Konrad: formuvannia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti u konteksti problemy «natsionalizm ta katolytsyzm» [Mykola Konrad: formation of Ukrainian national identity in the context of the problem «nationalism and catholicism»]. *Multyversum*, 1, 49-81.
- Vdovychenko, H. V. (2016). Kulturfilosofia V. Yuryntsia yak ob'ekt ofitsiinykh krytyky i zasudzhennia v USRR u 30-kh rr. XX st. [Cultural Philosophy of V. Yurynets as an Object of Official Criticism and Condemnation in the USSR in the 30's of the Twentieth Century]. *Mizhnarodna naukova konferentsiia «Dni nauky filosofskoho fakultetu-2016»*, 2, 10-12.
- Vdovychenko, H. V. (2017). Kulturfilosofskiy poshuk P. Demchuka yak ob'ekt ofitsiinykh krytyky i zasudzhennia v USRR u 30-kh rr. XX st. [Cultural and Philosophical Search of P. Demchuk as an Object of Official Criticism and Condemnation in the USSR in the 30's of the Twentieth Century]. *Mizhnarodna naukova konferentsiia «Dni nauky filosofskoho fakultetu-2017»*, 2, 8-10.
- Yarmolitska, N., & Moskalchuk, M. (2019). Problemy piznannia svobody ta humanizmu v doslidzhenniakh I. V. Bychka v radianskyi period [Problems of Knowledge of Freedom and Humanism in the Research of I. V. Bychko in the Soviet Period]. *Molodyi vchenyi*, 10(74), 482-486.

Adaptability of Society in the Modern World

UDC: 314/316:005.44:572.2-044.332"20"

DOI: 10.15421/17228

Tishko Liliya**Ph.D., Senior Lecturer, <https://0000-0002-1979-9495, grizhenko@i.ua>
Dnipro State Agrarian and Economic University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The article examines the features of adaptability of people of the XXI century. Emphasis is placed on the urgent need for each individual to possess this characteristic in order to coexist normally with other members of society and meet their own needs.

The purpose: to study the specifics of the adaptability of society in the modern world.

The relevance. The dynamism of life and the instability of social structures today pose a great challenge to society. This situation requires from the individual the flexibility of thoughts and actions, so the question of adaptability is very important in modern conditions.

The results. Mankind is rapidly moving from the age of information flow to the age of ideas, where problems become opportunities. The dynamism of life indicates the active mobility of people, resources, systems and other components of the surrounding reality. Today's world is rapidly moving towards a more open and globalized society, demanding continuous development from its citizens. Therefore, modern man must constantly adapt to new situations.

But there are a number of factors that prevent society from freely transforming their worldview. In particular: life in the age of the crowd, the imperfection of the education system, the subjective perception of values, the weakness of character. Understanding this and relentless work on oneself is an important step towards achieving one's own success, self-realization and progressive development of the whole society.

Conclusions. It has been established that it is important to abandon petrified mental illusions, as everything in the world is changing rapidly and there is nothing stable. The study confirmed the emergence of an urgent need to transform people's consciousness, their actions and, as a consequence, - life in general. After all, those who are characterized by flexibility of thinking and behavior, easily adapt to new conditions, because the flexibility of the mind, as well as the flexibility of the body, allow you to feel more comfortable and confident in life.

Keywords: adaptability, adaptation, society, information age, transformation, consciousness, thinking

Citation: Tishko, L. (2022) Adaptability of Society in the Modern World. *Grani*. 25(1), 58-63. <https://doi.org/10.15421/17228>.

Адаптивність суспільства у сучасному світі

Тішко Лілія**Дніпровський державний аграрно-економічний університет (Дніпро, Україна)**

Анотація

У статті досліджуються особливості адаптивності людей XXI ст. Акцентується увага на нагальній необхідності володіння цією характеристикою кожним індивідом для нормального співіснування з іншими членами суспільства та задоволення власних потреб.

Мета: дослідження специфіки адаптивності суспільства у сучасному світі.

Актуальність. Динамічність життя та нестабільність соціальних структур ставлять сьогодні перед суспільством неабиякий виклик. Така ситуація потребує від особистості гнучкості помислів та дій, тому питання адаптивності є дуже актуальним у сучасних умовах.

Результати. Людство стрімко переходить від епохи потоку інформації до епохи ідей, де проблеми перетворюються у можливості. Динамічність життя свідчить про активну мобільність людей, ресурсів, систем та інших компонентів навколишньої дійсності. Сьогоднішній світ стрімко рухається у бік більш відкритого та глобалізованого суспільства, вимагаючи від своїх громадян безперервного розвитку. Тому сучасна людина повинна постійно адаптуватися до нових ситуацій.

Але є низка факторів, що заважають суспільству без перешкод трансформувати свій світогляд. Зокрема: життя в епоху натовпу, недосконалість системи освіти, суб'єктивне сприйняття цінностей, слабкість характеру. Розуміння цього та невпинна робота над собою – вагома сходинка до досягнення власного успіху, самореалізації та прогресивного розвитку всього суспільства.

Стаття надійшла / Article arrived: 22.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

Висновки. Встановлено, що важливо відмовитися від закостенілих ментальних ілюзій, так як усе в світі стрімко змінюється і нічого стабільного немає. Дослідження підтвердило появу нагальної необхідності у трансформації свідомості людей, їх дій і, як наслідок, – життя в цілому. Адже той, кому є властивими гнучкість мислення та поведінки, легко адаптується до нових умов, через те, що гнучкість розуму, як і гнучкість тіла, дозволяють відчувати себе у житті більш комфортно та впевнено.

Ключові слова: адаптивність, адаптація, суспільство, інформаційна епоха, трансформація, свідомість, мислення

Цитування: Тішко Л. Адаптивність суспільства у сучасному світі. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 58- 63. <https://doi.org/10.15421/17228>

Вступ.

Бурхливий розвиток сучасного суспільства, що відрізняється посиленням невизначеності та динамізму, все більше вимагає від людей активного прояву адаптаційних ресурсів для забезпечення ефективної взаємодії з постійно змінюваним середовищем. Сьогодні кожен повинен вміло пристосовуватися до динамічних умов навколишнього світу. Тому вивчення адаптивності, як важливої властивості особистості, що лежить в основі її спроможності пристосування до будь-яких умов та обставин життя, є дуже актуальним. Адаптивність необхідна індивідові для співіснування з іншими членами суспільства, задоволення власних потреб, забезпечення функціонування системи та продуктивної взаємодії з нею.

Метою дослідження є визначення специфіки адаптивності суспільства у сучасному світі.

Проблема адаптації у різних контекстах (соціологічному, соціально-психологічному, політичному, культурному, економічному тощо) досліджувалась такими відомими світочами науки як Т. Парсонс, Дж. Мід (2009), Ч. Кулі (1994). На пострадянському просторі питання адаптації висвітлено у працях О. Безрук (2012), О. Саннікової (2009), С. Карплюк (2019), О. Кузнецової (2009), Л. Ороховської (2017) та ін. Загалом дана проблема була, є і буде об'єктом вивчення багатьох дослідників так як вона безпосередньо стосується і пов'язана з усіма сферами життя.

Результати дослідження.

Адаптивність – стійка властивість особистості, що характеризує її здатність до внутрішніх (внутрішньоособистісних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, спрямованих на забезпечення або відновлення рівноважних взаємин особистості з макро- та мікросоціальним середовищем (Кузнецова, 2009). У загальному визначенні, адаптивність – це складний та багатовимірний процес – результат пристосування до дійсності.

Здатність людини до адаптації закладена в її підсвідомості. Постійна взаємодія із середовищем змушує нас активізовувати ці здібності, тому що в іншому випадку можуть виникати деякі труднощі. У цілому, вдалий результат соціальної адаптації має зовнішній та внутрішній рівні реалізації. При зовнішньому рівні дії індивіда отримують соціальне схвалення, він налагоджує канали взаємодії з оточуючими, приймає активну участь у

суспільному житті. При внутрішньому рівні індивід вже внутрішньо є підготовленим до трансформацій: він відчуває задоволення від власної діяльності, наповнює сенсом своє життя, поділяє сформовані суспільством цінності. Тому цілком закономірно, що чим вищим є рівень адаптивності, тим легше людина реагує на неочікувані події, що повсякчас трапляються.

У цьому питанні варто було б звернути увагу на одну із перших обґрунтованих типологій особистості, розроблену соціологами Ф. Знанецьким та В. Томасом (Воронцов, & Громов, 2017). Так, беручи за критерій характер пристосування особистості до соціального оточення, дослідники виділили наступні її типи: «богемний», що пристосовується до ситуаційних умов, не знаходячи твердої опори в собі та пливучи за течією; «міщанський», що спирається на традицію, не виявляючи соціальної гнучкості та «творчий», що постійно розширює контроль над соціальним середовищем і гнучко пристосовується до неї. Тому, як бачимо, лише останній тип особистості спроможний змінювати моделі своєї поведінки, що свідчить про високий рівень адаптивності таких людей.

Сьогодні жодна людина не може бути впевненою в тому, що її професія буде потрібна у майбутньому. На багатьох підприємствах чи установах потрібні люди, яких можна легко та швидко перевчити. Враховуючи те, що для багатьох – при відсутності адаптивності є характерною також нездатність до перекваліфікації, – гостро постає загроза опинитися без роботи і втратити свою соціальну значущість.

Важливо відмовитися від закостенілих ментальних ілюзій, так як усе в світі стрімко змінюється і нічого стабільного немає. Проте люди звикли жити інертно, не відходячи від стереотипів та традицій. Тому виникає нагальна необхідність у трансформації свідомості людей, їх дій і, як наслідок, – життя в цілому. Адже той, кому є властивими гнучкість мислення та поведінки, легко адаптується до нових умов, так як гнучкість розуму, як і гнучкість тіла, дозволяють відчувати себе у житті більш комфортно.

Безумовно, адаптивність характеризує процес становлення та розвитку повноцінної особистості. У випадку ж дезадаптації порушується не лише особистісний розвиток, а й знижуються психофізіологічні показники організму; навіть є значна ймовірність виникнення розладів здоров'я.

Наслідки відсутності адаптивних характеристик

особистості можуть бути вкрай різючими як для неї особисто, так і для суспільства в цілому. Зовні це проявляється у вигляді невизначеності соціального статусу (маргінальності), руйнування каналів взаємодії з оточенням, відсторонення індивіда від суспільного життя тощо. Це автоматично може провокувати розвиток деструктивних процесів на внутрішньоособистісному рівні. Наприклад: відчуття дискомфорту, втрачається здатність адекватно реагувати на мінливу дійсність, концентрація на негативних установках і т. п.

Загалом адаптивність являється інтегрованою особистісною якістю, що забезпечує здатність людини до різного роду змін та трансформацій, пов'язаних з нестабільністю та динамічністю її життя. Коли процес адаптації повторюється і успішно досягається, то відповідно підвищується і рівень адаптивності, що є одним із визначальних чинників успішної самореалізації особистості. Власне, сам процес адаптації людини проходить безперервно, оскільки постійно змінюються соціально-економічні умови життя, політичні, морально-етичні орієнтації тощо.

Доцільно розглядати «статичну» та «динамічну» адаптації. При статичній адаптації характер людини, її особистісні характеристики, поведінка і, як наслідок, – діяльність та життя в цілому залишаються за своєю суттю незмінними. Така адаптація навряд чи буде сприяти трансформаційним змінам всього суспільства. Тому спостерігаємо наступне: уклад життя в результаті модернізації суспільства змінюється, а механізми і підходи – залишаються незмінними. При динамічній адаптації навпаки – індивід пристосовується до зовнішніх умов, які змінюють його і підлаштовують під себе (Фромм, 2018, с. 18).

На початку XXI ст. почався новий етап у розвитку концепції глобального інформаційного суспільства. Знання та інформація сьогодні є головним ресурсом. Можна стверджувати, що одним із визначних чинників адаптації в інформатизованому суспільстві виступає саме розвиток інформаційної культури особистості.

Сьогодні ми живемо, згідно американської термінології, у так званому VUCA світі, що характеризується нестабільністю, невизначеністю та неоднозначністю (VUCA світ, 2014). Це так званий світ креативності, бо старі моделі життя більше не функціонують. Людство переходить від епохи потоку інформації до епохи ідей, де проблеми перетворюються у можливості. Сьогоднішній світ стрімко рухається у бік більш відкритого та глобалізованого суспільства, вимагаючи від своїх громадян безперервного розвитку. Тому сучасна людина повинна постійно адаптовуватися до нових ситуацій.

Але є низка факторів, що заважають суспільству без перешкод трансформувати свій світогляд. Зокрема: життя в епоху натовпу, недосконалість системи освіти, суб'єктивне сприйняття цінностей,

слабкість людського характеру. Зазвичай психіка людини не здатна до швидких змін та невизначеності. Сьогодні для багатьох продовжує діяти звична для радянської концепції життя – концепція «ескалатора», коли треба правильно обрати свій ескалатор, встати на першу сходинку і спокійно їхати вгору. Але на даний час ескалаторів зовсім не залишилося. Роздуми про те, що можна все життя пропрацювати в одній установі чи одній сфері зайнятості не є актуальні. Сьогодні невизначеність – наша реальність.

Засоби масової інформації досить стрімко колонізують розум людей і насаджують хибні цінності, зокрема, такі, як матеріалізм, гедонізм та всездозволеність. Крім того, вся структура реклами та маркетингу базується на оманливій доступності пропонованих товарів та послуг, що несвідомо налаштовує людей сприймати життя як фантастичний світ, де все можна отримати без зайвих зусиль. Розчинення особистості у натовпі створює ілюзію того, що людина ніби пливе по життю на величезному кораблі, спрямованому кудись невідомим капітаном, причому пасажир не може вплинути на вибір пункту призначення.

Так, сьогоднішня система виховання вчить оцінювати людей за критерієм того, чим вони володіють, а не за тим, ким вони є насправді, а сучасна освіта перетворює їх у звичайні сховища інформації, так як весь процес навчання базується лише на запам'ятовуванні. У результаті, формується так звана розумова пасивність, а людина перетворюється на машину. Звичайно, системі це вигідно, бо переважна більшість людей вільно вписується в її межі, а відтак – ними легко можна маніпулювати.

Головні недоліки нашої освіти полягають у тому, що сьогодні навчання носить суто інформаційний характер і першочерговою ціллю є запрограмувати, а не навчити критично мислити. У системі освіти відсутній індивідуальний підхід та можливість пізнання самого себе. Але найбільш пагубним являється аудіовізуальне навчання, що в останні роки, в умовах пандемії COVID-19, досить активно використовується за основну форму навчання. Як наслідок, – інтенсивно формується світ неграмотних робіт, так як свідомість людини при такій формі проведення навчання залишається недостатньо задіяною.

Сьогодні людей легко можна назвати жертвами цивілізації. Увага приділяється у першу чергу іміджу, зовнішності та наявності матеріальних благ, тобто відбувається підміна цінностей, коли людей оцінюють лише згідно того, чим вони володіють, а не згідно того, ким вони являються.

Користуючись термінологією Хосе Ортега-і-Гассета цілком очевидно, що якщо наприкінці XX ст. була характерною розумова та психологічна гомогенізація людей, то сьогодні, подолавши етап повстання мас, людство проживає так званий етап «тиранії мас», наслідком якого є перетворення людини у звичайну посередність (Ортега-і-Гассет, 2020, с. 29). Засоби масової інформації здійснюють безпосередній

вплив на свідомість людей, а індивідуальне існування зараз більше стосується фізичного тіла, не зачіпаючи ментального та психологічного життя. Люди звикли діяти, думати та відчувати, як натовп. Кожен прагне загального визнання, боїться відрізнятись від інших, так як це викликає недовіру, підозрілість, неприйняття з боку суспільства. Всі настільки залежні від чужих думок, що дозволяють натовпу виступати головним критиком власної поведінки. Однією із основних причин всезагальної посередності являється надто швидка відмова людей від розвитку власної індивідуальності. Адже сьогодні набагато простіше розчинитися в ментально запрограмованому натовпі загального люду, втративши власну ідентичність, ніж покластися на свою відповідальність у реалізації поставлених життєвих цілей та завдань. У сучасному світі все ніби спеціально задумано так, щоб перетворити людей в натовп, у такий спосіб їх «деморалізувати». Механічна, стереотипна поведінка продовжує бути нормою для більшості, не дозволяючи їм давати правильну оцінку речам та явищам (Ортега-и-Гассет, 2020, с. 37). Замість того, щоб свідомо отримувати інформацію, сьогодні люди опиняються у полоні останньої і бездумно її поглинають.

Щоденний хаос, безкінечний потік інформації, що не дає змоги зорієнтуватися на тому, що насправді є істинним та важливим – знищують індивідуальність і змушують кожного функціонувати з точністю величезного злагодженого механізму. Це лише окремі риси того загального положення речей, при якому індивід протистоїть не залежним від нього величинам, відчувачи себе беззахисним і втрачаючи відчуття власного значення.

На сьогоднішній день суспільство має потребу в розвитку активної, критичної, відповідальної особистості, але у той же час – міць постіндустріалізованої системи та знеособлений характер людських взаємовідносин посилюють відчуття ізоляції та безпорадності. Теперішні тенденції політичного розвитку ставлять під загрозу величезні досягнення сучасної культури: індивідуальність та неповторність кожної людини (Фромм, 2018, с. 3).

Цікаво, та становище, в якому знаходиться індивід у наші дні, пророкували ще мислителі минулого часу. Так відомий данський філософ С. К'єркегор описав безпорадного індивіда, якого мучать сумніви та самотність (К'єркегор, 2021). Ф. Ніцше зобразив портрет «надлюдини» як заперечення втраченої та нікчемної людини, яку він бачив насправді (Ніцше, 2012). Тема безсилля знайшла також яскраве відображення у творчості Франца Кафки. У своїй праці «Палац» письменник зобразив людину, яка намагається увійти в контакт з таємничими мешканцями палацу; передбачається, що вони підкажуть їй, як жити, покажуть її місце в світі (Фромм, 2018, с. 100). Все життя головного героя складається із відчайдушних спроб зустрітись з ними, але йому це так і не вдається; і він залишається один із відчуттям повної безнадійності та порожнечі.

Роботизація, як специфічна риса XXI ст., посилила безпорадність та невпевненість середньостатистичної людини. Сьогодні люди, перетворюючись на роботів, продовжують жити під впливом ілюзій власної самостійності. Це допомагає зберігати неусвідомленість своєї невпевненості. В результаті, особистість індивіда слабшає, так що несвідоме відчуття безсилля та невпевненості не лише зберігається, а й зростає. Люди живуть у світі з яким втратили всі справжні зв'язки, в якому все є інструменталізованим. У такий спосіб кожен стає частиною машини, створеної власноруч; знає, яких думок чи бажань чекають від нього оточуючі, і продовжує жити співвідносно з цими очікуваннями (Фромм, 2018, с. 180). Як наслідок, це викликає глибокі сумніви щодо своєї особистості і тим самим посилює потребу у пристосуванні.

Така втрата власної сутності перетворює конформацію у імператив: людина може бути впевненою в собі лише у тому випадку, якщо живе співвідносно очікувань інших. Тому, пристосувавшись до інших і намагаючись не відрізнятись від них, ми можемо втратити свої сумніви щодо власної сутності та набутти певної впевненості. Але вартість за це надто висока: відмова від своєї індивідуальності та волі. На жаль, всім не під силу зрозуміти, що психологічний робот живе лише біологічно, емоційно ж він є мертвим.

При поверхневому спостереженні помітно лише те, що люди цілком успішно функціонують в усіх сферах життя. Але було б небезпечно не помітити за цим підступну незадоволеність. Якщо життя втрачає сенс, тому що його не проживають, людина впадає у відчай і страждає не стільки від бідності, скільки від того, що самовільно перетворилася на гвинтик гігантської машини, в автоматизованого робота (Соммер, 2018). Життя більшості сьогодні є механізованим та інертним, воно позбавлене будь-якого істинного сенсу. Нині людині протистоїть не лише система гігантських підприємств, але і цілий майже самоврядний світ комп'ютерів та автоматів, що є значно кмітливішими і точнішими в своїх діях за неї.

Відчуття ізоляції та безпорадності ще більше посилюються новими особливостями людських взаємовідносин. Конкретні зв'язки одного індивіда з іншим почали набувати характер маніпуляцій, де людина використовується скоріш як засіб. У всіх суспільних та міжособистісних відносинах домінує закон ринку. Сьогодні люди один для одного являються лише таким собі знаряддям (інструментом) у досягненні власних цілей. Все важливішим стає усвідомлення необхідності підвищення здатності до критичного мислення, що може обернути суспільство від непоправних дій. Та на це буде витрачено життя далеко не одного покоління.

Безумовно зв'язок між людиною та суспільством не являється статичним. Неможливо уявляти справу так, що ніби з однієї сторони, ми маємо індивіда з певним набором природних потреб, а з іншого

– окремо і незалежно від нього – суспільство, яке ці потреби задовольняє або подавляє. Всі потреби людини являються продуктами соціального процесу, власне, як і схильності людини пов'язані з соціальним процесом формування особистості. Тому не лише суспільство створюється історією, а й історія створюється суспільством. Люди стають тим активним ресурсом, що формує соціальні процеси. Наприклад, прагнення до слави та успіху, потреба у праці стали важливими факторами без яких не зміг би розвиватися сучасний капіталізм.

Важливо зрозуміти сам процес зміни особистісних характеристик людини при переході з однієї історичної епохи до іншої. Чому характер людини в умовах ринкових відносин XIX ст. вже не такий, як був, наприклад, у XIX ст.?

Наш час характеризується прискоренням темпу життя та процесів, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Динамічність життя свідчить про активну мобільність людей, ресурсів, систем та інших компонентів навколишньої дійсності. Сьогоднішній світ стрімко рухається в сторону більш відкритого та глобалізованого суспільства, вимагаючи від своїх громадян безперервного розвитку та використання нових знань та компетенцій. Це допоможе адаптуватися та привнести свій вклад в процеси, що відбуваються.

Сьогодні людина повинна мати такі важливі риси характеру як сила волі та відповідальність. Економність, обережність як чесноти середнього класу у сучасному житті менше ціняться, ніж, наприклад, ініціативність та спроможність ризикувати. Для самореалізації людині необхідні рішучість, непохитна свідомо воля та залізна дисципліна. Адаптивність індивіда повинна базуватися на володінні здатністю бачити підтекст і значення отриманої інформації, та на умінні ізолюватися від впливу «психологічного натовпу». В цілому ж слабкість характеру стала сьогодні загальнопоширеною хворобою суспільства. Людям як правило є властивими недостатня фізична активність, страх перед новими складними викликами життя, сором'язливість, неспроможність захищати свої права чи заявляти про себе, звичка з дитинства до надмірної опіки і т. д. «Посередня» людина – це тінь суспільства. Такі люди ідеально пристосовані до життя у стаді, слідує рутині, упередженням і догмам. Вони схильні зважати на

заклики оточуючих, звикли, щоб інші думали та вирішували все замість них, не здатні формувати власні цілі та ідеали тощо.

Світ переповнений наявністю «ментальних інвалідів», які через свою пасивність, несвідомо блокують власний успіх та реалізацію. Звичайно, людина має повноцінне право залишатися посередністю, але вже давно відомо – все, що не еволюціонує руйнується. Тому, як бачимо, вміння змінити свою призму сприйняття існуючої реальності, абстрагуючись від звичних моделей поведінки, закріплених переконань, бути самодостатнім, неупередженим – все це важливі характеристики людини XXI ст.

Висновки.

Навколишній світ сьогодні є динамічним та нестабільним. Прискореними темпами змінюється також життєдіяльність людей в суспільстві. Самі по собі зміни і їх непередбачуваність здатні викликати неабияку тривогу, напругу, стреси. Ставлення до таких нестабільних ситуацій багато в чому залежить від людини, від її адаптивних здібностей, від її вміння розпізнавати, відслідковувати характер змін, спокійно і впевнено діяти, реагувати, забезпечуючи для себе сприятливу взаємодію із суспільством, групами, іншими індивідами.

У цілому результативність адаптаційних процесів безпосередньо впливає на соціалізацію особистості, на стабільність соціальних структур та саморегуляцію соціальної системи. У сучасному суспільстві вже давно не діють механізми адаптації, які діяли у суспільствах традиційного типу. Це проявляється насамперед в атомізації соціуму та активізації процесів мобільності.

Нестабільність соціальних структур ставить сьогодні суспільству неабиякий виклик. Щось поступово, а щось досить стрімко, але змінюється все. Трагедія полягає в тому, що люди звикли жити за традицією. Тому найперше, що нам необхідно зробити, так це – визнати та сприйняти зміни, які ми не можемо контролювати, проте можемо керувати своєю реакцією на них, відчуттями та діями. Така ситуація потребує від особистості значних адаптивних здібностей, тому необхідним є розвивати здатність до аналізу, що поступово сприятиме трансформації свідомості людини, її дій і як наслідок – життя в цілому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Безрук О. О. Адаптація у контексті соціальної мобільності в сучасному суспільстві: теоретичний аспект. Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія Соціологічні науки. 2012. Том XV. № 12 С. 76 – 82.
- Воронцов А. В., Громов И. А. История социологии : учебное пособие для студ. высш. учеб. завед. Москва: Юрайт, 2017. 368 с.
- Гальченко М. Мислення як ресурс творення соціокультурної реальності. Нова парадигма. 2017. Вип. 132. С. 25 – 33.
- Карплюк С. О. Особливості цифровізації освітнього процесу у вищій школі. Інформаційно-цифровий освітній простір України: трансформаційні процеси і перспективи розвитку. Збірник наукових праць. 2019. С. 188–197.
- Кравченко А. А. Мислення як фактор становлення сучасної особистості: філософсько-освітній аспект. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2017. Вип. 71. С. 52 – 57.
- Кузнецова О. В. Адаптивный потенциал жизнестойкой личности. Наука і освіта. 2009. № 8. С. 26 – 29.

- Кулі Ч. Соціальна самість. Американська соціологічна думка: тексти. Москва: Изд-во МГУ. 1994. С. 320 – 321.
- Кьеркегор С. Очищение страхом или Экзистенция свободы. Москва: ЛитРес, 2021. 326 с.
- Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов / РАН. ИНИОН: Сост. и переводчик В. Г. Николаев. Москва: Издатель Д. В. Ефременко, 2009. 290 с.
- Ніцше Ф. Повне зібрання творів : Переклад з німецької Катерина Котюк. Львів: Астролябія, 2012. Том 6. 408 с.
- Ороховська Л. А. Атомізація суспільства як домінуюча тенденція в соціокультурній динаміці інформаційної доби. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. 2017. Вип. 1 (25). С. 29-33.
- Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва: АСТ, 2020. 256 с.
- Санникова О. П. Адаптивность личности: Монография. Одесса: Издатель Н. П. Черкасов, 2009. 258 с.
- Соммер Д. С. Мораль XXI века: Пер. с исп. Москва: Кодекс, 2018. 480 с.
- Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. А. Александрова. Москва: АСТ, 2018. 288 с.
- VUCA світ: що це таке і як з цим жити. URL: <https://uamodna.com/articles/ilaquo-menedzhment>.

REFERENCES

- Bezruk, O. O. (2012). Adaptaciya u konteksti social'noi mobil'nosti v suchasnomu suspil'stvi: teoretichnij aspekt [Adaptation in the Context of Social Mobility in Modern Society: Theoretical Aspect]. *Visnik Mizhnarodnogo Slov'jans'kogo universitetu. Seriya Sociologichni nauki*, XV(12), 76-82.
- Fromm, E. (2018). *Begstvo ot svobody [Escape from Freedom]*. Per. s angl. A. Aleksandrova. Moskva: AST.
- Galchenko, M. (2017) Myslennya ayk resurs tvorennya sociokulturnoi realnosti [Thinking as a Product of Socio-Cultural Reality]. *Nova paradygma*, 132, 25-33.
- K'erkigor, S. (2021). *Ochishchenie strahom ili Ekzistenciya svobody [Purification by Fear or Existence of Freedom]*. Moskva: LitRes.
- Karplyuk, S. O. (2019). Osoblivosti cifrovizacii osvityn'ogo procesu u vishchij shkoli [Features of digitalization of the educational process in higher school]. *Informacijno-cifrovij osvitynij prostir Ukraïni: transformacijni procesi i perspektivi rozvitku. Zbirnik naukovih prac'*, 188–197.
- Kravchenko, A. A. (2017). Myslennya yak factor stanovlennya suchasnoi osobystosti: filosofsko-osvitynij aspekt [Thinking as a Factor in the Formation of a Modern Personality: The Philosophical and Educational Aspects]. *Gumanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, 71.
- Kuli, Ch. (1994). *Social'na samist' [Social Self]*. Amerikans'ka sociologichna dumka: teksti. Moskva: Izd-vo MGU, 320-321.
- Kuznecova, O. V. (2009). Adaptivnyj potencial zhiznestojkoj lichnosti [Adaptive Potential of a Resilient Personality]. *Nauka i osvita*, 8, 26-29.
- Mid, Dzh. G. (2009). *Izbrannoe: Sb. Perevodov [Favorites: Collection of Translations]*. RAN. INION: Sost. i perevodchik V. G. Nikolaev. Moskva: Izdatel' D. V. Efremenko.
- Nicshe, F. (2012). *Povne zibramnya tvoriv [Complete Collection of Works]*. Pereklad z nimec'koï Katerina Kotyuk. L'viv: Astrolyabiya, Tom 6.
- Orohov's'ka, L. A. (2017). Atomizaciya suspil'stva yak dominuyucha tendenciya v sociokul'turnij dinamici informacijnoï dobi [Atomization of Society as the Dominant Trend in the Sociocultural Dynamics of the Information Age]. *Visnik Nacional'nogo aviacijnogo universitetu. Seriya: Filosofiya*, 1 (25), 29-33.
- Ortega-i-Gasset, H. (2020). *Vosstanie mass [Revolt of the Masses]*. Moskva: AST.
- Sannikova, O. P. (2009). *Adaptivnost' lichnosti [Adaptability of Personality]*. Monografiya. Odessa: Izdatel' N.P.Cherkasov.
- Sommer, D. S. (2018). *Moral' HHI veka [Morality 21st Century]*. Per. s isp. Moskva: Kodeks.
- Voroncov, A. V., & Gromov, I. A. (2017). *Istoriya sociologii [History of Sociology]*. Uchebnoe posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zaved. Moskva: Yurajt.
- VUCA svit: shcho ce take i yak z cim zhiti. (2014). Retrieved from <https://uamodna.com/articles/ilaquo-menedzhment>.

Integrity in Humanities Studies with Regard to Christian Morals

UDC: 001.891.2

DOI: 10.15421/17229

Kryvchyk Gennadij**Dr.Sc., Full. Prof., <https://0000-0001-7504-4575>, gena.crivchik@ukr.net****Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)****Liashenko Iryna****Ph.D., Assoc Prof., <https://0000-0002-7816-2339>, ir4ik87@meta.ua****Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

Goal – to determine the qualities of the humanities that ensure their productivity and usefulness to society, contribute to the improvement of people's lives, their improvement. Theoretical basis. The philosophical problem of the relationship between science and morality is considered in the original perspectives: first, the field of humanities is singled out, which have certain essential differences from physical-mathematical, technical, natural and other "exact" sciences; secondly, the productivity of humanitarian research is connected with moral aspects, first of all with observance of norms of the Law of God. To this end, an analysis was made not only of the scientific literature, but a number of biblical stories from the Old and New Testaments were introduced into scientific circulation.

Scientific novelty. An attempt has been made to start a scientific and public discussion on the role of the humanities in society, the hierarchy of basic virtues, which must be followed by humanities scholars and all scientists in general. The authors briefly express their own views on the fight against academic plagiarism, which has become the mainstream in the scientific community in recent years. To substantiate the subject of scientific intelligence, the author's interpretation presents such concepts as morality, Christian morality, humanities, etc.

Conclusions. The main purpose of the humanities is the formation of virtues, conscientious service to the country, diligence, observance of the constitution and laws of the state, respect for the rights and interests of everyone, belief in the rule of law, victory of justice and good over evil. From a moral point of view, in the humanities, the honesty of a scientist, the ability to resist the temptation to adapt against one's conscience to a generally accepted trend or to the will of the authorities for the sake of well-being and comfort are important.

Keywords: integrity, God's law, commandments, faith, science, virtues, ethical principles

Citation: Kryvchyk, G. & Liashenko, I. (2022) Integrity in Humanities Studies with Regard to Christian Morals. *Grani*. 25(1), 64-71. <https://doi.org/10.15421/17229>.

Доброчесність у гуманітарних студіях з огляду на християнську мораль

Кривчик Геннадій, Ляшенко Ірина**Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)**

Анотація

Мета роботи – визначити якості гуманітарних наук, що забезпечують їх продуктивність і корисність для суспільства, сприяють покращенню життя людей, їх вдосконаленню. Теоретичний базис. Філософська проблема співвідношення науки і моралі у статті розглянута в нових ракурсах: по-перше, виділена царина гуманітарних наук, які мають певні сутнісні відмінності від фізико-математичних, технічних, природознавчих та інших «точних» наук; по-друге, продуктивність гуманітарних досліджень пов'язується з моральними аспектами, передусім з дотриманням норм Закону Божого. Для цього здійснено аналіз не тільки наукової літератури, але введено в науковий обіг (у даному контексті) низку біблійських оповідань зі Старого й Нового завітів.

Стаття надійшла / Article arrived: 22.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

Наукова новизна. Здійснено спробу розпочати наукову дискусію щодо ролі гуманітарних наук в житті суспільства, ієрархії основних чеснот, яких зобов'язані дотримуватися вчені гуманітарного профілю й всі науковці загалом. Побіжно автори висловлюють власну думку щодо боротьби з академічним плагіатом, розмова про який останніми роками стала мейнстрімом у науковому співтоваристві. Для обґрунтування предмету наукової розвідки подані у авторському трактуванні такі поняття, як мораль, християнська мораль, гуманітарні науки тощо.

Висновки. Головне призначення гуманітарних наук – це формування чеснот, сумлінне служіння країні, працелюбність, дотримання конституції та законів держави, поважання прав і інтересів кожної людини, віра у верховенство права, в перемогу справедливості й добра над злом. З моральної точки зору в гуманітарній науці насамперед важливі чесність ученого, вміння протистояти спокусі підлаштовуватися проти своєї совісті під загальноприйнятий тренд або під волю влади заради вигоди і комфорту.

Ключові слова: доброчесність, Закон Божий, заповіді, віра, наука, чесноти, етичні принципи

Цитування: Кривчик Г., Ляшенко І. Доброчесність у гуманітарних студіях з огляду на християнську мораль. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 64–71. <https://doi.org/10.15421/17229>.

Вступ

Від античності і до наших днів в центрі уваги багатьох мислителів було питання про взаємовідносини науки, яка спрямована на одержання нових знань, і моралі, яка, серед усього іншого, орієнтована на використання отриманих знань на користь людських спільнот і окремих індивідів. Питання про доброчесність гуманітарних досліджень є одним з найбільш цікавим для філософського осмислення, адже мораль і гуманітарні науки особливо тісно взаємопов'язані між собою. Перша потребує наукового обґрунтування, подальшої популяризації, підвищення ролі в розбудові громадянського суспільства та повсякденному житті людей, другі – урахування в гуманітарних дослідженнях християнських й загальнолюдських моральних цінностей.

При цьому існують дві протилежні точки зору. З одного боку, як відзначав відомий італійський філософ Е. Агацці: «... упродовж майже всієї своєї історії ціннісна нейтральність науки вважалася її характерною рисою, чеснотою, що рятує від упередженості та необ'єктивності» (Агацці, 1998, с. 105). Геніальний французький учений А. Пуанкаре стверджував, що в людській моралі чимало забобонів, що зв'язують її з минулим: призначення науки – зруйнувати ці забобони (Пуанкаре, 1990, с. 658). Схожі ідеї висловлював найбільш популярний у другій половині XX ст. американський філософ Р. Рорті, за словами якого наука і мораль розходяться через те, що до цього часу немає теоретичного обґрунтування так званих загальнолюдських цінностей, що є основою релігійної і нерелігійної моралі (Етика, 2001).

Водночас, на думку інших вчених, зокрема, сучасного американського філософа і публіциста Сема Харіса, є великою оманю вважати, що мораль, цінності, віра, переконання не мають нічого спільного з наукою, науково доведеними фактами (Харрис, 2015). Відомий австралійський біолог Джеремі Гріффіт говорив, що видатна задача науки, справді святий Грааль всіх людських досліджень, якраз і полягає в тому, щоб вирішити питання про людський

стан, знайти співчутливе, примирливе та спокутне пояснення нашого, здавалося б, дуже недосконалого, «добра і зла» (Griffit, 2011). Чимало сучасних філософів указують на важливість морального і християнських чинників в наукових гуманітарних дослідженнях (Polkinghorne, 2011; Арсен'єв, 2013; Климентьева, 2020; Семенюк, 2013).

Мета роботи: показати, що гуманітарні наукові дослідження тільки тоді чогось варті, коли вони здійснюються заради покращення життя людей, вдосконалення, прогресу. Здійснено спробу застосувати аналітичний метод при розгляді основних заповідей Закону Божого, а також базових документів і публікацій, присвячених взаємодії моралі й науки, зокрема гуманітарної. При цьому поняття «гуманітарні науки» ми розглядаємо в широкому розумінні, тобто відносимо до них усі наукові галузі, об'єктом вивчення яких є соціальне, економічне, політичне, культурне, духовно-релігійне життя окремих людей і людських спільнот в просторових і часових вимірах.

Виклад основного матеріалу

Моральність і духовність завжди були невід'ємною частиною суспільства, однак при цьому зміст самої моралі постійно змінювався. А. Макінтайр у праці «Після доброчесності» підкреслює, що ця категорія не універсальна, вона історично й культурно обумовлена, і помилково розглядати її поза системою певних рис соціального й морального життя, у термінах яких її потрібно визначати і пояснювати (Макінтайр, 2000). Те, що раніше вважалося моральним, в інших цивілізаційних умовах часто ставало аморальним. Якщо, скажімо, в Середні віки високоморальними якостями людини вважалося присвячення всього свого життя служінню Богові й пригнічення своєї плотської сутності, то в добу Відродження, навпаки, ідеалом стала людина-творець, а в епоху Просвітництва – людина-громадянин, яка перетворює світ, який створений Богом, але потребує вдосконалення відповідно до раціональної моделі, що створена людським розумом.

У контексті сучасних трансформаційних процесів в економіці, політиці, культурі постмодерну

основні норми суспільної моралі актуалізуються та переосмислюються. В результаті глибоких досліджень 60-ти сучасних культур світу антропологі з Оксфордського університету Олівер Скотт Каррі, Даніель Остин Маллінз, Харві Уайтхаус встановили, що моральними універсальними нормами для людства є наступні норми: допомагати своїй родині; допомагати своїй групі; надавати допомогу іншим; проявляти хоробрість; підкорятися начальству; справедливо розподіляти ресурси; поважати власність інших (Scott, 2019). Аніскільки не ставлячи під сумнів достовірність висновків поважних вчених, тим не менше зауважимо, що їх висновки дещо нагадують середню температуру тіла хворих у лікарні, коли в одних температура становить 34,6°, у інших сягає 39,8°, а в середньому виходить 36,6°. Також слід брати до уваги відмінність чеснот в християнському, мусульманському та інших релігійних світах. Крім того, слід відмітити важливість не тільки визначення чеснот, що на сьогодні поширені в тих чи інших культурах світу, але й необхідність формування певних моральних норм науково-гуманітарними і культурно-освітніми засобами, про що йдеться в даній статті.

Варто почати з того, що самі по собі моральні цінності, так званий моральний закон, споконвіку був для людини чимось надприродним, дарованим божественною силою. Це втілено у міфології практично кожного народу та різних релігійних вченнях. Наприклад, заміфологією Вавилона могутній цар Хаммурапі отримав закони безпосередньо з рук бога Мардука, а у Старому завіті Біблії Бог відкриває Мойсею десять Заповідей на горі Сінай (Біблія, 2002, Мойсей: Вихід). Втручання надприродних сил у життя людини, завдання певного вектору існування окремої особи і суспільства в цілому можна вважати певною універсальною міфологією, що часто постає об'єктом філософських вчень. Не випадково німецький філософ І. Кант використовує мораль як головний доказ буття Божого. Він вважав, без віри в Бога люди перестають боятися гріха, але якщо такі зустрічаються високоморальні люди, то, мабуть, тому, що в їхній совісті присутній Бог. Кант відштовхується від припущення, що якщо немає Творця, то моральні ідеї та принципи втрачають будь-яку об'єктивну значущість, руйнуються. Люди прагнуть щастя, проте у них є і почуття обов'язку. Вони не вміють самостійно досягати гармонії між щастям і обов'язком – створити її в них може лише найдосконаліша моральна Істота, Бог (Современный философский словарь, 2022). Тобто мотивування вчинків людей трималося не лише на авторитеті традиції, а й на страху перед надприродним. Погоджуємося зі знаним російським філософом А. Арсенєвим, який стверджував: «Бути суспільним інститутом виховання впродовж сотень років християнська церква змогла, вочевидь, зокрема, й тому, що вона організовувала зустріч і спілкування кожного індивіда з моральним ідеалом і зразком, що представлені в особі Христа» (Арсенев, 2013, с. 68-69).

Слід визнати, що у сучасному глобалізованому світі позиції релігії є дещо ослабленими, мораль сприймається часто як автономна сфера, не пов'язана з релігією, проте в останні роки і мораль значно ослабила свої позиції. Однак реальність є такою, що мораль залишається тісно пов'язаною з релігією, вірою, вони завжди знаходились у постійній взаємодії, складали цілісну форму соціальної свідомості. Для ефективного функціонування суспільства потрібно, щоб у всіх сферах життя люди дотримувались системи загальноприйнятих моральних цінностей, у тому числі й у науковій сфері.

Результатом виявлення моральних якостей людини є поняття чесноти (добročесності). За вченням Гегеля, людина стає добročесною тоді, коли спосіб поведінки є постійною рисою її характеру. Добročесність як моральний імператив у сфері науки доведений та багатовіковою історією свого існування. З одного боку, науковці констатують кризу духовності сучасного суспільства, проявом чого стало руйнування усталеного світогляду. З іншого боку, саме це явище задає окремий напрям сучасних етичних досліджень, зокрема і обрана авторами тема зв'язку наукової діяльності та релігії. Звернення до цього питання свідчить про «одвічне повернення» до справжніх цінностей.

Важливу роль у формуванні світогляду науковця як члена академічної спільноти, з одного боку, і як звичайної вихованої людини з іншого, відіграє дотримання принципів етичності й добročесності. Це зафіксовано у багатьох документах, які лягли в основу етичних кодексів науковців у усьому світі, наприклад, у Бухарестській декларації етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європейському регіоні. Етична поведінка в науці здатна сприяти покращенню наукових результатів, оскільки дотримання етичних принципів призводить до професійної чистоти, коректності у використанні різноманітних методів, сприяє більш відкритій та творчій співпраці між дослідниками.

«Як правило, розуміють професійну етику як систему моральних принципів, норм та правил поведінки фахівця з урахуванням особливостей його професійної діяльності та конкретної ситуації. Така професійна діяльність включає загальносуспільні обставини хіба що як доволі абстрактний і хоча й обов'язковий у своїй фактичності, але переважно невизначений або доволі акцидентально визначений змістовно складник» (Бойченко, 2016, с. 240). Основні питання професійної етики розглядаються переважно в контексті того, що вона повинна бути складовою при підготовці майбутніх науковців, і складається переважно із загальних положень звичайної людської етики. Проте професійна етика повинна враховувати набагато більше нюансів, зокрема обставини функціонування науки, особливості суспільства тощо. Без цього, за словами Н. Бойченко, наука втрачає повагу суспільства, стає заангажованою суспільними проблемами, втрачає гуманність. Таким чином, розвиток науки ставить перед вченими низку етичних

проблем і вимагає дотримання низки моральних норм. Учений повинен володіти такими чеснотами, як розсудливість, чесність, правдивість.

У центрі поняття професійної моралі лежить поняття професійного обов'язку, що поєднується з поняттям відповідальності. Проаналізувати результати своєї праці з позицій загальнолюдських моральних цінностей спеціалісту допомагає професійна совість. Вона пересікається з такими поняттями як професійна честь, професійна гідність, професійна справедливість.

Ще одним аспектом, що необхідно врахувати, є те, що науковцю варто не лише дотримуватись своїх суб'єктивних моральних принципів, а зважати і на комплекс моральних принципів, що панує у суспільстві. Англійський філософ і соціолог К. Поппер висунув ідею, відповідно до якої фактом науки є не досвід окремого вченого, а визнання цього факту науковою спільнотою (Поппер, 2002). Проте у такому випадку наука найчастіше стає заангажованою, неповною, часто можливі явища фальсифікації. Чим більше ідеологічної складової в духовному житті, тим складніше розвиватися науці. Учений повинен діяти згідно з власним сумлінням, «яке є основою формування суспільно відповідальної особистості та головним двигуном пізнання істини й наукового поступу» (Положення про запобігання, 2012).

Справжніми професіоналами стають люди, які люблять свою справу. Тут не можна не згадати учення Г. Сковороди про «сродну працю», в основі якої лежить постулат, що гармонія в цьому світі настане лише тоді, коли кожен буде працювати на своєму місці, де відчуває себе повноцінно й у гармонії з самим собою. Розглядаючи основну християнську тріаду «ціннісних абсолютів» – Віру, Надію, Любов, можна сформулювати основне правило, кредо науковця – «Люби науку, віруй у значимість свого дослідження й сподівайся на цінний результат». На цих цінностях ґрунтується істинне служіння Богові, і так само вони повинні бути основою служіння науки. Однак ученому необхідно пам'ятати, що він не може претендувати на володіння абсолютною істиною. Це також цілком вписується у християнську доктрину, адже найвищою, абсолютною істиною є Бог, і ніщо не може бути вищим за нього.

У світовій практиці були неодноразові спроби зробити етичні підходи визначальними для академічної діяльності професійної спільноти. Так, прийнята в 1964 р. Всесвітньою медичною асоціацією Гельсінська декларація зафіксувала етичні принципи медичної діяльності та її експериментальної складової частини (Академічна доброчесність, 2017, с. 36). Дослідники Міжнародного центру академічної доброчесності зробили спробу чітко визначити цінності, що втілюють академічну доброчесність: чесність (honesty); довіра (trust); справедливість (fairness); повага (respect); відповідальність (responsibility). У 2013 р. до них було додано шосту цінність – мужність (courage) (The Fundamental, 2014).

У українській науковій спільноті також була спроба системно підійти до обґрунтування етики науковця, коли у 2009 р. було Міністерство науки і освіти проголосило Етичний кодекс вченого України. Проте у цьому документі, хоча і йдеться про мораль і етику в науці, але його домінантою є недопустимість плагіату. Цієї думки дотримується й більшість науковців. Так, українські дослідниці Н. Шліхта та І. Шліхта, авторки курсу «Основи академічної етики», розробленого в межах міжнародного Проекту академічної доброчесності в Україні, стверджують: «Повага до автора, авторського тексту, інтелектуального продукту є одним із центральних принципів академічної доброчесності» (Шліхта, 2019, с. 12). Більше того, боротьба з плагіатом, за словами д.т.н., члена Президії Української федерації учених В. Мазура, є питанням національної безпеки (Мазур, 2018). Ми ж вважаємо, що питання про плагіат, певна річ, дуже важливе, але тут по суті немає про що казати, це справа не стільки етичного кодексу, скільки кримінального, бо плагіат є крадіжкою інтелектуальної власності. Щодо моралі в науці, то це питання є більш складним і потребує теоретичного осмислення етики і поведінки дослідника, передусім у царині гуманітарних наук, які зобов'язані сприяти духовному і моральному розвитку суспільства, вдосконаленню окремо взятої людини.

Як відомо, загальнолюдські етичні норми, або принципи сформульовані ще в Біблії й ними мають керуватися в повсякденному житті усі християни. Сем Харріс, якого вже ми згадували, вважає, що немає нічого ірраціонального у пошуку станів розуму, що лежать в основі багатьох релігій. Співчуття, благоговіння, відданість, почуття єдності, безсумнівно, є одними з найцінніших переживань, які може отримати людина» (Miller, 2022).

Християнська мораль – це сукупність норм (правил), що покликані регулювати відносини між людьми в сім'ї, в общинах віруючих, у товаристві. Розглядається як втілення Божої волі в людських душах, як частка святого духа і водночас як результат багатовікового вдосконалення людської сутності, котра, пройшовши через очищення, жорстокі випробування і спокуси, зберегла ознаки свого божественного походження. Вона стала основою так званих загальнолюдських моральних цінностей і низки професійних і групових етичних кодексів. Однак учений зобов'язаний дотримуватись заповідей Божих не лише як звичайних християнин – із цими заповідями тісно переплітаються й етичні принципи дослідника.

Восьма заповідь – «не кради» – безпосереднім чином стосується гріховної сутності плагіату, виступає як науковий принцип неприпустимості шахрайства, піратства. Однак і більшість інших заповідей з Другої книги Мойсея можна перенести і на сферу наукової діяльності. Так, з другої та п'ятої заповідей Закону Божого – «Не роби собі кумира» та «Шануй батька твого і матір твою» (Біблія, 2002, Вих. 20:4-26) – впливають наукові принципи

верховенства істини, деідеологізації наукової творчості, самостійного мислення, поєднання шанобливого ставлення до наукових корифеїв, до своїх попередників й до вчителів, тобто до всіх своїх духовних батьків, з прагненням знайти свій власний шлях у науці. Слід відстоювати свою точку зору. Навіть тоді, коли вона суперечить загальноприйнятій думці. Як написав Мартін Лютер у своїх знаменитих Тезах: «Hier stehe ich, ich kann nicht anders».

При дотриманні християнських норм ученим не можна оминати необхідності дотримання так званого «золотого правила» моральності, сформульованого Ісусом Христом в одній із проповідей: «Поводьтеся з іншими так, як ви б хотіли, щоб інші поводитися з вами» (Біблія, 2002, Матв. 7:12). Це судження є загальним гуманістичним еквівалентом людських стосунків. Відповідно науковці також повинні ним керуватись. В принципі, на практиці ми це можемо бачити у науковому спілкуванні на конференціях, при підготовці спільних проектів, при захистах кваліфікаційних робіт тощо. Ще одним судженням, що становить морально-етичну основу християнських цінностей, є заповідь «Люби ближнього свого, як самого себе». У науковій сфері обидві ці заповіді стають дуже актуальними при виникненні конфліктів інтересів. Сем Харріс, якого вже ми згадували, вважає, що немає нічого ірраціонального у пошуку станів розуму, що лежать в основі багатьох релігій. Співчуття, благоговіння, відданість, почуття єдності, безсумнівно, є одними з найцінніших переживань, які може отримати людина» (Miller, 2022).

Науковець повинен бути чесним, завжди говорити (чи писати) правду. Саме ця чеснота віддзеркалює багато афоризмів зі Святого Письма, наприклад, «Ти мусиш чинити по щирій правді, щоб жити», «Господь бо справедливий любить правду» (Біблія, 2002, Пс. 11:7), «Усі стежки Господні – милість і правда» (Біблія, 2002, Пс. 25:10), «Хто правду чинить йде до світла» (Біблія, 2002, Йо. 3:21), «Брехня для людини – це ганебна пляма» (Біблія, 2002, Сир. 20:24), «Звичка до брехні – нечестя для чоловіка» (Біблія, 2002, Сир. 20:26), «Ліпше злодій, ніж безнастанний брехун» (Біблія, 2002, Сир. 20:25), «Відкинувши брехню, говоріть кожен правду» (Біблія, 2002, Еф. 4:25), «Зрештою відомо хто є батько брехні, бо він брехун і батько лжі» (Біблія, 2002, Йо. 8:44).

Якщо говорити про гуманітарні науки як науки про людину, то всі вони формують основи людяності й більшою чи меншою мірою носять антропологічний характер. Перед ученими стоїть завдання не лише дотримуватись принципів моральності, але й пропагувати їх, доносити до інших, як науковців, так і пересічних читачів або студентів. Гуманітарні науки і моральність взаємопов'язані. Перші потребують урахування в гуманітарних дослідженнях християнських й загальнолюдських моральних цінностей. Останнім необхідні наукове обґрунтування, подальша їх популяризація, підвищення ролі в розбудові громадянського суспільства та повсякденному житті людей.

Навчених-гуманітаріїв покладено особливу велику відповідальність за злагоду і гармонійні відносини в суспільстві, за взаєморозуміння між поколіннями, недопущення національних і соціальних конфліктів. З одного боку, вони мають дбати про формування у молоді таких чеснот, як: громадянська свідомість, відповідальність за долю країни, любов до рідної країни при повазі до всіх народів світу; дотримання конституції та законів держави, поважання прав і інтересів кожної людини, віра у верховенство права, в перемогу справедливості й добра над злом; працелюбність, самодисципліна; усвідомлення того, «моя свобода закінчується там, де настає несвобода іншого» тощо. Однак, з іншого боку, ця робота не може перешкоджати пошуку істини, чесному служінню суспільству, стійкості проти кон'юнктури й спокуси догодити владі. Зокрема, в історичній науці край актуальним уявляється недопущення інтерпретації історичних фактів на догоду політичній кон'юктурі. Чесність, безкорисність, патріотичний нонконформізм – ось основні чесноти, які мають характеризувати особистість ученого-гуманітарія.

Водночас слід враховувати той очевидний факт, що гуманітарні науки повсюдно стали інструментом створення певних ідеологем, використовуються владою, елітами, чи панівними верствами суспільства. Вони контролюються різними державними структурами. Ідеологія часто паразитує на цих науках не для їх наповнення практичним змістом, а заради отримання легітимності тим чи іншим політичним режимом. Однак не тільки за тоталітарних режимів, але й у державах, які прийнято вважати демократичними, завжди здійснювався тиск на гуманітарні науки, переслідувалися й каралися вчені, що висловили те, що йшло в розріз із загальноприйнятими уявленнями. Зрештою, Сократа засудили у 399 р. до н.е. не в тоталітарній Спарті, а в демократичних Афінах, що, до речі, дуже показово. В умовах жорсткого політичного тиску на гуманітарні науки на перший план, очевидно, виступає здатність науковця-гуманітарія бути об'єктивним і неупередженим у дослідженнях. Чим більше ідеологічної складової в духовному житті, тим складніше розвиватися науці.

Однак за будь-яких умов ученому в царинах гуманітарних наук слід відстоювати свою точку зору. Навіть тоді, коли вона суперечить загальноприйнятій думці й може зашкодити власному благополуччю. Про подібну позицію висловився видатний норвезький драматург Генрік Ібсен в устами доктора Стокмана з драми «Ворог народу»: «Щоб я не постояв за те, що вважаю правдою та істиною!.. Нехай провалиться весь світ, але я не схилю шию під ярмо... Я хочу сміливо дивитися в очі своїм хлопчикам, коли вони виростуть вільними людьми» (Ібсен, 1957, с. 569-570). Гадаємо, ці слова можна визнати важливим моральним кредо справжнього вченого-гуманітарія.

Учений, який проявив слабкість, не витримавши спокуси догодити владі чи науковим авторитетам, ризикує втратити свою репутацію (принаймні так

має бути в цивілізованому суспільстві), а головне дискредитує гуманітарну науку. Коли гуманітарні науки не дотримуються принципу чесності, саме тоді вони створюють загрозу національній безпеці, бо не виконують свою основну місію – бути дороговказом для розвитку країни.

На жаль, ми дуже часто зустрічаємося з порушенням зазначених вище норм у гуманітарних науках, результативність яких складніше перевірити практикою. Це відбувається в різних формах, передусім у прагненні деяких науковців вічно перебувати в мейнстрімі панівної ідеології, догодити владі. Іноді ціною втрати наукової честі. Прикладом цього можуть бути діаметрально протилежні судження щодо національного питання в Україні радянської доби. Одна оцінка: «Украинские буржуазные националисты, будучи злейшими врагами интернационализма и братского союза украинского народа с русским, стремились отравить сознание трудящихся ядом национализма...» (Черненко, 1979, с. 30-31). Край протилежне твердження: «Всю діяльність ОУН-УПА підкорили боротьбі за утворення Української Самостійної Соборної держави...» (Черненко, 1994, с. 34). Нічого не маючи проти будь-якого судження – вчений має право на власну думку, але важко повірити в те, що обидва судження висловлені однією особою. Коли ж вчений був щирим і говорив істину: в 1979 р. чи в 1994 р., коли писав ці рядки?

Прикладів подібних «реінкарнацій» можна навести чимало. А якщо у людини було таке роздвоєння особистості, то чи може вона іменуватися вченим. Важко припустити, що інтелектуал не здатний відрізнити добро від зла, правду від кривди. Очевидно, йому бракувало наукової чесності, мужності чи стійкості.

Справа, звичайно, не в істинності першого чи другого суджень. У науці має існувати плюралізм думок – без цього не буде жодного наукового прогресу. Також суспільствознавець, як і кожна людина, може протягом життя вносити певні корективи у свої погляди, сумніватися, навіть помилятися в чомусь, щоб потім визнавати й виправляти свої помилки. Взагалі душевні терзання – це нормальний стан не тільки науковця, але й будь-якого *homo sapiens*. Зрештою, й першопрестольні святі апостоли Петро і Павло не народилися проповідниками християнської віри. Але ставши ними, вони зазнали утисків і гонінь з боку влади і тодішнього суспільства. Через їхню віру одного розіп'яли на хресті, другому відтяли голову. Гріхом є те, що у вченого відбувається радикальна зміна думок не в результаті болісного інтелектуального процесу заради встановлення

істини і суспільного блага, а на угоду кон'юктурі. Тож не може називатися вченим, той, хто, виступаючи арбітром у суспільній дискусії щодо істини й омани, правди і брехні, добра і зла, божественного і диявольського, свідомо і цинічно видає перше за друге і навпаки.

Прикро, що подібні прояви лукавства не знаходять осуду в науковому співтоваристві, як, скажімо, це відбувається принаймні щодо тих, хто грішить плагіатом. Утім, дійсність набагато складніше, ніж будь-які постулати. Християнська віра включає прощення. Як сказано в євангельській притчі «Христос і грішниця»: «Хто з вас без гріха, нехай першим кине в неї камінь» (Біблія, 2002, Іоанн 8:2-11). Але й у цьому випадку, як і в питанні про моральний вимір наукових досліджень, слід дослухатися до своєї совісті, яка є кращою формою морального самоконтролю.

Висновки.

Можна дискутувати з приводу того, чи мають фізико-математичні, технічні, природознавчі та інші науки узгоджуватися з нормами моралі чи ні, але щодо гуманітарних наук, то відповідь однозначна – так.

Від гуманітаріїв вимагається не інтерпретація і не обґрунтування певної ідеології, а пошук істини з дотриманням наукової етики і загальнолюдських моральних принципів, в основу яких покладені норми християнської моралі. Тільки з огляду на цей фактор будуть продуктивними наукові дослідження, які перетинаються з антропологією, націлені на людину, вдосконалення її морального і духовного ества, формування людяності.

Головне призначення гуманітарних наук – це формування людських чеснот, тобто богоугодних якостей людини, таких як: любов до свого народу, сумлінне служіння країні, працелюбність, дотримання конституції та законів держави, поважання прав і інтересів кожної людини, віра у верховенство права, в перемогу справедливості й добра над злом тощо. Щодо нетерпимого ставлення до плагіату, що прийнято вважати основним серед етичних норм ученого, то це справа не стільки етичного кодексу, скільки кримінального, бо плагіат є крадіжкою інтелектуальної власності.

З моральної точки зору в науці, передусім гуманітарній, перші місця посідають чесність ученого, патріотичний неконформізм, вміння протистояти спокусі підлаштовуватися проти своєї совісті під загальноприйнятий тренд або під волю влади заради благополуччя і комфорту. Пересічній людині слід “жити по-совісті”, ученому – ще й творити “по-совісті”.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Агацци, Э. Моральное измерение науки и техники. М.: Московский философский фонд, 1998.
- Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : кол. моногр. / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2017.
- Арсеньев, А. Взаимоотношение науки и нравственности: философский аспект. Теории и исследования. 2013. №4. С. 8 – 70. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimootnosheniya-nauki-i-nravstvennosti-filosofskiy-aspekt/viewer>.
- Біблія. В перекладі Івана Огієнка. К. : Укр. біблійне т-во. 2002. URL: https://www.truechristianity.info/ua/bible_ua.php.
- Бойченко Н. М. Етичні цінності сучасної університетської освіти: філософська рефлексія. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук 09.00.10, 09.00.07. Київ, 2016.
- Ибсен, Г. Враг народа. Пьеса в 5-ти действиях. Собрание сочинений: в 4 т. Т3. М.: Искусство, 1957. С. 530 – 632.
- Климентьева Т. К. Взаимоотношение религии и науки в современном мире/ Вестник Вятского государственного университета. 2020. №1. С. 30 – 36.
- Мазур В. П. Мораль і етика в науці та освіті. Голос України. 24 жовтня 2018. URL: <http://www.golos.com.ua/article/309072>.
- Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000.
- Положення про запобігання плагіату й коректне застосування цитат у навчальному процесі Українського Католицького Університету. 2012. URL: <https://humaniora.ucu.edu.ua/about-faculty/misijni-dokumenty/polozhennya-pro-zapobigannya-plagiatu/>.
- Поппер К. Р. Объективное знание. Эволюционный поход. М.: Эдиториал, 2002.
- Пуанкаре А. О науке. М.: Наука, 1990.
- Семенюк В. В. Морально-етична основа християнських духовних цінностей. Науково-інформаційний вісник: Право. 2013. № 7. С. 72 – 78.
- Современный философский словарь. 2022. URL: <https://terme.ru/termin/moralnoe-dokazatelstvo-bytija-boga.html>
- Харрис С. Моральный ландшафт. Как наука может формировать ценности людей. М.: Карьера Пресс. 2015. URL: <https://fb2lib.ru/karyera-press/moralnyy-landshaft/>.
- Черненко А. М. В. И. Ленин об исторической общности судеб русского и украинского народов. Историческое воссоединение Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11–13 января 1979 г.). Д.: Промінь. 1979.
- Черненко А. М. Українська національна ідея: монографія. Д.: ДДУ. 1994.
- Шліхта, Н., Шліхта, І. Виховуємо академічну доброчесність в школі: методичні вказівки для вчителів. Київ. 2019.
- Этика: новые и старые проблемы (Сводный реферат). М. 2001. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2001-04-019-030-etika-novye-starye-problemy-svodnyy-referat/viewer>.
- Griffit J. Conscience. Book of answers. 2011. URL: <https://www.humancondition.com/book-of-answers-conscience/Conscience>.
- Miller L. Rationalist Sam Harris Believes in God. Newsweek. 2022, Jan 14. URL: <https://www.newsweek.com/rationalist-sam-harris-believes-god-73859>.
- Polkinghorne J. Science and Religion in Quest of Truth. New Haven. Yale University Press. The Fundamental Values of Academic Integrity: Second Edition. 2011. URL: http://www.academicintegrity.org/ica/assets/Revised_FV_2014.pdf.
- Scott C. O., Austin M., Whitehous D. Is It Good to Cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation on 60 Societies. Current Anthropology. Volume 60. Number 1. 2019, February. URL: <http://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/701478>.

REFERENCES

- Ahatstsy, E. (1998). *Moralnoe izmerenye nauki i tekhniki [Moral Dimension of Science and Technology]*. M.: Moskovskiy fylosofskiy fond.
- Arsenyev, A. (2013). Vzymootnoshenye nauky y npravstvennosty: fylosofskiy aspekt [The Relationship Between Science and Morality: a Philosophical Aspect]. *Teorii i issledovaniya*, 4, 8-70. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimootnosheniya-nauki-i-nravstvennosti-filosofskiy-aspekt/viewer>.
- Bibliya [Bible]. (2002). V perekladi Ivana Ohiyenka. K. : Ukr. bibliyne t-vo. Retrieved from https://www.truechristianity.info/ua/bible_ua.php.
- Boichenko, N. M. (2016). *Etychni tsinnosti suchasnoi univrsytetskoï osvity: fylosofska refleksiiia [Ethical Values of Modern University Education: Philosophical Reflection]*. Dys.na zdobuttia naukovooho stupenia doktora fylosofskykh nauk 09.00.10, 09.00.07. Kyiv.
- Chernenko, A. M. (1979). *V. I. Lenin ob istoricheskoy obschnosti sudeb russkogo i ukrainskogo narodov [V. I. Lenin on the Historical Commonality of the Destinies of the Russian and Ukrainian People]*. Istoricheskoe vossoedinenie Ukrainyi s Rossiei: Materialyi yubileynoy nauchnoy sessii (11–13 yanvarya 1979 g.), 30-31.
- Chernenko, A. M. (1994). *Ukrainska natsionalna ideya [Ukrainian National Idea]*. Monografiya. D.: DDU.
- Etyka: novyye i staryye problemy (Svodnyi referat) [Ethics: new and old problems (Summary)]*. (2001). M. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/2001-04-019-030-etika-novye-starye-problemy-svodnyy-referat/viewer>.
- Griffit, J. (2011). *Conscience. Book of answers*. Retrieved from <https://www.humancondition.com/book-of-answers-conscience/Conscience>.
- Ibsen, G. (1957). *Vrag naroda. Pjesa v 5-ti deystviyah [The Enemy of the People. Play in 5 acts.]*. T3. In Ibsen, G. *Sobranie sochineniy: V 4 t*. M.: Iskusstvo, 530-632.
- Kharris, S. (2015). *Moralnyi landschaft. Kak nauka mozhet formirovat tsennosti liudei [Moral Landscape. How Science Can Shape People's Values]*. M.: Karera Press. Retrieved from <https://fb2lib.ru/karyera-press/moralnyy-landshaft/>.

- Klymenteva, T. K. (2020). Vzaymootnoshenye religii i nauky v sovremennom mire [The Relationship Between Religion and Science in the Modern World]. *Vestnyk Viatskoho hosudarstvennoho unyversyteta*, 1, 30-36.
- Makynthair, A. (2000). *Posle dobrodetely: Yssledovanyia teoryy moral'y [After Virtue: Studies in the Theory of Morality]*. M.: Akademicheskyy proekt; Ekaterynburh: Delovaia knyha.
- Mazur, V. P. (2018, 24 zhovtnya). Moral i etyka v nauksi ta osviti [Morality and Ethics in Science and Education]. *Golos Ukrainy*, Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/309072>.
- Miller, L. (2022, Jan. 14). Rationalist Sam Harris Believes in God. *Newsweek*. Retrieved from <https://www.newsweek.com/rationalist-sam-harris-believes-god-73859>.
- Polkinghorne, J. (2011). Science and Religion in Quest of Truth. *In the Fundamental Values of Academic Integrity: Second Edition*. New Haven. Yale University Press. Retrieved from http://www.academicintegrity.org/ica/assets/Revised_FV_2014.pdf.
- Polozhennia pro zapobihannia plahiatu y korektno zastosuvannia tsytat u navchalnomu protsesi Ukrainskoho Katolytskoho Universtyetu [Regulations on the Prevention of Plagiarism and the Correct Use of Quotations in the Educational Process of the Ukrainian Catholic University]. (2012). Retrieved from <https://humaniora.ucu.edu.ua/about-faculty/misijni-dokumenty/polozhen-nya-pro-zapobigannya-plagiatu/>.
- Popper, K. R. (2002). *Ob'ektyvnoe znanije. Evoliutsyonnyi pokhod [Objective Knowledge. Evolutionary Campaign]*. M.: Edytorial.
- Puankare, A. (1990). *O nauke [About Science]*. M.: Nauka.
- Scott, C. O., Austin, M., & Whitehous, D. (2019). Is It Good to Cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation on 60 Societies. *Current Antropology*, 60(1), February. Retrieved from <http://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/701478>.
- Semeniuk, V. V. (2013). Moralno-etychna osnova khrystyianskykh dukhovnykh tsinnosti [Moral and ethical basis of Christian spiritual values]. *Naukovo-informatsiyni visnyk: Pravo*, 7, 72-78.
- Shlikhta, N., & Shlikhta, I. (2019). *Vykhovuemo akademichnu dobrochesnist v shkoli: metodychni vkazivky dlia vchyteliv [Educating Academic Integrity in School: Guidelines for Teachers]*. Kyiv.
- Sorokina, N. H., Artiukhova A. Ye., & Dehtiarova I. O. (Eds.) (2017). *Akademichna dobrochesnist: problemy dotrymannia ta priorityty poshyrennia sered molodykh vchenykh [Academic Integrity: Problems of Compliance and Priorities for Dissemination among Young Scientists]*. Kol. monohr. Dnipro: DRIDU NADU.
- Sovremennyi fylosofskyi slovar [Modern philosophical dictionary]. (2022). Retrieved from <https://terme.ru/termin/moralnoe-dokazatelstvo-bytija-boga.html>.

Cordocentrism of Ukrainian Romanticism: Philosophy in Literature

UDC: 1 (091)

DOI: 10.15421/172210

Lysokolenko TetianaPh.D., Asoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1545-8682>, lusokolenko@gmail.com*Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council (Dnipro, Ukraine)***Reznikov Serhii**Ph.D., Asoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0006-8879>, priest@3g.ua*Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

This work is devoted to the study of the literary heritage of the representatives of Ukrainian romanticism through the prism of one of the most typical features of Ukrainian philosophy – cordocentrism. The authors argue that the cordocentrism of Ukrainian romanticism allows us to speak of the syncretism of Ukrainian culture – in terms of convergence of philosophical and literary ideas. Analyzing the creative heritage of T. Shevchenko, M. Kostomarov, P. Kulish and M. Gogol, researchers state the following. Taras Shevchenko's thoughts as a representative of Ukrainian romanticism have their source in the heart, as the center of human spiritual life. The main characters of Kobzar are emotional natures, subject to the influences of their own life experiences, which are manifested through the heart. For Nikolai Kostomarov, the human heart is a container of the human spirit, where moral values, which through religious faith can lead to God, prevail. The heart in Panteleimon Kulish's works is a symbol of human spirituality, it combines everything simple that is in man, and complex, which is not subject to mental comprehension, is a container of faith, hope and love. Creating a "gallery of human souls" N. Gogol considers the soul to be the basis of human essence, the heart is the bottom of the soul, which allows you to see the hidden truths of the world.

Based on the analysis, we can talk about the following. In the legacy of these literary figures we find a reflection of the basic ideas of the Ukrainian "philosophy of the heart." In particular, the philosophical line is seen in the reception of the following provisions. The heart as the center of human spirituality, as a measure of actions (moral aspect), as an irrational motive for actions, activities (as activities at the call of the heart). Literary artists present to us a national gallery of cordocentrism, through the discovery of various images of the inner world of the ordinary man of the Romantic era, who lives by the call of feelings, faith, command and impulse. The above allows us to say that the approach to the analysis of cordocentrism in the literature of the Ukrainian Romantic era allows us to reveal the unknown facets of the creative search of artists and expand the boundaries of understanding the phenomenon of Ukrainian cordocentrism.

Keywords: romanticism, cordocentrism, Ukrainian philosophical tradition, syncretism**Citation:** Lysokolenko, T. & Reznikov, S. (2022) Cordocentrism of Ukrainian Romanticism: Philosophy in Literature. *Grani*. 25(1), 72-76. <https://doi.org/10.15421/172210>

Кордоцентризм українського романтизму: філософія у літературі

Лисоколенко Тетяна, Рєзніков Сергій*Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» (Дніпро, Україна)*

Анотація

Дослідженню літературної спадщини представників українського романтизму крізь призму однієї з найтиповіших рис української філософії – кордоцентризму присвячена ця робота. Автори обстоюють позицію про те, що кордоцентризм українського романтизму дозволяє говорити про синкретизм української культури – в аспекті зближення філософських і

Стаття надійшла / Article arrived: 24.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

літературних ідей. Проводячи аналіз творчого спадку Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша та М. Гоголя дослідники констатують наступне. Думки Тараса Шевченка як представника українського романтизму мають своє джерело в серці, як осередді духовного життя людини. Головними героями Кобзаря виступають емоційні натури, підвладні впливам власних життєвих вражень, що проявляються через серце. Для Миколи Костомарова серце людини постає вмістилищем людського духу, де панують моральні цінності, які через релігійну віру здатні привести до Бога. Серце у Пантелеймона Куліша виступає символом людської духовності, воно поєднує в собі як все просте, що є в людині, так і складне, яке непідвладне розумовому осягненню, являє собою вмістилище віри, надії та любові. Створюючи “галерею людських душ” М. Гоголь саме душу вважає основою сутності людини, серце є дном душі, що дозволяє бачити приховані істини світу.

На основі проведеного аналізу можна вести мову про наступне. У спадку вказаних літературних діячів знаходимо віддзеркалення основних ідей української “філософії серця”. Зокрема, філософська лінія вбачається в рецепції наступних положень. Серце як осереддя духовності людини, як міра вчинків (моральний аспект), як нерационалізований мотив вчинків, діяльності (як діяльність за покликом серця). Літературні митці представляють перед нами національну галерею кордоцентризму, через розкриття різноманітних образів внутрішнього світу ординарної людини доби Романтизму, яка живе за покликом почуттів, віри, веління та пориву серця. Вищевикладене дає змогу стверджувати, підхід до аналізу кордоцентризму в літературі доби українського Романтизму дозволяє розкрити невідомі грані творчих пошуків митців та розширити межі розуміння феномену українського кордоцентризму.

Ключові слова: романтизм, кордоцентризм, українська філософська традиція, синкретизм

Цитування: Лисоколенко Т., Резніков С. Кордоцентризм українського романтизму: філософія у літературі. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 72 - 76. <https://doi.org/10.15421/172210>

Вступ.

Дослідження різноманітних сторінок українського філософського спадку перебуває в полі зору вітчизняних науковців, особливо коли мова йде про ті аспекти, які зближують національні культурні традиції з європейськими. І явище українського романтизму в цьому контексті має своєрідну перевагу, яка полягає в тому, що цей феномен дозволяє говорити про синкретизм української культури – в аспекті зближення філософських і літературних ідей, які одночасно, не опиняються далеко від стовбової дороги європейської філософії. Український романтизм – це явище особливого порядку, яке виступає логічним продовженням філософських інтенцій доби українського бароко з екстраполяцією, напевно на ментальному рівні, тем, ідей, в цілому світовідчуття, в тексти літературних діячів.

Як напрям у європейській культурі, романтизм базується на новому світовідчутті людини, байдужої до побудови систем, з прагненням заглибитися до власних глибинних основ буття, з критикою розуму та культом серця (Лисоколенко 2010). У межах цієї культурної течії підіймаються питання про роль екзистенційних станів людини, значення несвідомого в ході продукування знань. Увага романтиків прикута до внутрішнього світу людини, де людина постає дуже складною істотою. Осяяння, натхнення та передчуття душі – це ті переживання, що відкривають вихід із сфери буденності до вищих духовних сфер, маючи глибоке значення в структурі культурних шукань представників романтизму (Лисоколенко, 2010).

Звичайно, що в межах різних країн простежується певна специфіка репрезентації тем, що підіймалися романтиками, український романтизм у цьому випадку не є виключенням. Спадщина діячів романтизму пройнята величезною кількістю емоцій і вражень від сприйняття навколишньої дійсності. У центрі уваги представників українського романтизму

опиняється людина з особливим внутрішнім світом і значущістю духовної сутності “серця”. “Філософія серця” доби українського романтизму сприяла пробудженню національної самосвідомості, відобразилася в поглядах українських письменників, вчених, істориків, філологів і культурних діячів.

Якщо сягнути глибше, то можна побачити, що історико-філософський аналіз теми “серця” як відображення моральної та інтелектуальної суті особистості, бере свій початок від Старого заповіту. “Серце” у православ’ї виступає в якості абсолютного центру, через який можливий дотик до Бога. У Біблії поняття серця зустрічається на кожному кроці. Скоріш за все у християнській антропології воно означає орган всіх почуттів взагалі та релігійного почуття зокрема. Аналіз “духовного серця” здійснюється в найрізноманітніших аспектах. Так, серце в Святому Письмі постає як основа і сутність душі, центр почуттів, місце зустрічі людини зі Всевишнім. За його допомогою розкривається сутність “внутрішньої людини”, віри, морального закону, та інші характеристики серця можемо зустріти в Біблії. Так, Б.Вишеславцев, досліджуючи різні аспекти теми “серця” у роботі “Серце у християнській і індійській містиці”, зазначає, що “говорити в серці – означає на біблійській мові думати. Серце є органом волі, воно приймає рішення” (Вишеславцев, 1990, 62). У Біблії говориться про “серце моря”, про “серце землі” як про те, що приховується в їх таємничій глибині. Серце у християнстві є органом, який встановлює особливий містичний зв’язок з Богом, з ближнім та має назву християнської любові.

Звернення до кордоцентричної проблематики простежується в різні історичні часи і в різних національних світоглядах. Яскравим таким прикладом виступає націлена на людину філософія Блеза Паскаля (Лисоколенко, 2010). Його “логіка серця” може сприйматися своєрідним бунтом проти раціоналізованої

філософії. Закони “серця” на думку Б.Паскаля, невідомі розуму. Саме такі апеляції можна зустріти в його “Думках”: “ми пізнаємо істину не лише через рацію, а ще й через серце. У цей останній спосіб ми пізнаємо перші принципи, і даремно раціональне міркування, не беручи в цьому участі, силкується їх подолати.... Знання перших принципів, як-от простір, час, рух, число, таке ж тверде як і будь-яке з тих знань, що дають їх нам наші раціональні міркування, і саме на ці знання серця й інстинкту рацію слід опиратися і на них ґрунтувати свою дискусію” (Паскаль, 2009, с. 41).

Український кордоцентризм романтизму стає логічним продовженням розвитку найтипівішої риси українського народу – емоціоналізму, корені якого сягають часів Київської Русі, а саме митрополита Іларіона, Володимира Мономаха, Данила Заточника й інших зачинателів української філософської думки. Поняття про серце як філософський концепт, виступає в XVII ст. у творах українського мислителя Кирила Транквіліона-Ставровецького і знаходить подальший розвиток у поглядах Петра Могили, Георгія Кониського та ін. вітчизняних діячів. Більш дефінітивне філософське поняття серцю надавав спочатку Г. Сковорода, потім П. Юркевича. Український романтизм XIX ст. є багатограним явищем, яке знайшло вираз не лише у філософських концепціях, а й проявило себе в літературній діяльності культурної інтелігенції того часу. Саме цей аспект потребує подальшого дослідження, в контексті особливостей репрезентації філософських набутків, які безсумнівно, збагачують і українську літературу, і українську філософію, і дають змогу говорити про концептуальне, синкретичне дослідницьке українське філософсько-літературне ядро.

Аналіз досліджень та публікацій.

Варто зазначити, що в останній час тематика українського кордоцентризму досліджується доволі розлого, з різних боків. Так, Бігун О. (2020) аналізує перетворення християнських традицій в поезії Т. Шевченка, констатуючи наявність апофатичного підходу у діалектиці Богошукання. Ракітянська Л. (2018) проводить ретроспективний аналіз ідеї людського розуму і почуттів в контексті українського кордоцентризму від дохристиянських часів до сучасності. Руденко, Т. П. (2019) комплексно підходить до дослідження українського кордоцентризму, що дозволяє авторці визначити екзистенційногуманістичну спрямованість українського світогляду, з витоків у агіографічних джерелах. У свою чергу, проведене дослідження “Український кордоцентризм: історія та сучасність” (Розова, Сидоренко, & Коваленко, 2019) дозволило авторам вести мову про екстраполяцію кордоцентристських ідей та їх залучення для вирішення проблем неklasичного і постнеklasичного типів науки.

У межах нашого дослідження цікавим вбачається дослідження “Типологія прийомів у літературі романтизму” (Бовсунівська, 2018), в межах якого розглядаються провідні художні прийоми західного

та українського романтизму. Результатом аналізу стала типологія прийомів, які пронизують весь феномен романтизму та становлять його прихований культурний код. Кордоцентризм визнається, окрім того, що він є літературним прийомом, одним з культурних кодів доби романтизму. “Кордоцентризм – прийом використання поетики серця як єдиної міри всіх речей. Серце є наскрізним мотивом у творчості всіх романтиків, його семантична палітра дуже багата: від сакрального чистого благородного жертвовного серця – до чорного серця вбивці тощо.... Вже естетика раннього романтизму актуалізує “серце” як основне знаряддя рецептивно-понятійного процесу. Меланхолії західних романтиків українські протиставили сердечну чутливість” (Бовсунівська, 2018, с. 24). Зокрема ця ідея наближує до розуміння єдиного українського культурного коду доби романтизму, як синкретичного філософсько-літературного феномена (Лисоколенко, Карпань, & Рогова, 2021). Втім, означені дослідження не в повній мірі формують уявлення про українських кордоцентризмдобиРомантизму,черезпевненамагання відокремити думки та ідеї представників філософії, літератури, що, на думку авторів не спростувало найсуттєвіших рис українського кордоцентризму, чим обумовлена мета цього дослідження.

Мета.

Визначити сутнісні риси кордоцентризму у літературній спадщині представників українського романтизму.

Результати дослідження.

Говорячи про філософію у літературі доби Романтизму, треба зважити на той факт, що філософія тут постає як вираз душі, а відчуття не є предметом вивчення, а виступають презентацією власного, індивідуального, світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння.

Можна говорити про те, що антропоцентризм Тараса Шевченка полягає у розумінні людини як центру всього буття та центру світу. Український Кобзар виходив з того, що людина приходить у світ сповнена надій на щасливе майбутнє, яке не лише не може бути досягнуте, а й стає джерелом нескінченних страждань (Лисоколенко, 2010). Перебуваючи на філософсько-релігійній позиції осягнення життєвої сутності людини, Шевченкова творчість розвивалася в душі християнської моралі. “Практика опертя на сакральні тексти наближає філософсько-кордоцентричні медитації Шевченка до української інтелектуальної традиції.... Прикметно, що смислові горизонти Шевченкового образу серця вибудовуються довкола емоційно-чуттєвої реакції на буття. Образ серця практично завжди виступає мірилом душевної відкритості і доброти” (Бігун, 2020, с. 147).

У ставленні до інших Т. Шевченко не міг залишатись байдужим, основою його світовідчуття є серце:

“Щоб люди не чули, – бо то Боже слово,

То серце по волі з Богом розмовля.

То серце щебече Господню славу” (Шевченко, 1982, с. 52-53). Думки Т.Шевченка як представника

українського романтизму є схожими з міркуваннями П.Юркевича, мають своє джерело в серці, як осередді духовного життя людини. Головними героями Кобзаря виступають емоційні натури, підвладні впливам власних життєвих вражень, що проявляються через серце. Стан, “коли заснули думи, серце спить” (Шевченко, 1982, с. 305) – від якого прагне уберегтися поет.

Як у Тараса Шевченка, у Миколи Костомарова світосприйняття виступає опертим на “серце” людини. Так, в “Законі Божому” (Книзі буття українського народу), у центрі уваги опиняється віруюча людина, віра якої народжується в глибині серця (Костомаров, 1991). Для такої людини віра виступає засобом пізнання як навколишньої дійсності, так своєї внутрішньої сутності. Тобто Микола Костомаров був переконаний, що серце людини є вмістилищем людського духу, де панують моральні цінності, які через релігійну віру здатні привести до Бога. Отже, саме у відчуттях українцями присутності Бога у бутті і полягає специфіка народного кордоцентризму (Лисоколенко, 2010).

Пантелеймон Куліш – сентиментальний, романтичний, мрійливий, спрямований до розкриття справжньої “сердечної” сутності. У своїх пошуках П.Куліш підіймав питання, які на той час були досить актуальними для формування національної свідомості українців. Головну увагу П.Куліш спрямовує на внутрішню сутність людини, що розуміється ним як чуттєва сторона людської істоти, в якій є “глибина душевна”, яку П. Куліш називає серцем. Через серце людина спілкується з Богом, воно саме за П.Кулішем, є божественним, виступає найкращим даром, саме тому важливо очистити своє серце і зробити його храмом божим. Серце у П.Куліша виступає символом людської духовності, воно поєднує в собі як все просте, що є в людині, так і складне, яке невіддільне розумовому осягненню, являє собою вмістилище віри, надії та любові (Куліш, 1992). Однак Пантелеймон Куліш не задовольняється лише такою характеристикою “серця”, намагаючись обґрунтувати власний патріотизм, він заходить так далеко, що стверджує відносну, а інколи й абсолютну, перевагу “серця” в українському національному характері, відкидаючи значення і роль інших його складових.

Треба відзначити, що П. Куліш одним з перших в українській філософській думці розглядає проблему співвідношення офіційної або “міської” та “народної” чи “хуторянської” науки. Міському способу життя письменник протиставляє життя села, характеризуючи його як життя серед природи, що зберігає справжні цінності буття людини, вихідними з яких є існування за покликом власної душі і серця. Така “селянська” філософія П.Куліша являє собою символи національної самобутності, де люди живуть за велінням серця і мають можливість піддаватися таємничим поривам відчуттів. Особливу увагу П. Куліш приділяв українській мові як вічному скарбові народного серця. Він відстоював позицію про “мову серця”, і “мову розуму”, звертаючи увагу на те, що в Україні існувало дві мови: зовнішня, що апелює до

розуму і мова внутрішня, що йде від серця народу й здатна виразити найтонші рухи душі людини. Отже, зупиняючись на феномені “мови серця”, треба відмітити, що жива мова українського народу найяскравіше представлена у творчості письменників, і виходячи з того, що філософська думка України розвивалася в межах саме літературного оточення, її дослідження неможливе без звернення до літературного процесу (Лисоколенко, 2010).

Створюючи “галерею людських душ” М. Гоголь саме душу вважає основою сутності людини, серце є дном душі, що дозволяє бачити приховані істини світу. Одним з головних завдань його творчості полягало в потребі оживити душу. Саме так в “Авторській сповіді”, письменник сформулював сутність своїх творчих шукань, зазначаючи, що “змалку була в мене пристрасть спостерігати за людиною, ловити душу її в найменших рисах і рухах її” (Гоголь, 1983, с. 206). Микола Васильович вважав, що ключ до розуміння світу і буття захований у душі людини. Причина зла, на його думку, полягає у мертвості людини, якій бракує глибини почуттів для усвідомлення таємниць своєї душі. М. Гоголь переконаний, що індивіду потрібно пізнати свою справжню духовну сутність, щоб творити добро. У його оповіданнях образ людини ніби розпадається на частини, внаслідок чого людина спрощується, втрачається багатогранність її душі, вона стає мертвою, нездатною до самозаглиблення. Ця тема “чорноти душевної” на просвітлення якої має спрямовувати свої зусилля людина виступає лейтмотивом багатьох творів М. Гоголя.

Висновки.

На основі проведеного дослідження можна вести мову про наступне. Кордоцентризм українського романтизму постає синкретичним явищем, існуючим у межах філософсько-літературного знання, яке увібрало в себе національні ментальні риси, різноманітні ідеї, висунуті в різних історичних періодах становлення кордоцентричної лінії української культури. Літератори українського романтизму, продовжуючи традиції вітчизняної філософії, розробили оригінальну філософію “серця людини”, що постає основою світосприйняття та духовного життя. Концепція “серця” в добу Романтизму набуває піку свого розвитку в українській філософській традиції. Так, серце у Памфіла Юркевича постає як джерело потаємного пізнання людини. Саме розуміння серця як осередку духовності людини, що включає в себе елемент людської свободи, яка не може бути повністю вираженою логічними поняттями, приводить П. Юркевича до проблеми “справжності” речі, котра з часом стає однією з основних в інтуїтивізмі та екзистенціалізмі.

Такі ж інтенції супроводжують кордоцентричну лінію українських літераторів. У спадку Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова та М. Гоголя знаходимо віддзеркалення основних ідей української “філософії серця”. Зокрема, філософська лінія вбачається в рецепції наступних положень. Серце як осереддя духовності людини, як міра вчинків (моральний аспект), як нераціоналізований мотив

вчинків, діяльності (як діяльність за покликом серця). Літературні митці представляють перед нами національну галерею кордоцентризму, через розкриття різноманітних образів внутрішнього світу ординарної людини доби Романтизму, яка живе за покликом почуттів, віри, веління та пориву серця. Наведене дає змогу стверджувати, що підхід до деталізації сутності кордоцентризму в літературі доби українського Романтизму дозволяє

розкрити невідомі грані творчих пошуків митців та розширити межі розуміння феномену українського кордоцентризму. Слід зауважити, що вивчення творчого спадку представників українського романтизму сьогодні має велике значення у плані відродження духовності, моральності, національної культури і переосмислення місця й ролі людини у сучасному світі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бігун О. Християнський кордоцентризм Тараса Шевченка. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2020. 11(1). С. 241 – 250. DOI: <https://doi.org/10.31648/pw.5984>.
- Бовсунівська Т. В. Типологія прийомів у літературі романтизму. Сучасні літературознавчі студії. 2018. №15. С. 21-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sls_2018_15_5.
- Вышеславцев Б. П. Сердце в христианской и индийской мистике. Вопросы философии. 1990. №4. С. 62 – 87.
- Гоголь Н. В. Избранные произведения: в 2 т. Т.2. К.: Дніпро, 1983. 415 с.
- Костомаров М. І. Закон божий (книга буття українського народу). К.: Либідь, 1991. 40 с.
- Куліш П. Хутірська філософія. Хроніка 2000. Україна: філософський спадок століть. 1992. № 2. С. 78 – 89.
- Лисоколенко Т. В. Ірраціональний досвід в українській філософській думці XVI-XIX ст.: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Слов'янський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2010. 192 с.
- Лисоколенко Т., Карпань І., Рогова О. Український екзистенціалізм: поміж філософією та літературою. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2021. 24(7-8). С. 13-20. DOI: <https://doi.org/10.15421/172173>
- Паскаль Б. Думки. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 704 с.
- Ракітянська Л. Ідея співвідношення людського розуму і почуттів в контексті Українського кордоцентризму: історична ретроспектива. Освітologia. 2018. №7. С. 29-37. DOI: <https://doi.org/10.28925/2226-3012.2018.7.2937>.
- Розова Т. В., Сидоренко О. П., Коваленко О. А. Український кордоцентризм: історія та сучасність. Гілея. 2019. 148 (№9), Ч.2. С. 124 – 132.
- Руденко Т. П. Кордоцентризм як головна риса української екзистенційної ментальності в українській філософії. Гілея. 2019. 151 (№12), Ч. 2. С. 116 – 119.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. К.: Дніпро, 1982. 647с.

REFERENCES

- Bigun, O. (2020). Khrystyians'kyi kordotsentryzm Tarasa Shevchenka. [Taras Shevchenko's Christian Cordocentrism]. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 11(1), 241–250. DOI: <https://doi.org/10.31648/pw.5984>.
- Bovsuniv's'ka, T. V. (2018). Typolohiya pryymiv u literatury romantyzmu. [Typology of Techniques in the Literature of Romanticism]. *Suchasni literaturoznachni studii*, 15, 21-25. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sls_2018_15_5.
- Gogol, N. V. (1983). *Yzbrannyye proyzyedenyya*. [Selected Works]. V 2 t. T.2. K.: Dnipro.
- Kostomarov, M. I. (1991). *Zakon bozhyy (knyha buttya ukayins'koho narodu)*. [God's Law (the Book of the Existence of the Ukrainian People)]. K.: Lybid'.
- Kulish, P. (1992). *Khutir's'ka filosofiya*. [Farm Philosophy]. *Khronika 2000. Ukrayina: filosof's'kyi spadok stolit'*, 2, 78-89.
- Lysokolenko, T. (2010). *Irratsional'nyy dosvid v ukayins'kiy filosof's'kiy dumtsi XVI-XIX st.* [Irrational Experience in Ukrainian Philosophical Thought of the XVI-XIX Centuries]. Dys. kand. filos. nauk. Slov'yans'kyi derzhavnyi pedahohichnyy universytet, Slov'yans'k.
- Lysokolenko, T., Karpan', I., & Rohova, O. (2021). Ukrayins'kyi ekzystentsializm: pomizh filosofiyeyu ta literaturoyu. [Ukrainian Existentialism: Between Philosophy and Literature]. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 24(7-8), 13-20. <https://doi.org/10.15421/172173>.
- Pascal, B. (2009). *Dumky* [Thoughts]. K.: DUKH I LITERA.
- Rakityanska, L. (2018). Ideya spivvidnoshennya lyuds'koho rozumu i pochuttiv v konteksti Ukrayins'koho kordotsentryzmu: istorychna retrospektyva. [The idea of the relationship between human mind and feelings in the context of Ukrainian cordocentrism: a historical retrospective]. *Osvitolohiya*, 7, 29-37. <https://doi.org/10.28925/2226-3012.2018.7.2937>.
- Rozova, T. V., Sidorenko, O. P., & Kovalenko, O. A. (2019). Ukrayins'kyi kordotsentryzm: istoryia ta suchasnist' [Ukrainian Cordocentrism: History and Modernity]. *Hileya*, 148(9), Ch.2, 124-132.
- Rudenko, T. P. (2019). Kordotsentryzm yak holovna rysa ukayins'koyi ekzystentsiynoyi mental'nosti v ukayins'kiy filosofiyi [Cordocentrism as the Main Feature of the Ukrainian Existential Mentality in Ukrainian Philosophy]. *Hileya*, 151(12), Ch.2, 116–119.
- Shevchenko, T. H. (1982). *Kobzar*. K.: Dnipro.
- Vysheslavtsev, B. P. (1990). *Serdtshe v khrystyianskoi y yndyyskoi mystyke*. [Heart in Christian and Indian Mysticism]. *Voprosy filosofyy*, 4, 62-87.

Conceptual Characters-metaphors as a Manifestation of Theatricality of Philosophical Reflections

UDC: 141

DOI: 10.15421/172211

Prokopovych LadaDr.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8626-91722>, lada.prokopovich@gmail.com*Odessa Polytechnic National University (Odessa, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the topic of the article is due to the fact that in philosophical texts there are more and more conceptual characters-metaphors, through which philosophical thought is formed, acquiring imagery, emotionality, artistic expression, drama and dynamism. This, at the same time, gives such texts certain theatricality. Therefore, the purpose of this study is to understand the practice of presenting philosophical concepts through metaphorical images-characters. The methodological strategy of the research is the concept of theatricality of socio-communicative manifestations of culture, which allows understanding philosophical texts under such manifestations. The paper also uses the method of scientific abstraction (to analyze the epistemological properties of metaphor as a research tool of scientific knowledge).

The results of the research showed that the empirical material for this study is numerous and diverse. This gave rise to its organization by dividing it into two groups: 1) characters borrowed by philosophers from other cultural texts (literary, folklore, mythological, etc.) with their transformation into metaphors of their own theories, analytics or concepts; 2) characters-metaphors created by philosophers themselves.

The analysis of this material allowed us to conclude that, despite the differences in origin, all conceptual characters-metaphors contribute to the theatricalization of philosophical texts, which is a combination of imagery, emotionality, game component, drama. This makes such texts more acceptable to the "public", which means not only fellow philosophers, but also representatives of other scientific fields, as well as a wide range of readers. That is, the theatricalization of philosophical texts is an effective tool not only for scientific knowledge (due to the epistemological properties of metaphor) and scientific discussion, but also for the popularization of philosophical ideas, theories, hypotheses, and predictions.

Keywords: philosophical concepts, conceptual character, metaphor, theatricality, scientific communication, scientific knowledge, research tools

Citation: Prokopovych, L. (2022) Conceptual Characters-metaphors as a Manifestation of Theatricality of Philosophical Reflections. *Grani*. 25(1), 77-83. <https://doi.org/10.15421/172211>.

Концептуальні персонажі-метафори як прояв театральності філософських рефлексій

Прокопович Лада*Національний університет «Одеська політехніка» (Одеса, Україна)*

Анотація

Актуальність теми статті зумовлена тим, що у філософських текстах з'являється дедалі більше концептуальних персонажів-метафор, за допомогою яких формується філософська думка, набуваючи образності, емоційності, художньої виразності, драматизму й динамічності. Це, водночас, надає таким текстам певної театральності. Тому метою даного дослідження є осмислення практики представлення філософських концепцій через метафоричні образи-персонажі. Методологічною стратегією дослідження є концепція театральності соціокомунікативних проявів культури, яка дозволяє під такими проявами розуміти й філософські тексти. В роботі також використано метод наукової абстракції (для аналізу гносеологічних властивостей метафори як дослідницького інструменту наукового пізнання).

Результати розвідок показали, що емпіричний матеріал для даного дослідження є чисельним та різноманітним. Це дало підстави для його впорядкування шляхом поділу на дві групи: 1) персонажі, запозичені філософами з інших культурних текстів (літературних, фольклорних, міфологічних тощо) із перетворенням їх на метафори власних теорій, аналітики або концепцій; 2) персонажі-метафори, створені самими філософами.

Аналіз цього матеріалу дозволив дійти висновків, що, незважаючи на відмінності у походженні, всі концептуальні персонажі-метафори сприяють театралізації філософських текстів, яка полягає у сукупності образності, емоційності,

ігрової компоненти, драматургійності. Це робить такі тексти більш прийнятними для «публіки», під якою розуміються не лише колеги-філософи, а й представники інших наукових галузей, а також широке коло читачів. Тобто театралізація філософських текстів є ефективним інструментом не лише наукового пізнання (завдяки гносеологічним властивостям метафори) і наукової дискусії, а й популяризації філософських ідей, теорій, гіпотез, прогнозів.

Ключові слова: філософські концепції, концептуальний персонаж, метафора, театральність, наукова комунікація, наукове пізнання, дослідницький інструментарій

Цитування: Прокопович Л. Концептуальні персонажі-метафори як прояв театральності філософських рефлексій. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 77-83. <https://doi.org/10.15421/172211>.

Вступ.

Філософія часто прагне театральності, яка проявляється як у поведінці або способу життя окремих філософів, так і у філософських теоріях та концепціях, що базуються на метафорах або метафоричних персонажах.

Перші прояви такої практики знаходимо вже на початку формування філософії (насамперед, європейської), в античності, коли майже одночасно відбувалося становлення театру як виду мистецтва та філософії як форми пізнання світу (Прокопович, 2018a).

Наприклад, публічні виступи Платона іноді перетворювалися на театр у буквальному сенсі. Точніше – на ляльковий театр. Адже Платон був одним з тих філософів, які, розмірковуючи про природу людини та суспільства, порівнювали людей із ляльками (і ляльок – із людьми) (Прокопович, 2018b). «Уявімо, – пропонував Платон, – що ми, живі істоти, – чудесні ляльки богів, яких вони зробили чи то для забавки, чи то з якоюсь серйозною метою, адже це нам невідомо; але ми знаємо, що внутрішні наші стани, про які ми говорили, подібно мотузкам або ниткам, тягнуть нас кожен у свій бік, і тому, що вони протилежні, тягнуть нас до протилежних дій» (Платон, 1994, с. 93). Таке порівняння однозначно вказує на ляльку-маріонетку. Для більшої наочності філософ часто виступав з маріонеткою в руках (Голдовский, 2004, с. 31). Бо так йому легше було пояснити свою думку про те, що людина мусить підкорюватися одній єдиній нитці, умовно називаючи її «золотою ниткою розуму і закону». Ця нитка має бути найміцнішою, «твердою, мов залізо», мати незмінну постійну форму та керувати усіма іншими, другорядними нитками, які відповідають за різні людські чесноти та пороки. Через цю алегорію філософ намагався затвердити поняття головного життєвого принципу, ціннісної інтенції.

Філософські роздуми Платона набули подальшого розвитку в працях його учня та послідовника Аристотеля. У трактаті «Про світ» він розмірковує про Бога, порівнюючи його із господарем лялькового театру або «механіком», який керує своїми маріонетками, тобто людьми. Так він змушує їх діяти, думати.

Порівняння соціального життя людей із театром супроводжувалося появою різних імен/назв Бога. Окрім «механіка» Аристотеля були ще

mundi fabricator (влаштовувач, організатор світу) або opifex rerum (майстер речей) в Овідія, деїмург у Прокла та гностиків, тощо. В наш час додався ще й «Трансцендентний Режисер» (Бувалець, 2013).

Втім, різноманіття метафоричних імен Бога вказує не лише на різноманіття авторських філософських підходів, а й на ефективність даного прийому, що обумовлюється властивостями метафори як дослідницького інструменту.

Разом з тим, присутність у текстах не просто метафор, а метафоричних персонажів додає філософським теоріям та концепціям образності, емоційності, художньої виразності, драматизму й динамічності.

Зважаючи на те, що таких концептуальних персонажів-метафор у філософських текстах стає дедалі більше, їх виявлення та аналіз є актуальною науковою проблемою.

Тому метою даного дослідження є осмислення практики представлення філософських теорій, концепцій, гіпотез через метафоричні образи-персонажі.

Методологічною стратегією дослідження є концепція театральності соціокомунікативних проявів культури (Прокопович, 2019b), яка дозволяє під такими проявами розуміти й філософські тексти. В роботі також використано метод аналізу та синтезу (для узагальнення виявлених фактів) та метод наукової абстракції (для аналізу гносеологічних властивостей метафори як дослідницького інструменту наукового пізнання).

Результати дослідження.

Гносеологічний потенціал метафори як теоретичної моделі або концепції осмислюється в дискусіях щодо наукового методу пізнання, зокрема в тих, що розглядають співвідношення раціонального та ірраціонального мислення в процесах пізнання світу. Таке співставлення проводив, наприклад, Ернст Кассіер, вбачаючи в метафорі поєднання двох типів мислення: найдавнішого – лінгвоміфологічного та сучасного – логіко-дискурсивного. «Можна уявити собі метафору як свідоме перенесення назви одного уявлення в іншу сферу – на інше уявлення, яке є подібним якоюсь рисою першому або передбачає якісь непрямі з ним «аналогії»... Якщо спробувати проникнути в причини такої заміни та пояснити незвичайно багате та різноманітне вживання, що є характерним для цього виду метафори..., то при цьому

ми повернемося до основного способу міфологічного мислення і переживання» (Кассирер, 1990, с. 35).

Тобто йдеться про різні способи обробки інформації людським інтелектом, зокрема – її сприйняття та інтерпретації, що, в свою чергу, сприяє появі нової інформації, нового знання. Адже метафора хоч і не надає повного, об'єктивного опису об'єкта дослідження, проте може допомогти задати певну точку зору на цей об'єкт, вказати напрямком й масштабність розмірковувань, визначити стратегію дослідження, сформувати нову концепцію тощо (Прокопович, 2019а).

Метафоричне мовлення, звісно ж, відрізняється від буквального, але, як зауважує Нельсон Гудмен, «при цьому воно не стає ані менш зрозумілим, ані більш темним, ані менш практичним, ані більш незалежним від істинного і помилкового. Метафора – не просто засіб «прикрашання»; вона активно бере участь у розвитку знань, заміщуючи застарілі категорії новими, які дозволяють побачити проблему в іншому світлі, надаючи нам нові факти» (Гудмен, 1990, с. 195).

Про здатність метафор надавати нових поштовхів науковим дослідженням, говорить і О. Степанова: «Метафори пропонують колективному розумові все нові й нові проблеми, підтримуючи в ньому постійну гносеологічну напругу» (Степанова, 2009, с. 84).

Поєднуючи всі ці аспекти та властивості метафори, Дж. Лакофф та М. Джонсон запропонували таку типологію метафор (Lakoff, & Johnson, 1980):

- 1) структурні метафори – коли одне поняття структурно впорядковується у термінах іншого;
- 2) орієнтаційні метафори – створюють концепти через просторові поняття та відношення;
- 3) онтологічні метафори – розкривають події, дії, емоції, ідеї тощо, як якусь істоту чи субстанцію.

До метафор першого типу можна віднести, наприклад, порівняння соціального життя людей із театром, яке стало теоретичним підґрунтям концепції соціокомунікативних проявів культури (Прокопович, 2019b). Основна методологічна стратегія тут полягає саме у тому, що соціальні та культурні комунікації описуються й осмислюються в театральних термінах.

На метафори другого типу багаті тести постмодерних мислителів. Жан Бодрійяр, наприклад, складні соціокультурні явища пояснює за допомогою таких просторових образів-метафор, як «чорна діра» (сучасний електорат, мовчазна більшість) (Baudrillard, 1982), «пустеля» (соціально-філософський портрет американського суспільства) (Baudrillard, 2010). Просторово-образними є і такі широко вживані у сучасних філософських текстах поняття-метафори, як «картина світу» (Wittgenstein, 1921), «поле» (Ільїн, 2003), «соціальний хаос» (Прокопович, 2019d) тощо.

Вдаючись до третього типу метафор, філософи поповнюють «театр» філософських текстів різноманітними концептуальними персонажами.

Звісно ж, коли як метафора застосовується не просто якась поняття, а образ живої істоти (людини, тварини), то й текст, відповідно, оживлюється,

набуваючи «плоті» та емоційності. Так Інший став центральною фігурою сучасної філософії, непередбачуваність та випадковість у житті людства вже майже не розглядається без згадки про «Чорного лебедя» Нассіма Талеба (Taleb, 2007), а Кіт Шредінгера вийшов далеко за межі суто наукових текстів. Тривалий час зберігають свою актуальність і два персонажі філософії Фрідріха Ніцше – Надлюдина та Остання людина. Надлюдина (Übermensch) – людина, що пододала дрібність свого існування, повернула собі світ, а світ, природа набули завдяки йому онтологічного сенсу свого існування. Остання ж людина (der letzte Mensch) – це людина, що втомилася від життя, вона боїться ризику, прагне лише комфорту та безпеки. А це, на думку Ніцше, веде до виродження людства (Nietzsche, 1885).

Такий стиль мислення Жиль Делез та Фелікс Гваттарі визначили як мислення за допомогою концептів та концептуальних персонажів (а не логічних побудов та понять) з певною смисловою консистенцією, інтенціональною плоттю, просторовим місцезнаходженням та темпоральним «парінням», які є «подією Іншого або подією особи» (Делез, & Гваттарі, 1998, с. 32).

Наявність у текстах таких концептуальних персонажів дає підстави говорити не стільки про візуальність цих текстів (Батаєва, 2012), скільки про їх театральність. Адже ці персонажі не лише є образним замінником багатослівних пояснень складних явищ, вони висловлюються та діють в певних обставинах, підкорюючись драматургії, яку створює автор.

Одним із перших (та найбільш яскравих) таких персонажів стала пані Глупота, якій присвятив свій філософський трактат «Похвала Глупоті» нідерландський гуманіст Еразм Роттердамський (Roterodamus, 1511). Пані Глупота, яка промовляє автопанегірик, являє собою приклад того самого темпорального «паріння», про яке говорять Д. Делез та Ф. Гваттарі. Адже в її образі втілено безпосередні життєві спостереження, які ніби пропущені крізь призму античних філософських ремінісценцій. Театральність цього трактату не є явною. Але вона проявляється одразу ж, коли читач здогадується, що під жартівливою пародійною формою, як під маскою, ховається затвердження життєрадісного вільнодумства, націленого проти невігластва та спрямованого на захист людини та її розуму.

Не менш красномовними та дієвими є й персонажі, яких вводив у свої теоретичні конструкції Мішель Фуко – Злочинця, Наглядача, Судді, Слухняного Солдата, Педагога, Учня та інших, через яких він може найбільш виразно та переконливо донести до загалу свій погляд на те, що він назвав «дисциплінарними технологіями» (Foucault, 1975). В текстах Фуко також діє Лікар-психіатр, якому влада разом із дипломом дає право переконувати людину в тому, що вона хвора, ненормальна. Тут ніби сама влада через Лікаря натякає людині, що вона знає про неї більше, ніж вона сама. Тому людина має підкоритися владі, довірившись авторитету лікаря.

Хоча інший персонаж, Істеричка, ставить під сумнів роль лікаря як носія істини (Foucault, 2003).

Не менш яскраво та драматично виглядають концептуальні персонажі, які «діють» на сторінках навчального підручника «Гносеологія» (2011) одеського філософа Арнольда Цофнаса – Філософ-Метафізик, Філософ-Антрополог, Гносеолог. Через їх міні-монологи автор пояснював відмінності різних світоглядних систем, тобто картин світу з визначенням в ньому місця Людини. «Світ – поза мною! – заявляє Метафізик. – Світ – сам по собі! Людина – мізерна часточка у Світі! Моє знання підкорюється світовим законам, які я відкрив. Знання законів дає мені свободу переробляти світ, як мені заманеться, хоча й в узгодженні із Світом» (Цофнас, 2011, с. 9). «Світ – це те, що я про нього знаю! – стверджує Антрополог, і театральнориторично запитує: – Що може бути сказано про світ за межами мого опису? І картина світу – це Моя картина. І не може бути іншого центру світу, окрім Мене!» (Цофнас, 2011, с. 11). А Гносеолог говорить: «Мене цікавить не стільки те, ПРО ЩО ви говорите, не стільки предмет вашого дослідження, скільки те, ЯК ви отримуєте результати свого мислення, ЯК ви розмірковуєте, чи заслуговують ваші судження довіри. Мені цікаво, ЯКИМ ЧИНОМ ви розумієте і себе, і решту, чи зрозуміють це інші люди так само, як і ви самі, а якщо зрозуміють, то в якій мірі це буде конструктивно, тобто, в решті решт, що люди зможуть РОБИТИ з вашим повідомленням» (Цофнас, 2011, с. 13). Звісно ж, у книзі пояснення основ гносеології не обмежуються лише цими «монологіями». Але вони надають викладенню науково-навчального матеріалу емоційної забарвленості, привносять у процес його опанування елементи гри та артистизму. Це призводить до суто театрального ефекту, коли глядач, захоплюючись виставою, починає ототожнювати себе із персонажами і стає учасником подій. Така театральна інтерактивність тексту не лише додає йому подібності та комунікативності, а й дозволяє привнести у відомі філософські поняття та концепції нові сенси і поштовхи для подальшого осмислення.

Іноді задля ілюстрації своїх теорій та аналітики філософи звертаються до образів відомих літературних, фольклорних або міфологічних персонажів.

Жиль Делез, наприклад, деякі свої концепти пояснює через дії та роздуми героїні казок Льюїса Керролла Аліси (яка може збільшуватися і зменшуватися, розгортатися і складатися, як «зорова труба») та Хитуна-Бовтуна (в образі якого втілюються філософські парадокси) (Deleuze, 1969).

Персонажі давньогрецької міфології – Діоніс та Аполлон – стали метафорами двох джерел культури, які виділяв Ніцше. Через образ Діоніса він пояснював нестримну пристрасть життя, що із надр самої природи, повертає людину до гармонії зі світом та поєднує все із всім у світі. Образ Аполлона втілював «прекрасну ілюзію сновидних світів», яка згодом виродилася у логічний схематизм (Nietzsche, 1872).

Образи Ероса та Танатоса, що стали уособленнями певних інстинктів у психоаналітиці Зігмунда Фрейда, актуалізуються наразі в сучасних філософських текстах з осмисленням фрейдівської концепції «терапії» культури, яка пов'язана з проблемою соціалізації інстинктів (Шаталович, & Шаталович, 2021).

До відомого образу давньогрецької культури звернувся й український філософ Сергій Пролєєв у своїй книзі «Олена Прекрасна. Трагедія краси» (Пролєєв, 2015). Цей персонаж античного міфу, хоч і набув статусу символу, але залишився загадкою як особистість. Намагаючись заповнити цю лакуну, автор не лише робить багато відкриттів, а й вдало використовує образ Олени Прекрасної задля зворотної оптики: надання античних відповідей на запитання сучасності.

Надихнувшись цим філософсько-літературним експериментом, одеські філософіні, професорки різних університетів Одеси, відважилися на свій експеримент: влаштували філософський перформанс «У колі світла. Імпровізація в античному стилі» (2021), де через образи давньогрецьких богинь представили деякі сучасні філософські концепції в контексті роздумів про майбутнє людини і людства (Prokoryvuch, 2021). Такі перформанси, до речі, є однією з форм публічного філософського дискурсу, які наразі докладно досліджує Іламі Ясна (Ясна, 2021).

Роздуми про майбутнє людської цивілізації все частіше спонукають філософів звертатися до персонажів роману Мері Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей» (1818): вченого Віктора Франкенштейна та «продукту» його експериментів – живої істоти, створеної із неживої матерії штучним шляхом.

Наприклад, Марк Роуландс у книзі «Філософ на краю Всесвіту» використав образ Монстра Франкенштейна для ілюстрації положення філософії екзистенціалізму про «вкнутість» людини у світ, про те, що люди «змушені жити в обставинах, яких вони не обирали; із зовнішністю, від якої залюбки відмовились би; із здібностями та схильностями, які не в змозі пояснити» (Rowlands, 2004).

У більш загальному значенні цей образ використовується як метафора чогось штучного, неприродного. У такому тлумаченні ця метафора набула назви «ефект Франкенштейна», який розглядається в дискурсі філософської «проблеми відчуження», коли сили, що створені людьми, виходять з-під контролю своїх творців, і навіть підкорюють їх собі (Мосионжник, 2004, с. 25). З розвитком технологій робототехніки, штучного інтелекту, ідей та практик трансгуманізму ця метафора набуває дедалі більшої актуальності. Більш того, концепт «ефект Франкенштейна» починає виходити за межі суто філософських текстів. Принаймні, в ЗМІ вже можна побачити заголовки на шталт «Ефект Франкенштейна: програмісти вже бояться роботів» (Нальгин, 2019), «Біоінженерний біцепс – мрія

Франкенштейна» (Сапрыкин, 2015) та інші. Це зайвий раз доводить, що концептуальні персонажі-метафори не лише є зрозумілими для наукової спільноти, а й гарно сприймаються широким загалом.

Пояснити це можна, мабуть, тим, що філософські роздуми, в яких присутні «живі» істоти (нехай і вигадані), видаються не такими вже й абстрактними, відірваними від життя, як зазвичай вважають не-філософи. А для ЗМІ привабливість таких персонажів полягає в їх ефектності, яскравості – як будь-якої вдалої метафори, котра може прикрасити заголовки публікації, надаючи їй інтелектуального забарвлення. Хай там як, в цілому це сприяє популяризації філософських ідей, наукового знання, включенню широкого загалу до осмислення й обговорення важливих проблем людства. Так, на цьому шляху можливі й профанації, але їх виявлення та виправлення є (завжди було) однією із складових дискусії як форми наукової комунікації.

Огляд та аналіз концептуальних персонажів-метафор у філософських текстах можна продовжити. Це має стати предметом подальших розвідок.

Висновки.

Дослідження практики застосування метафор у філософських текстах показало, що вона є досить поширеною. Це пояснюється специфічними гносеологічними властивостями метафори. Адже іноді метафора є не лише літературно-художнім прийомом, а й теоретичною моделлю. Разом з тим, метафора (на відміну від моделі) не призводить до спрощення або схематизації об'єкта рефлексії, а, навпаки, сприяє поглибленню цього сприйняття, розширенню його дискурсивного контексту. Виникаючи на засадах аналогії, алегорії, алюзії тощо, метафора задає нові точки зору на об'єкт, що, в свою чергу, дозволяє побачити в ньому ті властивості,

характеристики, зв'язки, внутрішні процеси, які при інших підходах залишалися непоміченими.

Найбільш яскраво це проявляється у метафорах, які представляють собою концептуальні персонажі. Їх наявність у філософських текстах сприяє не лише візуалізації відповідних рефлексій, а й їх театралізації. Адже ці персонажі не лише виступають як образні аналогії: вони висловлюються та діють в умовах заданої автором «драматургії».

Попре те, що предмет даного дослідження є досить вузьким (аналіз практики застосування концептуальних персонажів-метафор у філософських рефлексіях), фактичний матеріал для нього виявився чисельним та різноманітним. Це дало підстави для спроби впорядкувати осягнутий матеріал, поділивши його на дві групи:

1) персонажі, запозичені філософами з інших культурних текстів (літературних, фольклорних, міфологічних тощо) із перетворенням їх на метафори власних теорій, аналітики або концепцій;

2) персонажі-метафори, створені самими філософами.

Втім, незважаючи на відмінності у походженні, всі ці концептуальні персонажі-метафори сприяють театралізації філософських текстів, яка полягає у сукупності образності, емоційності, ігрової компоненти, драматургійності. Це робить такі тексти більш прийнятними для «публіки», під якою розуміються не лише колеги-філософи, а й представники інших наукових галузей, а також широке коло читачів. Тобто театралізація філософських текстів є ефективним інструментом не лише наукового пізнання (завдяки гносеологічним властивостям метафори) і наукової дискусії, а й популяризації філософських ідей, теорій, гіпотез, прогнозів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Батаева Е. В. Фланерство и видеомания: современные и постмодерные визуальные практики. Вопросы философии. 2012. № 11. С. 61–68.

Бувалець О. О. Театральність і театралізація в сучасному культурологічному дискурсі. Культура України. 2013. № 43. С. 20–23.

Голдовский Б. Энциклопедия куклы. Москва: Время, 2004. 496 с.

Гудмен Н. Метафора – работа по совместительству. Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990.

Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? Санкт-Петербург, 1998.

Ильин В. Феномен поля: от метафоры к научной категории. Рубеж (альманах социальных исследований). 2003. С. 29–49.

Кассирер Э. Сила метафоры. Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990.

Мосионжик Л. А. Человек перед лицом культуры. Кишинев: Высшая Антропологическая школа, 2004. 402 с.

Нальгин А. Эффект Франкенштейна: программисты уже боятся роботов. Новые известия, 11.04.2019.

Платон. Законы. Соч. в 4 т. Москва: Мысль, 1994. 830 с.

Прокопович Л. В. Дослідження генезису театру та театралізації життя як феноменів європейської культури. Evropský filozofický a historický diskurs. 2018. V.4. Iss.3. С. 112–117.

Прокопович Л. В. Філософсько-аксіологічний аспект «лялькового театру» буття. Scientific Journal “Virtus”. 2018. № 28. С. 39–42.

Прокопович Л. В. Метафори в дискурсі філософського осмислення сутності й форм соціальної реальності. Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 145(6). Ч. 2. Філософські науки. С. 132–136.

Прокопович Л. В. Театральність в соціокомунікативних проявах культури: соціально-філософське дослідження: монографія. Одеса: Екологія, 2019. 336 с. ISBN 978-617-7046-78-2.

- Прокопович Л. Театральність буття в умовах соціального хаосу: філософський та психологічний аспекти. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22. № 5. С. 25–36. DOI: 10.15421/171950.
- Пролев С. Елена Прекрасная. Трагедия красоты. Киев: Дух і Літера, 2015. 288 с.
- Сапрыкин И. Биоинженерный бицепс – мечта Франкенштейна. Независимая газета, 25.03.2015.
- Степанова О. І. Метафора в когнітивному аспекті. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. 2009. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. № 5. С. 84–87.
- Цофнас А. Ю. Гносеология: учеб. пособие. Одесса: Наука и техника, 2011. 248 с.
- Шаталович О., Шаталович І. «Терапія» культури у вченні З. Фрейда. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2021. Том 24. № 10. С. 13–18. DOI: 10.15421/172195.
- Ясна І. Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 1. Література, медіа, діалог, освіта. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2021. Том 24. № 11. С. 94–105. DOI: 10.15421/1721124.
- Baudrillard J. A L'ombre des Majontes Silencieuses, ou la Fin du Social. DENOEL, 1982. 128 p.
- Baudrillard J. America. London – New York: Verso, 2010. 160 p.
- Deleuze G. Logique du sens. Paris: Minuit, 1969.
- Foucault M. Le Pouvoir psychiatrique. Paris: Gallimard, 2003.
- Foucault M. Surveiller et punir: Naissance de la Prison. Paris: Gallimard, 1975. 328 p.
- Lakoff, G. & Johnson, M. Metaphors We Live Be. Chicago; London: University Press, 1980. 242 p.
- Nietzsche F. Also sprach Zarathustra, 1885.
- Nietzsche F. Die Geburt der Tragödie, 1872.
- Prokopovych L. Reflecting the theatricalization of life in the prospects of transhumanism. EUREKA: Social and Humanities. 2021. 4. P. 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.
- Roterodamus E. Moriae Encomium, sive Stultitiae Laus. 1511.
- Rowlands M. The Philosopher at the End of the Universe: Philosophy Explained Through Science Fiction Films. Thomas Dunne Books, 2004. 288 p.
- Taleb N. N. The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable. New York: Random House, 2007.
- Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. New York, 1921. 75 p.

REFERENCES

- Bataeva, E. V. (2012). Flanerstvo i videomaniya: modernnye i postmodernnye vizualnyie praktiki [Flanering and Video Mania: Modern and Postmodern Visual Practices]. *Philosophy questions*, 11, 61–68.
- Baudrillard, J. (1982). *A L'ombre des Majontes Silencieuses, ou la Fin du Social*. DENOEL.
- Baudrillard, J. (2010). *America*. London – New York: Verso.
- Buvalts, O. O. (2013). Teatralnist i teatralizatsiia v suchasnomu kulturolohichnomu dyskursi [Theatricality and Dramatization in Modern Culturological Discourse]. *Culture of Ukraine*, 43, 20–23.
- Cassirer, E. (1990). *Sila metafory [The Power of Metaphor]*. Theory of metaphor. Moscow: Progress.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1998). *Chto takoe filosofiya? [What is Philosophy?]*. St. Petersburg.
- Deleuze, G. (1969). *Logique du sens*. Paris: Minuit.
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (2003). *Le Pouvoir psychiatrique*. Paris: Gallimard.
- Goldovskiy, B. (2004). *Entsiklopediya kukly [Encyclopedia of the Doll]*. Moscow: Vremya.
- Goodman, N. (1990). Metafora – rabota po sovmestitelstvu [Metaphor – Concurrent Work]. *Theory of metaphor*. Moscow: Progress.
- Ilyin, V. (2003). Fenomen polya: ot metafory k nauchnoj kategorii [Field Phenomenon: From Metaphor to Scientific Category]. *Frontier (almanac of social research)*, 29–49.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live Be*. Chicago; London: University Press.
- Mosionzhnik, L.A. (2004). *Chelovek pered licom kul'tury [Man in the Face of Culture]*. Chisinau: Higher Anthropological School.
- Nalgin, A. (2019). Effekt Frankenshteyna: programmisty uzhe boyatsya robotov [Frankenstein Effect: Programmers are Already Afraid of Robots]. *Novyye izvestiya*, 11.04.2019.
- Nietzsche, F. (1872). *Die Geburt der Tragödie*.
- Nietzsche, F. (1885). *Also sprach Zarathustra*.
- Plato (1994). *Zakony [Laws]*. Moscow: Mysl.
- Prokopovych, L. (2019c). Teatralnist buttia v umovakh sotsialnoho khaosu: filosofskiyi ta psykholohichniy aspekt [Theatricality of Being in Conditions of Social Chaos: Philosophical and Psychological aspects]. *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 22, 5, 25–36. DOI: 10.15421/171950.
- Prokopovych, L. (2021). Reflecting the Theatricalization of Life in the Prospects of Transhumanism. EUREKA: *Social and Humanities*, 4, 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.
- Prokopovych, L. V. (2018a). Doslidzhennia henezysu teatru ta teatralizatsii zhyttia yak fenomeniv yevropeiskoi kultury [Study of the Genesis of Theater and Theatricalization of Life as Phenomena of European Culture]. *European philosophical and historical discourse*, 4(3), 112–117.
- Prokopovych, L. V. (2018b). Filosofsko-aksiolohichniy aspekt «dialkovoho teatru» buttia [The Philosophical and Axiological Aspect of "Puppet Theater" of Being]. *Scientific Journal "Virtus"*, 28, 39–42.
- Prokopovych, L. V. (2019a). Metafori v dyskursi filosofskoho osmyslennia sutnosti y form sotsialnoi realnosti [Metaphors in the discourse of philosophical understanding of the essence and forms of social reality]. *Hileya: scientific bulletin*, 145(6), 2, Philosophical sciences, 132–136.

- Prokopovych, L. V. (2019b). *Teatralnist v sotsiokomunikatyvnykh proyavakh kultury: sotsialno-filosofske doslidzhennya (Theatricality in the Socio-communicative Manifestations of Culture: Socio-Philosophical Research)*. Monohrafiya. Odesa, ISBN 978-617-7046-78-2.
- Proleev, S. (2015). *Elena Prekrasnaya. Tragediya krasoty [Elena the beautiful. The tragedy of beauty]*. Kiev: Spirit and Litera.
- Roterodamus, E. (1511). *Moriae Encomium, sive Stultitiae Laus*.
- Rowlands, M. (2004). *The Philosopher at the End of the Universe: Philosophy Explained Through Science Fiction Films*. Thomas Dunne Books.
- Saprykin, I. (2015). Bioinzhenernyi bitseps – mechta Frankenshteyna [Bioengineered Biceps – Frankenstein's Dream]. *Nezavisimaya gazeta*, 25.03.2015.
- Shatalovych, O., & Shatalovych, I. (2021). «Terapiia» kultury u vchenni Z.Froida [The “Therapy” of Culture in the Teaching of S.Freud]. Scientific and theoretical almanac “Grani”, 24(10), 13–18. DOI: 10.15421/172195.
- Stepanova, O. I. (2009). Metafora v kohnityvnomu aspekti [Metaphor in the Cognitive Aspect]. Scientific journal of the National Pedagogical University named after MP Drahomanov. Series 10. *Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language*, 5, 84–87.
- Taleb, N. N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.
- Tsofnas, A. Yu. (2011). *Epistemology: textbook allowance*. Odessa: Science and Technology.
- Wittgenstein, L. (1921). *Tractatus Logico-Philosophicus*. New York.
- Yasna, I. (2021). Formy suchasnoho publichnoho filosofskoho dyskursu. Chastyna 1. Literatura, media, dialoh, osvita [Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 1. Literature, Media, Dialogue, Education]. *Scientific and theoretical almanac “Grani”*, 24(11), 94–105. DOI: 10.15421/1721124.

Multidisciplinary Issues in Social Sciences

UDC: 001.2;378.1

DOI: 10.15421/172212

Alizade Sabina

Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-8960-6831>, sabina.al1985@mail.ru*Azerbaijan State Agricultural University (Ganja, Azerbaijan)*

Nabiyeva Esmira

Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-8960-6831>, sabina.al1985@mail.ru*Azerbaijan State Agricultural University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

Interdisciplinary is a theoretical and pedagogical approach and academic practice that is becoming more and more popular and widespread. Although interdisciplinary is the general name of certain theoretical, pedagogical and institutional activities, it has actually had a radical impact on disciplinary distinctions and has led different disciplines to redefine their epistemological and methodological boundaries. At the same time, interdisciplinary radically affects the structure of academic communities that have drawn their own symbolic and institutional boundaries with strict lines at times. In this study, the concept of interdisciplinary, which has become increasingly popular and influential, will be discussed in the context of the relatively long history of disciplinary distinctions, and different definitions of the concept and problematizations on the concept in different contexts will be critically analyzed. The principle of interdisciplinary in the development of modern science is assimilated on the basis of social work. Information occurs in a social context as a human activity. Therefore, both knowledge and the method of knowing, the society in which it emerged, tradition, history, religion, culture, etc.

How abstract can it be from its context? There are no universal and universally acceptable, definitive answers to similar questions. However, it can be stated that the concepts related to knowledge and science are handled and discussed in almost every historical period. Accordingly, knowledge, as one of the most fundamental problems of humanity, has been analyzed within the framework of religion and philosophy in ancient times.

This analysis is mostly carried out individually and knowledge is grounded in an isolated subject-object relationship. Early thinkers of antiquity saw knowledge as an act of rational justification. Recently, however, doubts about the representation of truth in modern science have been growing. Interdisciplinarity has almost become a keyword not only in today's academia, but also in the business world and different professional fields.

Keywords: social work, multidisciplinary, social sciences, literature, interdisciplinary

Citation: Alizade, S. & Nabiyeva, E. (2022) Multidisciplinary Issues in Social Sciences. *Grani*. 25(1), 84-87. <https://doi.org/10.15421/172212>.

Мультидисциплінарні питання суспільних наук

Алізаде Сабіна, Набієва Есміра

Азербайджанський державний аграрний університет (Гянджа, Азербайджан)

Анотація

Міждисциплінарність – це теоретико-педагогічний підхід та академічна практика, що набуває все більшої популярності та поширення. Хоча міждисциплінарність – це загальна назва певної теоретичної, педагогічної та інституційної діяльності, вона справді радикально вплинула на дисциплінарні відмінності та змусила різні дисципліни перевизначити свої ґносеологічні та методологічні межі. У той же час міждисциплінарність радикально впливає на структуру академічних спільнот, які часом чітко окреслили власні символічні та інституційні кордони.

У цьому дослідженні поняття міждисциплінарного, яке стає все більш популярним і впливовим, буде обговорено в контексті відносно тривалої історії дисциплінарних відмінностей, а також будуть критично проаналізовані різні визначення поняття та проблематизації поняття в різних контекстах. Принцип міждисциплінарності в розвитку сучасної науки засвоюється на основі соціальної роботи. Інформація виникає в соціальному контексті як діяльність людини. Отже, і знання, і метод пізнання, суспільство, в якому воно виникло, традиції, історія, релігія, культура тощо.

Наскільки абстрактним воно може бути від свого контексту? Універсальних і загальноприйнятих, остаточних відповідей на подібні питання не існує. Проте можна констатувати, що поняття, пов'язані зі знанням і наукою, розглядаються

та обговорюються майже в кожному історичному періоді. Відповідно, знання, як одна з найбільш фундаментальних проблем людства, аналізувалося в рамках релігії та філософії в античні часи. Цей аналіз здебільшого проводиться індивідуально, а знання ґрунтуються на ізольованих суб'єкт-об'єктних відносинах. Перші мислителі античності розглядали знання як акт раціонального виправдання. Однак останнім часом посилюються сумніви щодо представлення істини в сучасній науці. Міждисциплінарність майже стала ключовим словом не лише в сучасних наукових колах, а й у світі бізнесу та різних професійних сферах.

Ключові слова: соціальна робота, мультидисциплінарність, соціальні науки, література, міждисциплінарний

Цитування: Alizade S., Nabiyeva E. Multidisciplinary Issues in Social Sciences. Scientific and Theoretical Almanac Grani. 2022. Vol. 25. №1. P. 84-87. <https://doi.org/10.15421/172212>.

Introduction.

Science is one of many forms of thought that has been developed by man, and it does not have to be the best. Therefore, it cannot be evaluated independently of the culture that created it. In fact, science is no more a cultural human activity than art. Science is a way in which everything that exists presents itself to us and is in fact decisive. Therefore, the criteria used to distinguish science from non-science change from day to day, and the meaning and value of science also changes according to societies and civilizations. Because science is a category of knowledge that gains meaning only within the integrity of civilization. The authority that this category of knowledge possesses derives from its relation to the totality rather than its content. Therefore, the questioning of science, which is the most popular way of information surrounding the contemporary world and the type of knowledge that modern people trust more than anything, cannot be done without attempting to question the civilization in which that science lives. No civilization can be questioned altogether by staying in that civilization.

Because civilization is decisive, from the way you question it, to your conceptual schemes, and even to all your cognitive and semantic categories. In this respect, no science is absolute without value judgments. It is not pure in form, and no science can prove its essential value to the person who rejects it. Therefore, before discussing modern science, it is important to briefly consider two important social and historical processes such as the Reform movement and the Enlightenment process, which played a vital role in its emergence (Becher, & Huber, 1990). Because the processes that took place through the medieval religion-science relationship and its social structure became the determinant of modern science. Although the concept of science is as old as human history, it has never been as popular as it is today. Today, science is a concept that is used almost everywhere, from discourses in everyday relationships to academic discussions. This prevalence related to the value attributed to the concepts of science and scientificity. While scientificity instrumentalized in terms of providing power, it rendered inviolable as the only measure of truth. To state that a stated phenomenon or a proposed thesis is scientific implies that its authenticity should not be doubt. This is a matter related to the representation of the absolute truth of the modern understanding of science.

Recently, however, doubts about the representation of truth in modern science have been growing.

Interdisciplinarity has almost become a keyword not only in today's academia, but also in the business world and different professional fields. Interdisciplinarity has become a quality that is affirmed in contemporary education and approaches, together with the increasingly widespread interdisciplinary programs in universities and the interdisciplinary approach, which gradually increases its impact and importance in different academic practices (Aant, 1987). However, we see that the term is often used in a way that creates conceptual confusion and is perceived simply as the juxtaposition of different fields of expertise. On the other hand, it is also a fact that the concept of discipline, by definition, presupposes a certain specialization or specialization practice and tends to create 'interdisciplinary disciplines' with the same specialization practice, especially at the institutional level. This is a very accurate observation, especially for fields such as cultural studies or communication that have begun to take root in the institutional sense. However, when the basic logic of interdisciplinarity is understood, it will be understood that this is only an apparent contradiction, that interdisciplinarity is not simply bringing different disciplines side by side by removing the boundaries of these disciplines. The aim of this article is to problematize interdisciplinarity, to reveal how the notion of interdisciplinarity emerged, and to reveal the theoretical determinations revealed by interdisciplinarity, which is a concrete practice of questioning traditional disciplinary distinctions, in the light of the relatively long history of dividing the social and human sciences into disciplines (Arild, & Jentoft, 2009).

Reform and Enlightenment process

The Enlightenment process emerges after a period in which the West re-establishes its ties with its own past and transforms the social and institutional structure of religion. These change and transformation processes, which started in the 15th century, include social, intellectual, artistic and religious structures. When the foundations of the modern understanding of science are continued to be examined, it is seen that the 15th century and later are decisive. At the end of the Middle Ages, one of the greatest scientific personalities, Copernicus, appears. Copernican cosmology, one of the main driving forces of the Renaissance, becomes the source of the formidable struggle between science and the Church

and the Church's earthly power. His works influence the scientific and philosophical views of important figures such as Bruno, Galileo, Descartes, Newton, and Voltaire. With him, three important ideas emerge in the history of thought. First, it is understood that nature is full of facts that operate with certain laws. Besides, as astronomy has shown, even colossal mechanisms can be interpreted by laws deduced from the motions of ordinary objects. Finally, since the truths of the universe can be expressed mathematically, just like Geometry, Mathematics constitutes the ideal model of the mind.

The knowledge base of social work depends on two main sources. The first of these resources is other social sciences, and the second is the knowledge produced by social work itself. The need for these two types of knowledge is due to the wide variety of problems encountered and the complex processes involved in social work interventions. This diversity and complexity requires experts to "effectively use a wide range of different types of information to determine the 'why' and 'how' so that clients can gain an in-depth understanding of what is happening and best respond to these issues" (Tomanbay, 2011). As Zastrow reminds under the heading "A multi-skilled profession", "The practice of social work is an analogue of the old general medicine practice that is now disappearing (Zastrow, 2015). A general practitioner is trained to deal with a wide variety of medical problems; a social worker is trained to deal with a wide variety of social and personal problems". Due to its multidisciplinary and interdisciplinary nature, the relationship of social work with knowledge is of vital importance both in practice and in theory.

Social work, which deals with a wide range of human diversity and problems, must also have a wide variety of information sources. For this reason, "social workers" have to learn and comprehend many scientific disciplines, of which many professions can be satisfied with one. The understanding of the individual in society requires approaching the problems of people from an individual and social perspective. The problem addressed in social work; it is obliged to examine multidimensional as an individual and social problem. It can fulfill this responsibility by being in contact with every field that gives it the necessary information to understand people and society. "The specialist must understand the various vital origins by grasping the infinite variety of human situations. Connecting with a wide range of people and ideas gleaned from history, science, art and travel is vital to the continued development of the social worker" (Abbott, 2001). The interdisciplinary nature of social work supports the exchange of knowledge with other fields. Because social work defines man as a bio-psycho-social being. As a requirement of this definition, the need and duty of social work to blend information from different fields arises spontaneously. The said feature is an opportunity for social work, but also an obstacle when

care is not taken while transferring information.

Multidisciplinary Structure of the Knowledge Base

The knowledge base of social work depends on two main sources. For this reason, there are issues that should not be overlooked when obtaining information from other disciplines. The first of these, the necessary procedures to use the information received, and the other is the danger of obtaining information from other areas. The first thing to be considered is the procedures in using the information received; learning other social and human sciences terminology, obtaining information selectively, following the developments in other branches closely, interpreting the information received from other branches, integrating the information received in social work, and finally using the acquired information in social work practice. In addition to these processes, there are dangers of obtaining information from other fields. These include retrieving obsolete information, as transferring information will create a time gap; giving information received a greater degree of reliability and certainty than that given by the discipline in which the information was developed, taking a very simplified and thus slightly modified view of reality, dangers such as the inability to digest the information received (Roberta, 1988).

Conclusions

All these disciplines of social sciences are meaningfully related to each other at this stage. Preparing students to face different socio-economic and political challenges of the nation is the main focus of all the disciplines of social sciences. Another radical transformation brought about by interdisciplinary is felt in the concept of academic community and in the institutional and structurally embodied relations that work with it. As stated, this is a problem especially related to the increasing importance of project activities in academic performance and knowledge production. Undoubtedly, this is a positive development in terms of questioning the strict boundaries created by hierarchical relations between and within academic communities and the negative effects of these boundaries on the realization of meritocracy.

However, the dependence of academic performance and the rewards brought by academic practices on project execution causes the theoretical studies of different disciplines and relatively deep-rooted interdisciplinary fields to lose value. It is obvious that the production of cumulative scientific knowledge is not just a problem-solving process. The mentioned process tends to limit scientific knowledge to this field, and the role of interdisciplinary in this effect is remarkable. The scarcity of theoretical studies on interdisciplinary in our country, where interdisciplinary project activities are very popular, is a proof of this point itself. However, there has been a theoretical effort on interdisciplinary in the international literature for decades, and these theoretical studies continue in the light of new interdisciplinary research.

REFERENCES

- Aant, E. (1987). *Internal and External Regularities in Research and Higher Education Systems*.
- Abbott, A. (2001). *Chaos of Disciplines*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arild, B., & Jentoft, S. (2009). Building Bridges: Institutional Perspectives on Interdisciplinarity. *Futures*, 41, 446-454.
- Becher, T., & Huber, L. (1990). Editorial. *European Journal of Education*, 25(3), 235.
- Roberta, F. (1988). *Interdisciplinary: the First Half-Century*. Words: for Robert Burchfield's Sixty-Fifty Birthday. In Eric G. Stanley. Woodbridge: D.S. Brewer.
- Tomanbay, İ. (2011). *Sosyal Çalışma and Sosyal Hizmetlerde Önce Kavram – Sosyal Çalışmada Kavram Sorunu*. Ankara: Sabev Yay.
- Zastrow, C. (2015). *Sosyal Hizmete Giriş*. (Çev. Editörü: Durdu Baran Çiftçi). Ankara: Nika Yay.

Theoretical Analysis of the Place and Role of the South Caucasus in the Interests of the United States of America

UDC: 327.8

DOI: 10.15421/172213

Baghirova Aysel Mohubbat giziPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-1563-2767>, aysel-baghirova@mail.ru*Institute on Law and Human Rights of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The purpose of the study is to analyze the place and role of the South Caucasus in ensuring the interests of the United States using various theories of geopolitics and international relations. The article provides the theoretical foundations of the place and role of the South Caucasus in the interests of the United States, both in the presence and in the absence of a geopolitical struggle between the major powers of the world in different regions. After the Cold War, democracy and the market economy began to expand into the eastern geopolitical space. The strengthening of these values in the South Caucasus may contribute to their spread to other post-Soviet regions, as well as to the Middle East, since the South Caucasus is located at the crossroads between Europe and Asia. Approaching the topic in terms of geopolitical competition, as well as the fact that the region shares borders with countries such as Russia, Turkey, and Iran, and is in the interests of an emerging power like China, increases its importance.

Methods. In the study of the topic, general scientific research methods, analysis of documents and works of famous researchers, and comparative analysis were used.

When it comes to the scientific novelty of the article, it can be said that classical and modern international relations and geopolitical theories were used and comparisons were made between the theories for a comprehensive analysis. Utilizing various theories, the article reveals the necessity of the South Caucasus in the interests of the United States both in terms of alternative energy and transport potential between Europe and Asia and one of the main centers of the struggle for primacy in Eurasia.

Conclusions. After the ideological confrontation ended in 1991 with the collapse of the USSR, a number of states of Eastern Europe, the South Caucasus and Central Asia restored their independences. Due to its geographical position and rich natural resources, the South Caucasus is one of the strategically important regions of the world and has historically played a crucial role in the foreign policy of great powers. In the new international relations system, determining the place and role of the South Caucasus in the interests of the great powers, especially in the context of the U.S. interests, indicates the relevance of the topic.

Keywords: The South Caucasus, the USA, realism, geopolitical confrontation, Heartland theory, Rimland theory, international transport corridor

Citation: Baghirova, A. (2022) Theoretical Analysis of the Place and Role of the South Caucasus in the Interests of the United States of America. *Grani*. 25(1), 88-92. <https://doi.org/10.15421/172213>.

Теоретичний аналіз місця та ролі Південного Кавказу в інтересах Сполучених Штатів Америки

Багірова Айсель Мохоббат гизи*Інститут права та прав людини Національної академії наук Азербайджана (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Мета дослідження – проаналізувати місце і роль Південного Кавказу в забезпеченні інтересів США з використанням різних теорій геополітики та міжнародних відносин. У статті приводяться теоретичні основи місця і ролі Південного Кавказу в інтересах США як при наявності, так і при наявності геополітичної боротьби між крупними державами світу в різних регіонах. Після холодної війни демократія і ринкова економіка почали розширюватися в східному геополітичному просторі. Зміцнення цих цінностей на Південному Кавказі може створювати їх в інших пострадянських регіонах, а також на Близькому Сході, оскільки Південний Кавказ знаходиться на перехресті між Європою та Азією. При підході до теми з точки зору геополітичної конкуренції, має значення той факт, що регіон межує з такими країнами, як Росія, Туреччина та Іран, і відповідає інтересам такої держави як Китай.

Методи. При дослідженні теми були використані загальнонаукові методи дослідження, аналіз документів та праці відомих дослідників, загальний аналіз.

Стаття надійшла / Article arrived: 21.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

Що стосується наукової новизни статей, то можна сказати, що були використані класичні та сучасні теорії міжнародних відносин і геополітики, і проведено порівняння між теоріями для комплексного аналізу. У статті з використанням різних теорій розкривається необхідність Південного Кавказу в інтересах США, як з точки зору альтернативного енергетичного та транспортного потенціалу між Європою та Азією, так і одного з основних центрів боротьби за першість в Євразії.

Висновки. Після завершення ідеологічного протистояння в 1991 році з розпадом СРСР ряд держав Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії відновили свою незалежність. Завдяки своєму географічному положенню та багатим природним ресурсам Південний Кавказ є одним із стратегічно важливих регіонів світу та історично відіграє важливу роль у зовнішній політиці великих держав. У новій системі міжнародних відносин визначення місць і ролі Південного Кавказу в інтересах великих держав, особливо в контексті інтересів США, свідчить про актуальність теми.

Ключові слова: Південний Кавказ, США, реалізм, геополітичне протистояння, теорія Хартленда, теорія Римленда, міжнародний транспортний коридор

Цитування: Baghirova A. M. Theoretical Analysis of the Place and Role of the South Caucasus in the Interests of the United States of America. Scientific and Theoretical Almanac Grani. 2022. Vol. 25. №1. P. 88-92. <https://doi.org/10.15421/172213>

Analysis of the research and publications.

While analyzing various theories in the process of conducting the research, several scientific methods were used such as comparison, study of documents, induction, as well as systemic and cultural. In order to reveal the theoretical foundations of the place and role of the South Caucasus in the interests of the United States, several publications were utilized: Duqin, A. (2000), Tsygankov, P. A. (2003), Brzezinski, Z. (1997), Joseph, S. Nye. (1990), Cohen, S. B. (2015), Mead, W. R. (2014), Jackson, R., Sørensen, G. (2013), Huntington, S. P. (1993).

The purpose of the research is to identify the specific features of the South Caucasus from military-political and socio-economic points of view for the interests of the United States. Having achieved the goal of the research, it is possible to understand the interests and foreign policy of the United States towards the South Caucasus, as well as, to describe the level of conflict and cooperation, and to study security issues in the South Caucasus.

Main material.

The national interest is the core component of foreign policy in ensuring the national security and increasing the power of the state. American political scientist D. E. Nuechterlein identified four long-term, enduring the U.S. national interests: defense of homeland, economic well-being, favorable world order, and promotion of values. He also combined them into a four-dimensional matrix to determine their levels of intensity. They are survival (critical), vital (dangerous), major (serious), peripheral (bothersome) (Nuechterlein, 2001, p. 20). The place and role of the South Caucasus for the United States can be explored from the national interests of economic well-being, favorable world order and promotion of values. Historically, various regional orders based on military-political and economic factors have developed. The period we are living now is the period of modern international order. The modern international order is based on the creation of the global economy, a global system of states and the global circulation of ideas. The modern international order is mainly dominated by Western ideas and institutions, as well as Western states that are the creators and supporters of capitalist economy.

For example, London and New York, the world's major financial centers play an important role in the global political economy (Lawson, 2017, p. 38). The United States, the leading nation of the West, needs to maintain and develop the modern international order. In this regard, the strategically important regions of the world are particularly substantial. One of these regions is the South Caucasus.

Realism is one of the theories explaining the international relations. According to realists, strong states do what they can and weak states do what the strong allow. Any state of international relations depends on the interaction of a small number of great powers (Tsygankov, 2003, p. 110). For the prominent theorist K. Waltz, the best theory of international relations is a neorealist system theory, which focuses on the structure of the system, the interacting units of the system, and the continuities and change in the system. For neorealist theory, the structure of the system, the distribution of forces in the system is basic and the actors are not important, since the structure of the system forces them to move in a certain direction (Jackson and Sørensen, 2013, p. 79). As the United States is one of the most powerful countries in the world, the power in its hands allows it to expand its power and sphere of influence. In the 1990s, the United States was the only superpower with a very strong military and economic power in the unipolar international system. At that time, unipolarity was put forward by the American scientist Charles Krauthammer (Krauthammer, 1990/1991, p. 23). However, the current multi-polar system is more based on the balance of power between the great powers. Therefore, they are fighting for strategically important regions of the world.

Referring to various geopolitical theories, it can be demonstrated that the South Caucasus with its favorable geographical position is important for the U.S. interests. The English scientist, geographer and a political consultant H. Mackinder's "Heartland" theory is one of the most famous theories explaining the significance of the region. In 1904, in his article of "The Geographical Pivot of History", Mackinder distinguished the "pivot area" in world politics which is inaccessible by sea

powers. This area included mainly the Siberian forests in the north and its steppes of the south, bounded by the deserts and subarid steppes of Turkestan (Cohen, 2015, p. 17). Outside the pivot area, Germany, Austria, Turkey, India and China are in a great inner crescent, and Britain, South Africa, Australia, the United States, Canada and Japan are in an outer crescent (Mackinder, 2004, p. 313). At that time "pivot area" was almost part of the Russian Empire.

In the work of "Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction" (1919), Mackinder used the term of "heartland" and expanded his previous map by adding Eastern Europe from the Baltic Sea through the Black Sea as a key to the Heartland. As a result, he created this thesis: "Who rules Eastern Europe commands the Heartland: Who rules the Heartland commands World-Island: Who rules World-Island commands the world" (Cohen, 2015, p. 19). Heartland is located in the middle of the so-called World-Island, consisting of Europe, Asia and Africa (Duquin, 2000, p. 25). Heartland is significant because these three continents are rich in people and natural resources, and it has natural borders that prevent it being captured by sea powers. To rule the heart of the world is the foundation of world hegemony. Although the Heartland theory was put forward at the beginning of the XX century, it is still relevant today. If we apply Mackinder's views from the contemporary perspective, the U.S. foreign policy after the Cold War is based on Mackinder's core ideas. During the Cold War, the South Caucasus was one part of the USSR. The USSR collapsed and independent states emerged. The Caspian Sea region as one part of the Heartland is independent now, and the United States is trying to expand its reputation and protect the region from Russian influence.

Another concept for establishing and maintaining the U.S. supremacy in the world is the Rimland theory, which is different from the Heartland theory, but develops it. American professor of international relations Nicholas Spykman created the Rimland theory and proposed following thesis: "who controls Rimland rules Eurasia; who rules Eurasia controls the destinies of the world" (Plashinskiy, 2018, p. 161). The coastal areas of Eurasia including maritime Europe, the Middle East, India, Southeast Asia, and China were the keys to world control (Cohen, 2015, p. 26). Rimland is a geostrategic zone that permits control the world's major shipping lanes and surrounds the Heartland. The South Caucasus doesn't include the Rimland, but borders the Middle East, as well as, situated between Russia and the Middle East. The regional powers in the Middle East are also Iran and Turkey which are neighbors of the South Caucasus. These factors reinforce the importance of the South Caucasus in the U.S. foreign policy. In the strategic regions of the world, the United States employs various tools in cooperation with states. One of these means is international organizations which are one of the features of modern international order. NATO, an intergovernmental organization is one of the instruments of the U.S. foreign policy. The countries of maritime Europe have been members of NATO since the Cold War.

For the American diplomat George Kennan, the architect of the "great new strategy" of the United States, lasted about 50 years, the U.S. should follow the policy of "long-term, patient, but firm and careful containment" (Turan, & Keskin, 2017, p. 710). The aim of the containment policy was to prevent the expansionist policy of the Soviet Union with surrounding it. For example, The Baghdad Pact (CENTO) in the Middle East, SEATO organization in the Asia-Pacific region and NATO in Western Europe were fundamental instruments in the fight against communist expansion. In the context of post-Cold war geopolitical rivalry between the U.S. and Russia, the South Caucasus along with Eastern Europe and Central Asia are containment territories to surround Russia. As a result of NATO's enlargement to the East, several Eastern European countries are members of it. Georgia and Ukraine are seeking to join NATO, too.

With the end of the Cold War, certain changes took place in the concept of power. Now, power means not only military and economic power, but also soft power. According to Joseph S. Nye, co-optive or soft power is when one country gets other countries to want what it wants. Cultural attraction, ideology and international institutions are soft power resources (Nye, 1990, p. 166-167). At that time and now also, the United States is not only economically and militarily the most powerful state in the world, but also culturally attractive and technologically superior. In the new geopolitical rivalry, the spread of western values and transition to the market economy are the elements of the soft power.

In concordance with constructivist theories of international relations an important aspect of international relations is social. Because the international system is a set of ideas, a set of thoughts, when these opinions and ideas about the existence of international relations change, then the system itself will change (Jackson, & Sørensen, 2013, p. 209). Outstanding constructivist A. Wendt theorizes three cultures of anarchy. One of them is a Kantian culture of anarchy. In Kantian culture of anarchy states treat each other as a friend. States are neither enemies nor rivals. They are friends with each other and resolve disputes peacefully and act collectively for each other's safety (Jackson, & Sørensen, 2013, p. 216). Liberal democracies are an example of Kant's culture of anarchy. Another example is the democratic peace theory, which emerged from Kant's idealism and asserted that developed democratic states do not fight each other (Lebedeva, 2007, p. 177). One of the concepts which claims that there is no alternative to liberal democracy and a market economy, and the civilized future of mankind is related on these values, is the essay of "End of history?" by F. Fukuyama, a well-known proponent of liberalism. For Fukuyama the end of history is: "that is, the end point of mankind's ideological evolution and the universalization of Western liberal democracy as the final form of human government" (Fukuyama, 1989, p. 4).

However, there are researches who do not agree that the end of the Cold war is the end of history. American academic, professor in international relations, Walter Russell Mead in his article of "The Return of

Geopolitics" emphasizes that China, Russia and Iran are not reconciled with the political settlement of the Cold War. The ideological victory of liberal capitalist democracy over communism did not eliminate the use of hard power. These three states which he called them revisionist powers are not accustomed to the post-Cold War geopolitical settlement and are trying to change it (Mead, 2014). In the new geopolitical rivalry, conflicts and wars is inevitable in the strategic regions of the world, especially in the post-Soviet space. And in some cases, there is probability that the U.S., it, may join the conflicts. Or the United States may to cooperate militarily and economically with the countries in the strategic regions of the world, regardless of whether they are democratic or not. The United States has allies in Europe, the Middle East and North Africa (MENA), and Asia-Pacific region. The United States is expanding its allies in Europe through NATO and in other regions on a bilateral basis with individual states.

After World War II, the Anglo-American school of geopolitics introduced theory of "mondialism." The concept of "mondialism" arose long before the victory of the West in the Cold War. The meaning of mondialism comes down to postulating the inevitability of a complete planetary integration, transition from the plurality of states, peoples, nations and cultures to uniform world in One World (Duqin, 2000, p. 71). A number of geopolitical conceptions have been put forward about this theory. One of such authors is Z. Brzezinski. Azerbaijan's important role is reflected in Z. Brzezinski's work of "The Great Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives". Azerbaijan is one of the geopolitical pivots on Eurasia's new political map (Brzezinski, 1997, p. 41). Azerbaijan with its vast energy resources plays a significant role in the issue of alternative energy corridor between the West and the East, as well as for Central Asia's energy resources (Brzezinski, 1997, p. 46, 47).

Georgia is another strategic country in the South Caucasus. Strategically, Georgia is a crucial country connecting the Caspian Sea and Azerbaijan with the West (Cornell, 2007, p. 4). Georgia's and Azerbaijan's strategic importance for the United States are their supports for the fight against terrorism, ensuring the stability of the most vital energy transportation route from the Caspian Basin to the Mediterranean Sea, European markets.

In 2017, the Caspian basin accounted for 3.4% of total world oil supply and 5.9% of world natural gas supply (Aydin, & Azhgaliyeva, 2019, p. 4). It is important for Europe's energy security, but the traditional route of energy supply to the West goes through Russia. The South Caucasus has an advantageous geopolitical position in terms of alternative routes. For example, BTC, BTE and the Southern Gas Corridor are important energy pipelines in Europe's energy security. That is why the South Caucasus plays an important role in ensuring the economic interests of the U.S. Oil and gas reserves also play an important role in the economy of the Caspian region.

In the U.S. National Security Strategy for A New Century 1997, was mentioned: "the Caspian Basin, with

potential oil reserves of 200 billion barrels, also promises to play an increasingly important role in meeting rising world energy demand in coming decades" (A National Security Strategy, 1997, p.18). Despite the fact that Kazakhstan and Turkmenistan are rich energy countries, they are more dependent on Russia for the transit of energy resources. In this regard, the role of South Caucasus in the transportation of energy from these countries is important for the United States.

After the collapse of the USSR, the construction of new, alternative transport and communication routes between Asia and Europe through Central Asia, the South Caucasus and Eastern Europe and the restoration of the ancient Silk Road began to be discussed. TRACECA is one of such programs was initiated in 1993 by EU and aimed at to restore the Silk Road (Shahmuradov, 2011, p. 123). The New Silk Road Initiative is an alternative transport and communication corridor to the traditional routes. For example, the Baku-Tbilisi-Kars railway, launched in 2017, is suitable for the U.S. strategic interests in the transit of goods from Asia to Europe.

If the East-West international transport corridor is supported more by the USA and its western allies, but the North-South international transport corridor is offered by Russia and Iran (Shahmuradov, 2011, p. 124). The South Caucasus participates in both projects. Along with the United States, the European Union and Russia, also China has its own plan for a transport and communication corridor between Europe and Asia. "One Belt, One road" project has been proposed by China. The project is connecting Asia, Africa and Europe. The project covers 71 countries and half of the world's population. This project is expected to cost more than \$1tn (Lily, & Niko, 2018). The Caspian region is significant not only for the interests of the United States and Russia, but also for EU and China.

The South Caucasus is also crucial for the interests of the United States from the cultural aspect. Caucasus is a special geographic space between East and West and is part of both Asia and Europe. The movement of people of eastern and western civilizations between Asia and Europe through the Caucasus has a great impact on the culture, a way of life of the region (Metreveli, 2009, p. 7-8). According to the American political scientist S. Huntington's article of "The clash of civilizations?", the most important conflicts of the future will occur along the cultural fault lines separating seven or eight major civilizations, including Western, Confucian, Japanese, Islamic, Hindu, Slavic-Orthodox, Latin American and possibly African civilizations (Huntington, 1993, p. 25). The cultural diversity of the South Caucasus, the Islamic and Turkish factors allow it to establish close ties with the Middle East and Central Asia. The strengthening of Western values in the South Caucasus can help their spread to neighboring regions and prevent cultural conflicts.

Conclusions.

With the help of a number of theories, the place and role of the South Caucasus was studied, and it was concluded that the region has geopolitical, economic

and cultural significance in the implementation of the interests of the United States. The theories reveal the importance of the region in terms of geographical features and natural resources. Due to its location between two seas bordering Georgia on the Black Sea and Azerbaijan on the Caspian Sea, the region is important as an energy, transport and communication corridor between the West and the East. The South Caucasus is also significant for the United States in the spread of Western values, democracy and a market economy in the era of globalization. Attempts to change the unipolar international system which is under the leadership of

the United States also increase the importance of the South Caucasus. So, the South Caucasus is one of the main centers of the struggle for primacy in Eurasia. The analysis of various theories leads to the conclusion the region has an important place in maintaining and strengthening the U.S. victory and leadership after the end of the Cold War and in neutralizing its rivals in Eurasia. In conclusion, I would like to mention that the South Caucasus is crucial for the U.S. at most in maintaining its status as a superpower and at least keeping the balance of power with Russia and China in Eurasia.

REFERENCES

- Aydin, U., & Azhgaliyeva, D. (2019). Assessing Energy Security in the Caspian Region: The Geopolitical Implications for European Energy Strategy. *ADBI Working Paper 1011*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Brzezinski, Z. (1997). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. Washington, D.C., April.
- Cohen, S. B. (2015). *Geopolitics: the geography of international relations*. Third Edition. London: Rowman & Littlefield.
- Cornell, S. E. (2007). *Georgia After the Rose Revolution: Geopolitical Predicament and Implications for U.S. Policy*. Strategic Studies Institute, 1-41.
- Dugin, A. (2000). *Osnovy geopolitiki [Fundamentals of Geopolitics]*. Kniga 1. M.: ARKTOGEYA-tsentr.
- Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, 16, Summer, 3-18.
- Huntington, S. P. (1993). The clash of civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), Summer, 22-49.
- Jackson, R., & Sørensen, G. (2013). *Introduction to international relations. Theories and approaches*. Fifth edition. Oxford: Oxford University Press.
- Krauthammer, C. (1990/1991). The unipolar moment. *Foreign Affairs*, 70(1), America and the World 1990/91, 23-33.
- Lawson, G. (2017). *The rise of modern international order: The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*. Seventh edition. Ed. by John B., Steve S., Patricia O. Oxford University Press, 37-51.
- Lebedeva, M. M. (2007). *Mirovaya politika: uchebnik dlya vuzov [World Politics: a Textbook for Universities]*. 2-ye izd., ispr. i dop. M.: Aspekt Press.
- Lily, K., & Niko, K. (2018). *What is China's Belt and Road Initiative?* Retrieved from <https://www.theguardian.com/cities/ng-interactive/2018/jul/30/what-china-belt-road-initiative-silk-road-explainer>.
- Mackinder, H. J. (2004). The Geographical Pivot of History (1904). *The Geographical Journal*, 170(4), December, 298-321.
- Mead, W. R. (2014). The Return of Geopolitics: The Revenge of the Revisionist Powers. *Foreign affairs*, May/June. Retrieved from http://cf.linnbenton.edu/artcom/social_science/clarkd/upload/The%20Return%20of%20Geopolitics.pdf
- Metreveli, R. (2009). *Kavkazskaya tsivilizatsiya v kontekste globalizatsii [Caucasian Civilization in the Context of Globalization]*. Stokgol'm: Izdatel'skiy dom CA&CC Press.
- National Security Strategy for a New Century* (1997, May).
- Nuechterlein, D. E. (2001). *America Recommitted: A Superpower Assesses Its Role in a Turbulent World*. Second edition. The University Press of Kentucky.
- Nye, J. S. Jr. (1990). Soft Power. *Foreign Policy*, 80 (Autumn), 153-171.
- Plashchinskiy, A. A. (2018). Geopoliticheskiye osnovy vneshnepoliticheskoy strategii SSHA po ustanovleniyu novogo mirovogo poriyadka [Geopolitical Foundations of the US Foreign Policy Strategy to Establish a New World Order]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya*, 24(2), 156-172. DOI: 10.24290/1029-3736-2018-24-2-156-172.
- Shahmuradov, A. Sh. (2011). "Shimal-Djanub" naqliyyat dahlizi haqqinda [About the North-South Transport Corridor]. Baki Universitetinin Xabarlari. *Humanitar Elmlar seriyasi*, 2, 123-128.
- Tsygankov, P. A. (2003). *Teoriya mezhdunarodnykh otnosheniy [Theory of international relations]*. Ucheb. posobiye. M.: Gardariki.
- Turan, O. İ., & Keskin, B. Y. (2017). Chevreleme politikasının Chin'e uygulanabilirliği. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi [The applicability of the containment policy to Chin]. *International Journal of Management, Economics and Business*, ICMEB17 Special Issue, 707-717.

Theoretical and Methodological Analysis of the Concept of «Charisma»: Interdisciplinary Aspect

UDC: 159.92/.95:316.46:27-587.6:17.023.33

DOI: 10.15421/172214

Baiurchak NazariiPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-8946-5493>, nazar_bayurchak@i.ua*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract

In the XXI century, the role of charismatic leadership as a factor in the success of political campaigns both in Ukraine and in the world in general is growing. One of the key contexts for the coming to power of charismatic leaders is the crisis, which requires quick decisions and actions. Therefore, the growing influence of charismatic leaders is a natural consequence of the growing crisis in the modern world.

The very concept of «charisma» has long gone beyond the political context and has become part of everyday life. Now you don't have to be a politician or a public figure to be called a charismatic. The concept is so broad and comprehensive that charisma is the key to a successful family life, career growth, interpersonal relationships, educational process and public image. There is a growing interest in understanding the cultivation of the phenomenon of charisma of the leader in the widest possible range of applications. This also affects modern political science, whose representatives try to comprehend the diversity of the leader's charisma and make it understandable to the masses. These factors determine the relevance of the study. The aim is to highlight the theoretical and methodological foundations of the charisma of the leader through the prism of the analysis of conceptual approaches in the humanities.

The study analyzes the versatility of the concept of «charisma». Theoretical and methodological approaches of the disciplines of the humanities to understanding the charisma of a leader are highlighted. The commonalities and differences of the phenomenon of charismatic leadership through the prism of scientific approaches to the interpretation of this term are clarified.

The attempts of scientists of different epochs to single out the key elements of the concept of charisma, the mechanism of charisma and ways of its realization both in the formation of political image and in the process of political participation are analyzed.

The most significant approaches to the interpretation of charisma as a social phenomenon are highlighted. The author notes that the concept of «charisma» has an extremely wide range of understanding and application and identifies four main approaches to the interpretation of the term «charisma».

Keywords: charisma, leader, outstanding personality, superman, charismatic legitimacy, charismatic process

Citation: Baiurchak, N. (2022) Theoretical and Methodological Analysis of the Concept of «Charisma»: Interdisciplinary Aspect. *Grani*. 25(1), 93-98. <https://doi.org/10.15421/172214>.

Теоретико-методологічний аналіз поняття «харизма»: міждисциплінарний аспект

Баюрчак Назарій*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація

У XXI ст. все більше зростає роль харизматичного лідерства як фактору успішності політичних кампаній як в Україні так і загалом у світі. Одним із ключових контекстів приходу до влади лідерів-харизматиків є кризові явища, які потребують швидких рішень та дій. Тому зростання впливу харизматичних лідерів є закономірним наслідком зростання кризових явищ у сучасному світі.

Саме поняття «харизма» вже давно вийшло за межі політичного контексту і стало частиною повсякденного життя. Зараз не обов'язково бути політичним чи громадським діячем щоб називатись харизматиком. Поняття наскільки широке і всеохопне, що харизма стала запорукою успішного сімейного життя, кар'єрного зростання, міжособистісних стосунків, освітнього процесу та публічного іміджу. Зростає все більша зацікавленість на розуміння на культивування феномену

харизми лідера у максимально широких спектрах застосування. Це впливає і на сучасну політологічну науку, представники якої намагаються осмислити багатогранність харизми лідера та зробити її зрозумілою для широких мас. Дані фактори зумовлюють актуальність дослідження. Його метою є виділення теоретико-методологічних засад харизми лідера через призму аналізу концептуальних підходів в гуманітарних дисциплінах.

У дослідженні проаналізовано багатогранність поняття «харизма». Виокремлено теоретико-методологічні підходи дисциплін гуманітарного циклу до розуміння харизми лідера. З'ясовано спільності та відмінності феномену харизматичного лідерства через призму наукових підходів до тлумачення цього терміну.

Проаналізовано спроби науковців різних епох виділити складові ключові елементи поняття харизма, механізму дії харизми та способів її реалізації як у формуванні політичного іміджу та у процесі політичної участі.

Виділено найбільш значущі підходи до трактування харизми як суспільного явища. Автором зауважено, що поняття «харизма» має надзвичайно широкий спектр розуміння та застосування та виокремлено чотири основні підходи до тлумачення терміну «харизма».

Ключові слова: харизма, лідер, видатна особистість, надлюдина, харизматична легітимність, харизматичний процес.

Цитування: Баюрчак Н. Теоретико-методологічний аналіз поняття «харизма»: міждисциплінарний аспект. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 93-98. <https://doi.org/10.15421/172214>.

Вступ.

У сучасній науковій площині є низка спроб і намагань пояснити феномен харизми у контексті багатьох наук: політології, психології, філософії, соціології, історії та ін. Але враховуючи обмежений методологічний інструментарій окремо взятої науки досі ніхто не зміг вичерпно пояснити як працює ефект харизми у всій його складності і як перевести його з теоретичної у практичну площину. Станом на сьогодні досі немає фундаментального міждисциплінарного дослідження феномену політичної харизми і відповідно немає методологічного міждисциплінарного інструментарію для пояснення механізму дії харизми і виокремлення складників, що дають можливість спостерігати, вимірювати та вивчати харизму лідера як наукове поняття.

Аналіз досліджень і публікацій. Про харизму у контексті лідерства писали: Ж. Аллаярова (2010), С. Джелилова (2015), Н. Слободянюк (2008). Психологічні аспекти харизми вивчали: Н. Дмитриєва (2013), М. Іонова (2018), О. Мирошников (2015). Специфіку поняття харизма та складність його інтерпретації описували: С. Воронин (2014), О. Шкурко (2013).

Метою статті є дослідження теоретичних і практичних підходів до розуміння феномену харизматичного лідерства за допомогою методологічного інструментарію суспільствознавчих дисциплін.

Результати дослідження.

Як відомо, спочатку поняття «харизма» використовувалося виключно в релігійній сфері, під цим розумілася «Божя іскра, дар згори». Слово «харизма» (*χαρισμα*) можна зустріти в Новому Завіті грецькою мовою. У слов'янському варіанті Нового Завіту харизма перекладена як дар благодаті, що отримується віруючими, харизма вживалася в контексті опису дарів Божих, вручених Святим Духом християнам. Це слово також означало різні духовні

дари, які передаються на користь церкви (Іванова, 2018).

Серйозний інтерес до вивчення харизми з'явився в другій половині ХХ століття, коли М. Вебер ввів дане поняття в науковий обіг, розробляючи соціологічну концепцію харизматичного панування; Ж. Блондель, С. Московічі, П. Штомпка, Дж. Л. Ландарма і інші дослідники визначили характеристику поведінки харизматичної особи, її відмінні ознаки і механізми прояви харизми. Г. Лебон, аналізуючи, вказував: харизма, або особиста чарівність, – «вид панування якої-небудь ідеї або справи над розумом індивіда. Це панування паралізує критичні здатності індивіда і наповнює його душу подивом і повагою. Це почуття незбагненне, воно належить до того ж порядку, до якого належить чарівність. Чарівність являє собою наймогутнішу причину будь-якого панування». При цьому харизма як властивість особистості, на думку М. Вебера, хоча і відіграє новаторську або революційну роль, будується на емоційній основі, недовговічна і з плином часу стає рутинною (Шкурко, 2013).

Проте в суспільствознавчих дисциплінах до цих пір не існує єдиного, чітко розробленого підходу до розуміння харизми. Для того щоб відповісти, звідки і як виникає цей дуже цікавий і такий складний для дослідження феномен варто проаналізувати онтологію підходів до визначення, вивчення змісту і структурних компонентів харизматичної особистості.

В історії філософії і науки простежується постійний інтерес до так званим «божественних» і «видатних» особистостей. Перший крок у вивченні цього феномена був зроблений вже античною філософською думкою (Платон, Аристотель).

Мислителі епохи Відродження також внесли свою лепту в розвиток уявлень про «великих особистостей» (Н. Макіавеллі, Дж. Віко). У новоевропейській філософії вивчення харизматичної особистості отримало свій подальший розвиток (Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ф. Вольтер, Ж. Ж. Руссо).

Головною заслугою німецької класичної філософії (Г. Ф. В. Гегель, І. Кант, Л. Фейєрбах) було те, що в ній були виділені аспекти діяльності «історичних людей», «всесвітньо-історичних особистостей» (Аллаярова, 2010).

У посткласичній філософії (екзистенціалізм) також був великий інтерес до сутності і діяльності «видатних особистостей». Зокрема, А. Бергсон, В. Дільтей, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет досліджували наслідки діяльнсної активності «великих особистостей», «надлюдини».

Пізніша філософська традиція намагалася протиставити «геніальних», «видатних особистостей» їх оточенню і послідовникам і через призму їх взаємодії виявити причини активності «геніїв» (Г. Лебон, Н. К. Михайлівський, Г. Тард). Заслугою даних авторів була також спроба визначення механізму маніфестації геніальності у особистості.

У руслі психоаналітичного підходу інтеграція психологічних знань щодо харизматичності найбільш повно представлена в роботах З. Фрейда, К. Г. Юнга, А. Адлера, Е. Фромма, в яких так чи інакше здійснюється аналіз особливостей видатних особистостей і робляться спроби пояснення надання переваги масами певному типу вождя (лідера) і слідування його заповітам або догмам (Дмитрієва, 2013).

Розглядаючи соціальні процеси і вплив на них психологічних особливостей особистості, З. Фрейд робив висновок, що харизматичний лідер виступає ключовою ланкою в ланцюзі «панування - підпорядкування». Послідовники настільки натхненні його зовнішнім виглядом і манерами, що висловлювані ним думки сприймаються масами як власні. Лідер стає виразником загальної волі мас, об'єднаних в єдиному пориві поклоніння йому. Головним же сполучною ланкою в будь-яких типах мас виступає «колективне лібідо».

Таким чином, в контексті класичного психоаналізу З. Фрейда харизматичний вождь (лідер) – це той, хто здатний об'єднати народ, пробудити в ньому глибинне, архаїчне начало, завдяки чому народ буде сліпо і віддано слідувати своєму вождю, любити і шанувати його. В основі такого підпорядкування мас лежить енергія лібідо. При цьому Фрейд вказував, що в образі харизматичного вождя знаходять своє втілення дві полярні складові: обожнюваний образ Отця (того, хто вище мас) і образ Героя (того, хто виступає нарівні з масами). Лідер, що володіє подібними характеристиками, одночасно і захоплює, і лякає; викликає прагнення беззастережно за ним слідувати і викликає незрозумілі почуття (Джелилова, 2015).

Проблемою лідерства займалися і послідовники Фрейда. У концепції індивідуальної психології А. Адлера індивід патологічно прагне до владарювання над іншими як до засобу компенсації власних психічних і фізичних вад. Воля до влади і придушення інших – більш слабких особистостей розглядаються в якості компенсації комплексу неповноцінності,

який може як ускладнити позитивне зростання і розвиток особистості, так і спонукати її до конструктивних зусиль і досягнень (що характерно для харизматичної особи). А. Адлер зазначав, що майже у всіх видатних людей можна помітити якусь недосконалість: «створюється враження, що всі вони зустріли значні перешкоди на початку свого життя, але боролися і впоралися з ними».

К. Г. Юнг ввів в психологію поняття «мана-особистість» (mana-personality), що представляє собою персоніфікований архетипний образ надприродної сили, що реалізується в Герої або богоподібній сутності. «Мана-особистість виступає в якості домінанти колективного несвідомого, добре відомого архетипу могутньої людини, що є у вигляді героя, лідера, керівника, чаклуна, мага, цілителя, святого, управителя людей і духів, друга Бога». Аналізуючи дане поняття, К. Г. Юнг прийшов до висновку, що кожен індивід прагне до отождолення себе з мана-особистістю. Як зазначає Дж. Кемпбелл, вона притягує до себе, тому що є суб'єктом, «зарядженим чарами значної соціальної маски». Іншими словами, мана-особистість - це аналог харизматичної особистості.

На ідеях К. Г. Юнга побудований ряд теорій і типологій харизматичних особистостей. Так, наприклад, використовуючи ідею архетипів, Й. Штайрер запропонував наступні типи харизми: Батько, Герой, Спаситель і Цар (Дмитрієва, 2013).

Особливе місце в ряду психоаналітичних теорій, взаємодоповнюючих знання про феномен харизматичності, займає теорія авторитарної особистості Е. Фромма. досліджуючи психологію сучасної людини, автор зазначав, що в результаті розпаду патріархально-сімейних зв'язків, посилення впливу масової культури, в умовах страждання від нестерпного почуття самотності, загубленості в складних соціальних утвореннях, виникає особливий тип особистості – авторитарна особистість. Негативні почуття загострюють в ній інстинкт самозбереження і спрагу самоствердження.

Потреба особистості відмовитися від власної незалежності, злити своє «я» з ким-небудь або з чим-небудь зовнішнім, щоб таким чином знайти силу, якої бракує самому індивіду (за висловом Е. Фромма – «поклоніння Абсолюту»), стає способом подолання обмеженості індивідуального існування. «Людина будь-якої епохи і будь-якої культури стикається з одним і тим же питанням: як подолати самотність, як досягти єднання, як вийти за межі свого окремого життя і знайти возз'єднання?». Особистість самостверджується за допомогою ідентифікації себе з авторитетом натовпу, групи, нації, з харизматичним лідером або релігійним інститутом. Результат такої ідентифікації – набуття особистістю втраченого почуття самодостатності, а її форми проявляються в прагненнях до підпорядкування і панування або, за формулюванням Е. Фромма, в мазохістських і садистських тенденціях.

Ключовою характеристикою харизматичного вождя Е. Фромм називав потужне прагнення до задоволення своїх садомазохістських потягів: вождями та представниками «еліти» рухає жага влади над масами, що дозволяє їм забезпечити відчуття грандіозності власної особистості. У свою чергу, активність мас заснована на глибокому дослідженні безсилля: індивід вірить владі, поки дана влада сильна і здатна керувати (Іванова, 2018).

Марксизм як одна з домінуючих наукових парадигм кінця XIX століття приділив значну увагу діяльності особистості взагалі і «видатній особистості» зокрема. Марксизм наполягав на розгляді ролі особистості в історії тільки через призму її підлеглого положення по відношенню до волі мас.

Класики структурно-функціонального підходу (Р. Мертон, Т. Парсонс) розглядали харизматичну особистість через її протиставлення суспільству. П. Бурдьє наголошував на необхідності виділення поняття «харизма» в особливе дослідне поле.

Такий порівняно новий напрям в суспільствознавстві як конфліктологія виявляє кореляцію між соціальною нестабільністю і активністю харизматичної особистості. Дж. Л. Ландрям виділяє основні механізми прояви харизми. Л. Повель і Ж. Берж'є досліджують у своїй роботі «Ранок магів» так звану демонічну особистість.

Прихильники теорії еліт (Е. Дженнінг, Ч. Р. Міллс, Г. Моска, В. Парето) загострюють увагу на проблемах діяльності харизматиків в середовищі сучасних еліт.

У XX столітті слово харизма отримує термінологічне тлумачення у роботах соціолога та політолога Макса Вебера і теолога, філософа Ернста Трельча. Макс Вебер, дослідив феномен харизми в громадському житті та вводить політичне значення слова. В його розумінні харизма є неординарною рисою особистості, завдяки якій вона сприймається як надлюдина або, щонайменше, виняткова, така що володіє особливими силами і властивостями, що виділяють її серед інших. Ця риса не так надбана особистістю, скільки дарована їй природою, Богом, долею. До харизматичних рис Вебер відносить магічні здібності, пророчий дар, неймовірну силу духу і слова. Харизму, за Вебером, мають герої, великі полководці, маги, пророки і провидці, геніальні художники, видатні політики, засновники світових релігій, держав, великі завойовники. Таким чином, слово переводиться в політичний контекст й означає певну рису особистості, яка дає можливість стати лідером. З цього моменту в свідомості людей харизма міцно пов'язана з поняттям влади і лідерства (Мирошников, 2015).

В українській політичній науці та в політичній практиці проблематика політичної харизми є недостатньо розробленою: відсутній загальний аналіз найбільш впливових і перспективних концепцій харизми (розроблених у світовій політології), не обговорюється можливість їхнього застосування до аналізу української політичної реальності. У

більшості випадків, в українській науці проблематика харизми розглядається або в рамках веберовської типології харизматичного панування, або ж в межах соціально-психологічного аспекту, що не дає можливості застосування цього терміну для аналізу сучасного (зокрема, українського) політичного процесу. Тут можна зазначити дисертаційне дослідження Т. Черепанової, яка проаналізувала соціо-культурні фактори харизматичного процесу, який визначила, як особливий тип соціального процесу в суспільствах модерної і постмодерної епох (Черепанова, 2012; 2016). А також варто згадати дисертацію І. Колісніченко, яка виокремила основні типології харизматичного лідерства (Колісніченко, 2007).

Якщо порівнювати наскільки сильно варіюється значення слова харизма в сучасних текстах, то виявляється що слово харизма має більше 30 значень, які можна об'єднати в 4 понятійні групи.

I. Основну групу складають визначення, що трактують харизму як вроджені якості та здатності особистості, її обдарованість: 1) чарівність, шарм; 2) здатність до дій, до творчості; 3) здатність лідера залучати прихильників і керувати ними (здатність повести маси за собою, взяти керівництво в свої руки); 4) здатність привертати увагу оточуючих на себе і підтримувати її (здатність притягувати до себе людей; природний магнетизм, привабливаюча сила); 5) наявність нетипової енергії та витривалості; 6) незбагненне відчуття впевненості; 7) особливості нестандартного мислення і тд. В ряді випадків ці здатності сприймаються як божий дар (Слободянюк, 2008).

II. Другу групу складають значення, що називають якості, надбані особистістю в процесі громадської діяльності. Серед них основний блок складають різні вміння: 1) вміння вести за собою; 2) вміння скласти певне враження; 3) уміння викликати до себе довіру і симпатію; 4) уміння підпорядковувати людей своїй волі; 5) здатність впливати на людей через позитивну соціальну мотивацію. В цілому ряді контекстів превалює загальне визначення харизми як суми цілеспрямовано набутих професійних навичок, що роблять із людини лідера і спрямованих на розширення його спектру впливу. Таким чином, харизма визначається як наполовину вроджена риса (особлива обдарованість), наполовину – набута (Воронин, 2014).

Однак семантика слова цими значеннями не вичерпується. Визначення контекстів показує, що харизма отримує в сучасному використанні ще додаткові тлумачення.

III. Харизмою називають способи впливу на інших людей: способи управління людьми; способи донесення ідеології; акторство або лицедійство; форма лідерства; особливий вплив на людей; емоційний вплив на інших за допомогою своїх особистих якостей; влада, побудована на силі особистих якостей або здібностей лідера; чарівна поведінка (Іванова, 2018).

IV. В останній, найменш використовуваний групі, уявлення про харизму засновано з точки зору сприйняття харизматичної особистості іншими людьми: враження, яке ви складаєте на оточуючих; наділення особистості властивостями, що викликають преклоніння перед нею і безапеляційну віру в її можливості; особливу рису особистості, завдяки якій, люди оцінюють харизматика як обдарованого надзвичайними якостями, і який здатен здійснювати ефективний вплив на інших (Джелилова, 2015).

З огляду на різноманітність підходів до визначення харизми варто додати авторське визначення: харизма – це ірраціональне позитивне сприйняття харизматика іншими особистостями на основі міфу про унікальність чи компетентність харизматика або його відмінної та затребуваної моделі поведінки відносно соціуму, в якому він перебуває.

Висновки.

Отже, харизма – це складне і багатогранне поняття, яке має низку трактувань у науковій спільноті різних епох у процесі осмислення феномену харизми:

- вроджені або надбані особливі якості, перелік яких дуже великий та які дозволяють складати враження унікальної, обраної, вмілої та виняткової особистості.

- певні, зазвичай не конкретні, способи впливу на інших людей;

- враження, що складається на інших людей.

Як бачимо, незважаючи на те, що значення слова в основному розподілені по 4 понятійним групам, вони досить різномірні. Співпадаючи в частині тлумачень

харизми як особливої обдарованості, в інших випадках вони дають інші тлумачення цього слова і, що головне, по-різному розставляють семантичні акценти.

Але механізм дії харизми пізнається через міфологічні моделі: унікальності, винятковості, компетентності, обраності, освіченості та ін. Другим аспектом є поведінкові моделі. Сюди входить: манера спілкування, тембр голосу, зовнішній вигляд, мова тіла, імпровізація та ін. Обоє складників як міфологічні так і поведінкові не є абсолютними, а відносними. Ми можемо зробити висновок про винятковість харизматика на основі усталених посередніх норм, які прийняті в суспільстві. Для того ж щоб бути харизматиком треба ретранслювати затребувані у суспільстві моделі харизматичності: ті специфічні риси, що цінуються саме у цій культурі, країні, середовищі та ін. До того ж харизма є глибоко ірраціональне явище, тому що за маскою винятковості завжди ховається проста людина зі своїми слабкостями.

Важливим виявляється те, що харизму можна надбати, «напрацювати», орієнтуючись на враження, яке ви складаєте на оточуючих, а значить, харизмою у сприйнятті інших людей може виявитися сукупність впливу на них.

Станом на сьогодні явно відбувається «рутинізація» (перехід до повсякденності) слова харизма. З'явившись в XX столітті в політичній сфері, воно поширилось і на сферу бізнесу, а в останній час використовується й щодо відомих людей загалом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аллаярова Ж. С. Концептуализация природы лидерства как феномена. Известия ТПУ. 2010. №6. С. 203 – 207.
- Воронин С. А. Власть – это то, чего всегда не хватает. О природе и типологии политического лидерства, типов политических систем и режимов в историческом процессе. Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. 2014. №3. С. 32 – 57.
- Джелилова С. И. Харизматическая личность: неоднозначность оценок и интерпретаций. Гуманизация образования. 2015. №3. С. 69 – 74.
- Дмитриева Н. В., Буравцова Н. В. Психологические концепции харизматической личности. МНКО. 2013. №4 (41). С. 137 – 141.
- Иванова М. Г. Психология власти в политологическом анализе. PolitBook. 2018. №3. С. 157 – 171.
- Мирошников О. А. Харизма: социальные и психологические аспекты. Гуманитарные науки. 2015. №3 (31). С. 145 – 149.
- Слободянюк Н., Ганапольская Е. Каждому лидеру по харизме? МИРС. 2008. №3. С. 60 – 62.
- Колісниченко І. В. Ідентифікація та типологізація політичної харизми в контексті політичного лідерства : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2007. 18 с.
- Черепанова Т. В. Национально-культурная легитимация харизматического лидерства. ВЭПС. 2016. №2. С. 302 – 305.
- Черепанова Т. В. Понятие и социокультурные факторы харизматического процесса. Учёные записки ЗабГУ. Серия: Философия, социология, культурология, социальная работа. 2012. №4. С. 148 – 157.
- Шкурко О. В. Харизматическое лидерство и возможность его развития у современных руководителей. Вестник ОмГУ. Серия: Экономика. 2013. №3. С. 133 – 136.

REFERENCES

- Allayarova, Zh. S. (2010). Konceptualizaciya prirody liderstva kak fenomena [Conceptualization of the Nature of Leadership as a Phenomenon]. *Izvestiya TPU*, 6, 203-207.
- Voronin, S. A. (2014). Vlast' – eto to, chego vseгда ne hvataet. O prirode i tipologii politicheskogo liderstva, tipov politicheskikh sistem i rezhimov v istoricheskom processe [Power is What is Always Missing. On the Nature and Typology of Political Leadership, Types of Political Systems and Regimes in the Historical Process]. *Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaya istoriya*, 3, 32-57.
- Dzhelilova, S. I. (2015). Harizmaticheskaya lichnost': neodnoznachnost' ocenok i interpretacij [Charismatic Personality: Ambiguity of Assessments and Interpretations]. *Gumanizaciya obrazovaniya*, 3, 69-74.
- Dmitrieva, N. V., & Buravcova, N. V. (2013). Psihologicheskie koncepcii harizmaticheskoy lichnosti [Psychological Concepts of a Charismatic Personality]. *MNKO*, 4 (41), 137-141.
- Ivanova, M. G. (2018). Psihologiya vlasti v politologicheskom analize [Psychology of Power in Political Analysis]. *PolitBook*, 3, 157-171.
- Miroshnikov, O. A. (2015). Harizma: social'nye i psihologicheskie aspekty [Charisma: Social and Psychological Aspects]. *Gumanitarnye nauki*, 3 (31), 145-149.
- Slobodyanyuk, N., & Ganapol'skaya, E. (2008). Kazhdomu lideru po harizme? [To Each Leader in Terms of Charisma?]. *MIRS*, 3, 60-62.
- Kolisnichenko, I. V. (2007). *Identifikatsiya ta typologizatsiya politychnoy kharyzmy v konteksti politychnoho liderstva [Identification and typology of political charisma in the context of political leadership]*. Avtoref. dys. kand. polit. nauk. Odesa.
- Cherepanova, T. V. (2016). Nacional'no-kul'turnaya legitimaciya harizmaticheskogo liderstva [National-cultural Legitimation of Charismatic Leadership]. *VEPS*, 2, 302-305.
- Cherepanova, T. V. (2012). Ponyatie i sociokul'turnye faktory harizmaticheskogo processa [The Concept and Socio-cultural Factors of the Charismatic Process]. *Uchyonye zapiski ZabGU. Seriya: Filosofiya, sociologiya, kul'turologiya, social'naya rabota*, 4, 148-157.
- Shkurko, O. V. (2013). Harizmaticheskoe liderstvo i vozmozhnost' ego razvitiya u sovremennykh rukovoditelej [Charismatic Leadership and the Possibility of its Development among Modern Leaders]. *Vestnik OmGU. Seriya: Ekonomika*, 3, 133-136.

Factors of Citizens' Susceptibility to Disinformation: Findings from Interdisciplinary Research and Practical Implications for Ukraine

UDC: 32.019.51

DOI: 10.15421/172215

Shapovalov SerhiiPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-0790-4454>, shapovalovsergiy1@gmail.com

National Institute for Strategic Studies (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The 2016 presidential election in the U.S. inspired a discussion about the "post-truth era", when public opinion is influenced not by objective facts, but by informational messages appealing to the emotions or already existing beliefs of people, which are not always formed under the influence of objective facts. For Ukraine, the problem of destructive propaganda and disinformation has become especially pressing in the context of the hybrid war that the Russian Federation has been waging against Ukraine since 2014. To date, research has been conducted in Ukraine on the content of pro-Russian propaganda messages that are disseminated in the media or the adherence of citizens to these messages. However, there is a lack of research that would explain why these messages are supported by citizens. Therefore, the purpose of this article is to review existing research on the factors that make people vulnerable to disinformation in order to determine the prospects for further research on this topic in the Ukrainian context, and to understand how they can be useful for planning activities to counter disinformation.

Several factors have been identified as having a significant impact on citizens' ability to recognize disinformation. First, political disinformation exploits confirmation bias (i.e. it reinforces the already existing ideological attitudes and political preferences of citizens), which actualizes questions about the instruments of public control over the observance of journalistic standards, the popularization of fact checkers, and the problems of functioning of independent media as means to counter disinformation.

Second, an important factor is political alienation and public distrust. Political alienation contributes to the fact that an increasing number of citizens perceive information about public life in Ukraine as irrelevant to them personally, and therefore rarely use analytical thinking to process information on this topic, which contributes to the gullibility of such citizens to misinformation content. This actualizes the question of the content and forms of civic education.

Thirdly, an important factor of resistance to disinformation is information literacy of citizens, which in a broad sense means the skills of a person to process information perceived from various sources. Therefore, in the conditions of modern Ukraine it is necessary to analyze the existing programs that are implemented in institutions of secondary and higher education, aimed at the formation of information literacy of citizens and find out the directions of their improvement.

Keywords: disinformation, vulnerability, communication, propaganda, bias

Citation: Shapovalov, S. (2022) Factors of Citizens' Susceptibility to Disinformation: Findings from Interdisciplinary Research and Practical Implications for Ukraine. *Grani*. 25(1), 99-107. <https://doi.org/10.15421/172215>.

Чинники вразливості громадян до дезінформації: висновки міждисциплінарних досліджень та практичні імплікації для України

Шаповалов Сергій

Національний інститут стратегічних досліджень (Київ, Україна)

Анотація

Президентські вибори 2016 року в США стали поштовхом до розвитку дискусії про «епоху постправди», коли на громадську думку більше впливають не об'єктивні факти, а інформаційні повідомлення, що апелюють до емоцій або вже існуючих переконань людей, які далеко не завжди сформовані під впливом об'єктивних фактів. Для України проблема деструктивної пропаганди та дезінформації особливо загострилася в умовах гібридної війни, яку РФ веде проти України з 2014 року. На сьогодні в Україні здійснюються дослідження щодо змісту меседжів проросійської пропаганди, які поширюються у медіа, або прихильності громадян до цих меседжів. Однак бракує досліджень, які б пояснювали, чому сталося так, що ці меседжі знаходять підтримку у громадян. Тому мета цієї статті – здійснити огляд існуючих досліджень

щодо чинників, які роблять людей вразливими до дезінформації, аби окреслити перспективи подальших досліджень цієї теми в українському контексті, а також зрозуміти, яким чином вони можуть бути корисні для планування заходів із протидії дезінформації.

З'ясовано декілька чинників, які істотно впливають на здатність громадян розпізнавати дезінформацію. По-перше, політична дезінформація експлуатує підтверджувальні упередження громадян (тобто, посилює вже наявні світоглядні установки та політичні вподобання), що актуалізує питання про інструменти громадського контролю за дотриманням журналістських стандартів, популяризацію роботи фактчекерів, проблеми функціонування незалежних медіа як засобів протидії дезінформації.

По-друге, важливим фактором є політична відчуженість та суспільна недовіра. Політична відчуженість сприяє тому, що все більше громадян сприймають інформацію про громадське життя в Україні як нерелевантну для них особисто, а тому рідко використовують аналітичне мислення для обробки інформації на цю тему, що сприяє довірливості таких громадян до дезінформаційного контенту. Це актуалізує питання про зміст та форми громадянської освіти.

По-третє, вагомим чинником стійкості до дезінформації є інформаційна грамотність громадян, яка в широкому сенсі означає навички людини опрацьовувати інформацію, яку вона сприймає з різних джерел. Тому в умовах сучасної України необхідно проаналізувати існуючі програми, які впроваджуються у закладах середньої та вищої освіти, спрямовані на формування інформаційної грамотності громадян, та з'ясувати напрямки їх вдосконалення.

Ключові слова: дезінформація, вразливість, комунікація, пропаганда, упередження

Цитування: Шаповалов С. Чинники вразливості громадян до дезінформації: висновки міждисциплінарних досліджень та практичні імплікації для України. Науково-теоретичний альманах Грани. 2022. Том 25. №1. С. 99-107. <https://doi.org/10.15421/172215>.

Вступ

Президентські вибори 2016 року в США стали поштовхом до розвитку дискусії про «епоху постправди», коли на громадську думку більше впливають не об'єктивні факти, а інформаційні повідомлення, що апелюють до емоцій або вже існуючих переконань людей, які далеко не завжди сформовані під впливом об'єктивних фактів.

Для України проблема деструктивної пропаганди та дезінформації особливо загострилася в умовах гібридної війни, яку РФ веде проти України з 2014 року. Проблема дезінформації стала предметом стурбованості урядів багатьох країн та міжнародних організацій, які створюють майданчики для публічних обговорень та обміну досвідом у протидії дезінформації (Протидія дезінформації, 2021)

Методи протидії дезінформації діляться на три напрями, кожен з яких має справу із різними типами суб'єктів. Перший напрям стосується інформаційних провайдерів – майданчиків, у рамках яких дезінформація може поширюватися. Заходи з протидії дезінформації у рамках цього напрямку спрямовуються на розробку, наприклад, алгоритмів, які виявлятимуть фейкові новини та перешкоджатимуть їх поширенню у соціальних мережах. Втім, цей напрям має певні обмеження з огляду на розвиток технологій та їх здатність ефективно виявляти фейкові новини. Заходи у рамках другого напрямку протидії дезінформації стосуються зусиль самих користувачів протидіяти поширенню дезінформації. Передусім це стосується діяльності неурядових організацій факт-чекерів, але також існували й експерименти з оцінки користувачами надійності новин (Ренпускок, & Rand, 2019с).

Третій напрям спрямований на аудиторію, яка споживає дезінформацію. Зрештою, дезінформація

стає успішною, якщо їй вдається вплинути на думки чи поведінку людини. Розуміння, чому саме люди вірять у дезінформацію, дозволить сформувати ефективні заходи з протидії, спрямовані на те, аби громадяни менше піддавалися впливу дезінформації.

На сьогодні в Україні неурядові організації здійснюють численні дослідження щодо змісту меседжів проросійської пропаганди, які поширюються у медіа (Бурковський, 2021), або прихильності громадян до цих меседжів (По той бік екрана, 2021). Тим не менш, бракує досліджень, які б пояснювали, чому сталося так, що ці меседжі знаходять підтримку у громадян. Тому мета цієї статті – здійснити огляд існуючих досліджень щодо чинників, які роблять людей вразливими до дезінформації, аби окреслити перспективи подальших досліджень цієї теми в українському контексті, а також зрозуміти, яким чином вони можуть бути корисні для планування заходів із протидії дезінформації.

Висновки еволюційної психології

Спроби дослідити причини вразливості людей до низькоякісної інформації тривають вже понад півтора століття. Ще у 1841 році вийшло перше видання книги британського журналіста Чарльза Маккея «Найбільш поширені помилки та безумства натовпу», у якій він описує широкий спектр вірувань в алхімію, пророцтва щодо кінця світу, розквіт астрології як засобу передбачення майбутнього тощо (Маккей, 2015).

Однак причини подібних вірувань можуть коренитися значно глибше у історії людини як біологічного виду. Сучасні дослідження із галузі еволюційної психології зосереджують увагу на тому, що внаслідок ходу еволюції люди отримують більшість інформації про навколишній світ від інших людей, а не із власного досвіду, і використовують цю інформацію для прийняття своїх рішень (Буайе, 2019, с. 93).

Ця властивість людей взаємодіє із такою еволюційно сформованим упередженням негативного досвіду (negativity bias) – схильністю людей віддавати більший пріоритет негативній інформації над позитивною. Ця властивість сформувалася внаслідок того, що в ході еволюції людина сприймала негативну інформацію більш важливою, адже негативна інформація свідчить про загрози, що важливо для фізичного виживання людини (Rozin, & Royzman, 2001).

Взаємодія полягає у тому, що негативна інформація, яку люди отримують від інших людей, часто сприймається без перевірки. Паскаль Буайє у своїй книзі наводить приклад індіанців Амазонії, яка передавали із покоління до покоління інформацію про те, що коренеплоди касави є отруйними та стають придатними до їжі тільки після правильного приготування. Молодші покоління, які сприймають цю інформацію про загрозу, використовують її у своєму досвіді та не мають причин особисто перевіряти вірність цього твердження (Буайє, 2019, с. 103).

Таким чином, оскільки люди схильні звертати увагу на інформацію про загрози, негативні повідомлення, особливо якщо вони не стосуються людини безпосередньо і саме у цей момент, часто некритично сприймаються людьми. Отримані подібним чином знання впливають на поведінку людини, стаючи для неї «запобіжним заходом» (Буайє, 2019, с. 103). Припустимо, людина почула від когось чутки, що певний політик пропонує скасувати пенсійне забезпечення для людей похилого віку. Подібна інформація з великою імовірністю буде некритично сприйнята як загрозлива, а поведінковим «запобіжним заходом» буде не голосувати за цього політика.

Та й загалом negativity bias, зокрема в українському контексті, створює підґрунтя для вразливості громадян до меседжів пропаганди. Одним із найпоширеніших проросійських пропагандистських наративів є наратив про Україну як «недодержаву» (failed state), метою якого є довести громадянам України, що Україна є неефективною державою, яка не може ефективно управляти ключовими сферами соціального життя (По той бік екрана, 2021, с. 19). У рамках наративу використовуються меседжі про негативні події та тенденції у різних сферах соціального життя України, що цілком резонує із negativity bias аудиторії, яка сприймає інформацію.

Може здатися, що еволюційний багаж, який нам дістався, вже робить людей вразливими до дезінформації, і оскільки причини цієї вразливості глибоко кореняться в історії людства, то з нею вкрай важко, якщо взагалі можливо, щось вдіяти. «Ускладнюється» ситуація ще й тим, що, як показують дослідження з еволюційної психології, люди є за замовчуванням схильними сприймати інформацію, яку вони чують від інших, як вірну (Gilbert, Krull, & Malone, 1990, p. 601).

Однак важко уявити розвиток людства, якби впливати на думку та поведінку людей було так просто. Люди безумовно здатні відрізнити істинну інформацію від хибної, і активно вдаються до

критичної перевірки сприйнятої інформації у певних ситуаціях. Дослідники називають цю властивість «епістемічною пильністю» (epistemic vigilance) (Sperber et al., 2010, p. 361-363).

Ключовим уточненням є те, що це відбувається у певних ситуаціях. Очевидно, критичне сприйняття інформації та її оцінка вимагає певних когнітивних зусиль (processing cost). У ситуації, коли певна інформація не є релевантною для людини (вона не стосується сфери інтересів людини чи безпосередньо не впливає на її життя), людина автоматично буде прагнути звести витрати на критичну оцінку інформації до мінімуму. Ден Спербер наводить наступний приклад: якщо людина чує коментар на радіо про спортивне змагання, про яке вона раніше нічого не знала і не цікавилася цим видом спорту, для цієї людини раціональним буде не витратити зусилля на оцінку почутої інформації та прийняття рішення, чи довіряти їй. Тим не менш, якщо цю людину спитати, чи правдива ця інформація, яку вона щойно почула, то людина з більшою імовірністю оцінить її як правдиву (Sperber et al., 2010, p. 363).

Тобто, те, чи вирішить людина активувати свою епістемічну пильність та витратити зусилля на критичну оцінку інформації, великою мірою залежить від того, чи сприймає людина цю інформацію як релевантну для себе. Дослідження показують, що переконання людей, яке могло досі здаватися легкою справою, насправді вельми важко реалізувати. Особливо коли людина сприймає інформацію, яку їй доносять, як релевантну (що стимулює її запустити механізм епістемічної пильності), і якщо вона має декілька альтернативних джерел інформації про певне явище, якими вона може скористатися під час оцінки правдоподібності інформації про це явище (Mercier, 2017, p. 114-115).

Про важливість релевантності інформації для її реципієнта пишуть також і Ентоні Пратканіс та Еліот Аронсон. Вони говорять про прямий та «обхідний» шляхи переконання. На прямому шляху переконання отримувач повідомлення бере участь у ретельному розгляді наданої інформації (тобто, активізується епістемічна пильність). У такому разі повідомлення здатне переконати отримувача, якщо надана інформація є повною, якісно, належно аргументованою та здатною витримати перевірку з інших джерел. При «обхідному» шляху переконання отримувач не витрачає багато зусиль на обробку інформації, а те, чи погодиться з нею отримувач, залежить від сприйнятої надійності комунікатора, емоцій, з якими асоціюється повідомлення, ставлення до змісту повідомлення інших людей з оточення отримувача інформації тощо (Аронсон, & Пратканіс, 2003, с. 53).

У якості прикладу вони наводять експеримент Р. Петті, Дж. Качіоппо та Р. Голдман. У ході експерименту для студентів університету було підготовлено декілька версій матеріалу про підсумковий екзамen за матеріалами курсу. Експеримент виявив, що ті студенти, яким сказали, що вони особисто будуть

складати цей екзаме́н, були значно вимогливішими до аргументації щодо потреби́нності такого екзаме́ну. Натомість студенти, яким сказали, що зміни вступа́ють у силу лише після їх випуску (а отже, не стосува́тимуться їх особисто), були схильні не ретельно вивчати інформа́цію, а вірити авторите́тному джерелу, яке стверджува́ло про потреби́нність поді́бного екзаме́ну (Аронсон, & Пратканис, 2003, с. 53-55).

Таким чином, коли людина у процесі комунікації сприймає певну інформа́цію, активується одночасно два процеси: по-перше, процес оці́нки релевантності інформа́ції (що впливатиме на рішення витрати́ти зусилля на її критичну оці́нку), а по-друге, процес власне оці́нки інформа́ції для з'ясува́ння її надійності та правдоподі́бності (Sperber et al., 2010, p. 364).

Виникає декілька закономірних пита́нь щодо обидвох процесів. Як саме людина визна́чає релевантність певної інформа́ції для себе та у яких ситуа́ціях доходить висновку про необходи́мість її критичного осмисле́ння? Наприклад, у яких ситуа́ціях людина приймає рішення, що певне повідо́млення, яке вона почула у політи́чних новинах, варте того, аби витрати́ти зусилля на перевірку його правди́вості? Яким чином емпі́рично досліджува́ти, чи буде людина схильною вважа́ти релевантними для себе політи́чні повідо́млення та піддава́ти їх критичному осмисле́нню? Одним із спосо́бів можна вважа́ти пряме запита́ння, яке дуже часто використовується у опитува́ннях громадської думки: «Наскільки Ви цікавите́ся політи́кою?» (Шаповалов, 2021). Однак емпі́ричну корисність такого підходу для виокремле́ння групи людей, що схильні критично сприйма́ти інформа́цію про політи́чні події, необходи́мо перевіря́ти. Окрім того, як будуть поводитися наві́ть люди, схильні до критичного аналізу політи́чних новин, в сучасних умовах, коли у інформа́ційному просторі надто багато інформа́ції про політи́чні події, аби приділя́ти зусилля на оці́нку кожного повідо́млення? А під впливом яких чинни́ків формується думка тих, хто не цікавиться політи́кою та сприймає цю інформа́цію як нерелевантну?

Щодо друго́го процесу, закономі́рно виникає пита́ння про те, як саме люди оці́нюють надійність та правдоподі́бність інформа́ції, якщо вони вже оці́нили її як релевантну та таку, яка заслуго́вує на критичний аналі́з?

Підтверджува́льне упередже́ння та мотивова́не міркува́ння: чи є вихід?

Одним з найвідо́міших когні́тивних викривле́нь, яке впливає на те, як людина оці́нює інформа́цію, є підтверджува́льне упередже́ння (confirmation bias). Це явище, дослідже́не психоло́гом Пі́тером Вейсо́ном ще у 1960 році (Wason, 1960) описує схильність людей шука́ти інформа́цію, яка підтверджує їх вже існу́ючі уявле́ння. Ця властивість людей обґрунто́вує припущення, що при сприйня́тті новинного контенту (особливо політи́чного) люди скорі́ше оці́нюватимуть новини, які співста́вні з їх власними погля́дами, як ві́рні. Дослідже́ння показу́ють, що люди, особливо якщо вони належа́ть до формалі́зованої групи з

певними політи́чними переко́наннями (наприклад, політи́чної партії), можуть ці́нувати власну політи́чну ідентичність ви́ще за об'є́ктивну і́стину при оці́нці певної інформа́ції (то́бто, вдаю́ться до міркува́нь, які захища́ють ідентичність – identity-protective reasoning) (Van Bavel, & Pereira, 2018, p. 216-217).

Пі́тер Померанцев у кни́зі «Це не пропаганда» наводи́ть приклад спільноти у соціа́льній мережі, яка постави́ла за мету збі́р та неупередже́ний аналі́з факти́в про поді́ї 2-го травня 2014 року в украї́нській Оде́сі. Зрешто́ю, спільнота не дося́гла своєї мети, адже її учасни́ки мали різні набо́ри політи́чних переко́нань (які є ваго́мою складо́вою їх політи́чного світогля́ду та ідентичності). Учасни́ки спільноти були схильні оці́нювати факти, що публі́кувалися у спільноті, із власними погля́дами. То́бто, різні части́ни аудито́рії вважа́ли правди́вими факти, які вписува́лися у їх світогля́д, та неправди́вими ті факти, які у їх світогля́д не вписува́лися, при цьо́му звинувачу́ючи у публі́кації неправи́дних матеріа́лів моде́раторів спільноти (Померанцев, 2020).

Лі Макінта́йр показує, як підтверджува́льне упередже́ння вплинуло на розвиток ЗМІ у США формова́ння явища «постпра́вди». Поя́ва на телеба́ченні авторських ток-шо́у із суб'є́ктивними огля́дами політи́чних новин, запроше́ння експерти́в, які висловлю́ють особисті думки з тих чи інших новин, призвело до згуртува́ння навколо телеканалі́в тих гляда́чів, чиї особисті погля́ди узгоджу́ються з тими погля́дами, які озвучу́ються на цьо́му телеканалі́.

Таку тенде́нцію ме́діа-спожива́ння, коли люди за допо́могою ме́діа лише підживлю́ють свої суб'є́ктивні думки, а не отримую́ть об'є́ктивну інформа́цію про ті чи інші явища, Лі Макінта́йр вважає загрози́вою. Якщо людина може вважа́ти висловлюва́ння певного полі́тика правди́вими не через те, що вони дійсно є такими, а через те, що людина суб'є́ктивно з ними погоджується, то це призводи́ть до аналогі́чної суб'є́ктивної оці́нки науко́вих факти́в, які є доведеними. Зокре́ма Лі Макінта́йр наголошує на небезпе́ці поді́бних суб'є́ктивних оці́нок, які применшу́ють науко́во доведе́ну загрозу клі́матичних змін (Макінта́йр, 2021, с. 31-90).

Може здаватися, що з таким когні́тивним упередже́нням, яке вкорі́нене у психоло́гії людини та вже настільки вплинуло на розвиток інформа́ційного середови́ща, практи́чно неможливо боро́тися, і люди й надалі спожива́тимуть політи́чно ангажова́ний контент, який може не співвідно́ситися з реальністю, але співвідно́ситься з їх погля́дами.

Однак той же Макінта́йр із поси́ланням на психоло́гічні дослідже́ння висловлює обнаді́йливе твердже́ння, що люди, які є носі́ями певних стійких політи́чних переко́нань та схильні до мотивова́них міркува́нь (motivated reasoning), не можуть бути нескі́нченно непохитними у своїх погля́дах. Існує певна «критична точка», дося́гаючи якої наві́ть найзапеклі́ші прихильни́ки певної ідеоло́гії зміню́ють свої переко́нання, якщо їм регуля́рно наводи́ти докази хибності їх переко́нань (Макінта́йр, 2021, с. 62).

Тож, якщо намагання протидіяти політичній дезінформації, яка має на меті експлуатувати підтверджувальні упередження громадян, то постає питання про інструменти громадського контролю за дотриманням журналістських стандартів, популяризація роботи фактчекерів, проблеми функціонування незалежних медіа тощо. Сприяння створенню та поширенню якісного та неупередженого медіа-продукту виглядає ключовим для того, аби люди, які вже потрапили під вплив ангажованої політичної дезінформації, частіше натрапляли на якісні медійні продукти, що рано чи пізно приводитиме до зміни їх переконань.

Однак висновки експериментальних досліджень щодо здатності людей змінювати свої переконання, сформовані під впливом дезінформації, суперечливі. У деяких випадках, особливо коли мова йде про ідеологічно чутливі питання, респонденти у дослідженні не просто демонструють стійкість у своїх існуючих переконаннях, а подекуди спостерігається ще більше посилення впевненості респондентів у своїх поглядах, коли вони стикаються із інформацією, яка суперечить їх поглядам (так званий «ефект віддачі» або *backfire effect*).

Окрім того, постає питання і про «доставку» корекційної інформації до респондентів. В експериментальних умовах дослідник прямо повідомляє респонденту інформацію, яку суперечить світогляду респондента, та може спостерігати його/її реакцію. Але в природних умовах люди, які схильні до мотивованих суджень, вдаються також і до мотивованого пошуку інформації, а отже вони з великою імовірністю матимуть певне уявлення про спектр джерел, де можна знайти ідеологічно споріднену інформацію. Тобто, в природних умовах існує велика імовірність, що людина просто не побачить цю корекційну інформацію, яка суперечить її світогляду і яка могла би підштовхнути людину відрефлексувати та, можливо, скоригувати свої переконання (Nyhan, & Reifler, 2010, p. 323-324).

А отже, дизайн інтервенцій, спрямованих на протидію вразливості громадян до дезінформації (наприклад, *inoculation-type intervention* (Pennycook, & Rand, 2021, p. 396; Roozenbeek, van der Linden, & Nygren, 2020)), повинен ґрунтуватися на емпіричних дослідженнях проведених в українському контексті.

Мотивоване судження чи небажання робити судження?

Дослідники Гордон Пеннікук та Девід Ренд у своїх експериментах дійшли до висновку, який певною мірою суперечить парадигмі «мотивованого судження». У своїй статті «Ліниві, а не упереджені» вони виявили, що люди, які володіють певною властивістю, краще розрізняють фейкові новини від правдивих новин. При цьому вони розпізнають фейкові новини, які відповідають їх політичним уподобанням. Яка ж властивість призвела до того, що ці люди не виносили мотивовані судження та не визнавали більш правдивими ті політичні новини, які співпадали з їх поглядами?

Краще відрізняли фейкові новини від справжніх (при цьому незалежно від власних політичних уподобань та політичного забарвлення новин) ті учасники дослідження, які були схильні до аналітичного мислення. (Pennycook, & Rand, 2019a).

Схильність до аналітичного мислення вимірювалася за допомогою тесту когнітивної рефлексії (*cognitive reflection test – CRT*). Цей простий тест складається із трьох задач, які пропонується вирішити респондентам:

Бейсбольна бита та м'яч разом коштують \$1.10. Бита дорожча за м'яч на 1 долар. Скільки коштує м'яч?

5 машин за 5 хвилин вироблять 5 виробів. За скільки часу 100 машин вироблять 100 виробів?

В озері живе колонія латаття. Щодня колонія подвоюється у розмірі. Якщо за 48 днів колонія латаття покриє всю поверхню ставка, то за скільки днів вона покриє половину ставка? (Frederick, 2005, p. 27)

Як бачимо, запитання тесту є нескладними математичними задачами, зміст яких ніяк не стосується політики. Тим не менш, успішність при складанні цього тесту істотно корелює з тим, наскільки успішно людина розрізняє фейкові та правдиві новини. Це відбувається з тієї причини, що тест вимірює схильність людини застосовувати «мислення 2-го типу» (згідно з теорією подвійних процесів – *dual-process theory*) при вирішенні подібних завдань. Теорія подвійних процесів детально описана у відомій книзі Деніела Канемана «Мислення швидко і повільно».

Мислення 1-го типу (Система 1) спрацьовує автоматично і швидко, з мінімальною кількістю зусиль чи взагалі без них, без відчуття вольового контролю. Мислення 2-го типу (Система 2) зосереджує увагу на розумовій діяльності, що потребує розумових зусиль, зокрема складних обчислень. Система 2 потребує вольового зусилля та концентрації. Обидві системи є необхідними для людини для прийняття рішень у різних ситуаціях (Канеман, 2017, с. 24).

CRT передбачає, що одразу після прочитання задач у респондентів спрацьовує Система 1, яка без істотних зусиль та часових витрат продукує швидку інтуїтивну відповідь: «10 центів», «100 хвилин» та «24 дні» на всі три задачі відповідно. Однак швидкі інтуїтивні відповіді, які продукує Система 1, не завжди є правильними, і не важко помітити, що всі три інтуїтивні відповіді на питання CRT є неправильними. Для правильного вирішення задач учасникам дослідження потрібно докласти вольових зусиль, аби перевірити інтуїтивні відповіді, відкинути їх як неправильні та вирішити задачу правильно (тобто, потрібно активувати Систему 2).

Отже, результати дослідження Г. Пенікука свідчать, що респонденти, які були більш схильні застосовувати аналітичне мислення (Система 2) для вирішення задач з CRT, так само частіше аналітично підходили до оцінки новин, та краще відрізняли фейкові новини від справжніх, навіть якщо фейкові

новини співпадали з їх особистими політичними поглядами. І навпаки, ті, хто покладався на інтуїтивні відповіді на задачі CRT, так само недостатньо критично оцінювали новини та гірше впоралися із розрізненням правдивих та фейкових новин (Pennycook, & Rand 2019a).

Епістемічно сумнівні вірування

Віра у фейкові новини та схильність до аналітичного мислення пов'язана також із певним набором явищ, які науковці називають «епістемічно сумнівними віруваннями»: віра в конспірологічні теорії, віра в надприродні сили, віра в народну медицину, релігійний фундаменталізм тощо (Pennycook, Koehler, & Fugelsang, 2015, p. 428).

Г. Пенікук у своїх дослідженнях використовує поняття «сприйнятливості до псевдо-глибоких нісенітниць» (pseudo-profound bullshit receptivity). Схильність до bullshit receptivity оцінюється за допомогою опитувальника, у якому респондентам пропонують оцінити, наскільки глибоким їм видається зміст декількох суджень. Самі ж судження є випадково згенерованим набором слів, які, хоч і складаються у речення, але тим не менш є беззмістовними (Pennycook, & Rand, 2019b, p. 17). Дослідження Пенікука показували, що сприйнятливості до нісенітниць позитивно корелює з епістемічно сумнівними віруваннями та з вірою у фейкові новини. При цьому люди, які більш успішно складали CRT, були загалом менш схильними вбачати глибокий сенс у нісенітницях (Pennycook, & Rand, 2019b, p. 12-13), а також менш схильними до епістемічно сумнівних вірувань (Pennycook, Koehler, & Fugelsang, 2015, p. 430).

Таким чином, схильність до аналітичного мислення впливає на цілий ряд світоглядних установок людини, що робить навички критичного мислення вкрай важливими для подолання проблеми вразливості до дезінформації. Але як і у випадку з розглянутим вище концептом епістемічної пильності постає питання про те, за яких умов у людини при сприйнятті політичних новин виникає стимул до їх критичного осмислення (тобто, активації Системи 2 для оброблення такої інформації)? Хоча, сам Г. Пенікук за допомогою факторного аналізу виявляє, що успішність у складенні CRT, схильність до сприйняття нісенітниць та віра у фейкові новини об'єднуються у один фактор, що означає якусь глибшу тенденцію, частковими виявами якої є всі ці три явища. Він називає її reflexive open-mindedness, тобто загальною схильністю некритично сприймати інформацію, довірливість, покладання на інтуїтивні судження (Pennycook, & Rand, 2019b, p. 5-6).

Тим не менш, навіть якщо у деяких людей ця риса є більш виявленою, ніж у інших, чи піддається це корекції? Чи можливо за допомогою покращення медійної грамотності чи громадянської освіти стимулювати у громадян критичне мислення при оцінці політичних новин? Наскільки ефективним це буде в умовах перевантаження громадян політичною інформацією? (Flore, Balahur, & Podavini, 2019, p. 14-17).

Висновки

Практичні імплікації та перспективи досліджень в українському контексті.

Розуміння вразливості громадян до дезінформації є важливим, адже це дозволить сконструювати дизайн заходів («інтервенцій»), спрямованих на подолання цієї вразливості, а отже і на зменшення впливу деструктивної пропаганди на громадську думку в Україні.

Існуючі способи вимірювання вразливості громадян до дезінформації необхідно адаптувати для їх застосування в Україні. Наприклад, на основі масиву попередніх досліджень, вчені з США, Канади, Великобританії, Австрії та Німеччини запропонували шкалу, яка може слугувати уніфікованим способом вимірювання вразливості до хибної інформації (Misinformation Susceptibility Test – MIST). Розроблено дві версії шкали, які містять 8 чи 20 новин, які респондентам пропонується визначити як фейкові чи правдиві (Maertens et al., 2021, p. 3). При конструюванні шкали використовувалися новини із культурного та політичного контексту США, та самі автори визнають, що ефективність шкали навіть у, наприклад, Великобританії вже може бути меншою, адже у шкалі використані новинні повідомлення із контексту іншої країни (Maertens, et al., 2021, p. 41-42). Тому для використання подібної шкали в Україні необхідно скласти оновлений перелік її елементів, однак досвід іноземних дослідників дозволяє врахувати головні принципи, за якими подібна шкала може будуватися.

Окрім того, результати існуючих досліджень дозволяють робити висновки про ефективність засобів протидії дезінформації, які вже використовуються в Україні. Зокрема, дослідження показують, що частота повторення певного повідомлення має велику переконувальну здатність. У людини, яка вже зустрічала певне повідомлення у медіа, при повторному його прочитанні виникає ілюзія знайомості цієї інформації, що збільшує імовірність обробки людиною цієї інформації за допомогою швидкого інтуїтивного мислення без залучення аналітичного мислення, а отже більшою стає й імовірність сприйняття цього меседжу як правдивого (Pennycook, & Rand, 2019b, p. 5-6). Тому обґрунтованим виглядає рішення української влади про блокування низки російських телеканалів в Україні у 2015 році та низки українських телеканалів, які систематично поширювали проросійські пропагандистські наративи у 2021 році (Попович, 2021).

Також, як було показано, механізм епістемічної пильності та аналітичне мислення при оцінці новинних повідомлень (на політичну тему зокрема) не працюють автоматично, а потребують певних чинників, зокрема особистої зацікавленості отримувача інформації у темі повідомлення, важливості цієї теми особисто для нього. Через це актуальними питання про причини та можливості подолання незацікавленості українців у суспільно-політичному житті, політичній відчуженості, низького рівня політичної ефективності (відчуття

свої здатності впливати на стан справ у країні) (Опитування громадської думки, 2021) тощо. При цьому причини можуть бути як короткотермінові (наприклад, розчарування у певному політику, який не виправдав очікувань), так і глибоко коренитися у історичному досвіді народу (наприклад, вплив досвіду Голодомору та сталінських репресій на сучасну політичну поведінку українців розглядає Ірина Рева у книзі «По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій» (Рева, 2019).

Окрім історичного досвіду, сучасні умови існування України характеризуються постійною загрозою російської агресії, соціально-економічними негараздами, проблемами верховенства права в Україні та високою недовірою суспільства до влади. Це створює підґрунтя для відчуття депривації, невизначеності, відсутності контролю над своїм життям, соціальної аномії, які також вважаються явищами, що призводять до прийняття людьми епістемічно підозрілих вірувань (Abalakina-Paap, Stephan, Craig, & Gregory, 1999, p. 641-642).

Окрім того, як зазначалося, для інтервенцій з метою корекції політичних поглядів, сформованих дезінформацією, необхідні емпіричні дослідження

в українському контексті, які виявлятимуть ефективність тих чи інших форм, у яких подаватиметься корекційна інформація, шляхів її поширення тощо. Окрім того, в умовах володіння олігархами переважною часткою медіа, що безумовно сприяє просування ними упередженого порядку денного, важливим є дослідження та вдосконалення засобів громадського контролю за дотриманням журналістських стандартів та покращення умов функціонування незалежних медіа.

Зрештою, як зазначалося, дослідження показують ефективність інформаційної грамотності як чинника, який сприяє формуванню навичок розрізнення фейкових та справжніх новин (Jones-Jang, Mortensen, & Liu, 2019). Тому необхідно проаналізувати ефективність наявних освітніх заходів у закладах середньої та вищої освіти, які спрямовані на вироблення у громадян звички та навичок аналітичної обробки інформації. Виховання стійкості громадян до дезінформації за допомогою формальної освіти є не менш важливою складовою протидії дезінформації, аніж спростування наявних фейків, яке може викликати лише backfire effect у тих громадян, які не мають сформованої стійкості до дезінформації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аронсон Э., Пратканис Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК. 2003. 384 с.
- Буайе П. Анатомия человеческих сообществ. Как сознание определяет наше бытие. Москва : Альпина нон-фикшн. 2019. 436 с.
- Бурковский П. Медведчук – кум, але «Північний потік» дорожчий. Огляд проникнення російської пропаганди у травні 2021 року. Детектор Медіа. 2021. URL: <https://bit.ly/3hibAEo>.
- Канеман Д. Мислення швидко й повільно. Київ : Наш Формат, 2017. 480 с.
- Макінтайр Л. Постправда. Київ : ArtHuss, 2021. 208 с.
- Маккей Ч. Наиболее распространенные заблуждения и безумства толпы. Москва : Альпина Паблишер, 2015. 683 с.
- Опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності. Pact. Inc. 2021. URL: <https://bit.ly/3L9ZNGr>.
- По той бік екрана: аналіз медіа споживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі. Детектор Медіа. 2021. URL: <https://bit.ly/3IPPQM6>.
- Померанцев П. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.
- Попович Д. Пропаганда або журналістика: як світ бореться з фейками Кремля. Слово і діло. 2021. URL: <https://bit.ly/3unQ0Xl>.
- Протидія дезінформації: європейські підходи та стандарти. Офіс Ради Європи в Україні. 2021. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/responding-to-disinformation-european-practices-and-standards>.
- Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ : К. І. С., 2019. 272 с.
- Шаповалов С. Політично неактивні. Вирок чи перспектива для зростання? Дзеркало тижня. 2021. URL: <https://bit.ly/3ueVXFR>.
- Abalakina-Paap M., Stephan W. G., Craig T., Gregory W. L. Beliefs in Conspiracies. Political Psychology. 1999. Vol. 20. № 3. P. 637 – 647.
- Flore M., Balahur-Dobrescu A., A. Podavini, M. Verile. Understanding Citizens' Vulnerabilities to Disinformation and Data-Driven Propaganda. Office of the European Union. 2019. URL: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC116009>.
- Frederick S. Cognitive Reflection and Decision Making. Journal of Economic Perspectives. 2005. Vol. 19, №. 4. P. 25 – 42.
- Gilbert D. T., Krull D. S., Malone P. S. Unbelieving the Unbelievable. Some Problems in the Rejection of False Information. Journal of Personality and Social Psychology. 1990. Vol. 59. №. 4. P. 601 – 613.
- Jones-Jang M. S., Mortensen T., Liu J. Does Media Literacy Help Identification of Fake News? Information Literacy Helps, but Other Literacies Don't. American Behavioral Scientist. 2019. Vol. 65. P. 371 – 388.
- Maertens R., Götz F. M., Schneider C. R., Roozenbeek J., Kerr J. R., Stieger S., McClanahan W. P., Drabot K., van der Linden S. The Misinformation Susceptibility Test (MIST): A Psychometrically Validated Measure of News Veracity Discernment. PsyArXiv Preprints. 2021. URL: <https://psyarxiv.com/gk68h/>.

- Mercier H. How Gullible Are We? A Review of the Evidence From Psychology and Social Science. *Review of General Psychology*. 2017. Vol. 21. №. 2. P. 103 – 122.
- Nyhan B., Reifler J. When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions. *Political Behavior*. 2010. Vol. 32. P. 303 – 330.
- Pennycook G., Koehler D. J., Fugelsang J. A. Everyday Consequences of Analytic Thinking. *Current Directions in Psychological Science*. 2015. Vol. 24, №. 6. P. 425 – 432.
- Pennycook G., Rand D. G. Lazy, not biased: susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning. *Cognition*. 2019a. Vol. 188. P. 39 – 50.
- Pennycook G., Rand D. G. The Psychology of Fake News. *Trends in Cognitive Sciences*. 2021. Vol. 25, №. 5. P. 388 – 402.
- Pennycook G., Rand D. G. Who falls for fake news? The roles of bullshit receptivity, overclaiming, familiarity, and analytic thinking. *Journal of Personality*. 2019b. URL: <https://bit.ly/31Wc4fx>.
- Pennycook, G., Rand, D.G. Fighting misinformation on social media using crowdsourced judgments of new source quality. *Proceedings of the National Academy of Sciences of United States of America*. 2019c. Vol. 116, №. 7. P. 2521 – 2526.
- Rozenbeek J., van der Linden S., Nygren T. Prebunking interventions based on “inoculation” theory can reduce susceptibility to misinformation across cultures. *Misinformation Review*. 2020. URL: <https://misinforeview.hks.harvard.edu/article/global-vaccination-badnews/>.
- Rozin P., Royzman E. B. Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality and Social Psychology Review*, 2001. Vol. 5. №. 4. P. 296 – 320.
- Sperber D., Clément F., Heintz C., Mascaro O., Mercier H., Origgi G., Wilson D. Epistemic Vigilance. *Mind & Language*. 2010. Vol. 25. No. 4. P. 359 – 393
- Van Bavel J. J., Pereira A. The Partisan Brain: An Identity-Based Model of Political Belief. *Trends in Cognitive Sciences*. 2018. Vol. 22, №. 3. P. 213 – 224
- Wason P. C. On the failure to eliminate hypotheses in a conceptual task. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*. 1960. Vol 12. No. 3. P. 129 – 140.

REFERENCES

- Abalakina-Paap, M., Stephan, W. G., Craig, T., & Gregory, W. L. (1999). Beliefs in Conspiracies. *Political Psychology*, 20(3), 637-647.
- Aronson, E., & Pratkanis, E. (2003). *Epokha propagandyi: Mehanizmyi ubezhdeniya, povsednevnoe ispolzovanie i zloupotreblenie. [Age of propaganda: the everyday use and abuse of persuasion]*. Sankt-Peterburg: praym-YEVROZNAK.
- Buaye, P. (2019). *Anatomiya chelovecheskih soobschestv. Kak soznanie opredelyaet nashe bytie [The Anatomy of Human Communities. How Consciousness Defines Our Being]*. Moskva: Alpina non-fikshn
- Burkovskiy, P. (2021). Medvedchuk – kum, ale «Pivnichnyi potik» dorozhchyi. Ohliad pronyknennia rosiiskoi propahandy u travni 2021 roku [Medvedchuk is a kum, but Nord Stream is more expensive. A review of Russian propaganda infiltration in May 2021]. *Detektor Media*.
- Flore, M., Balahur, A., & Podavini, A., et al. (2019). *Understanding Citizens' Vulnerabilities to Disinformation and Data-Driven Propaganda Case Study: The 2018 Italian General Election*. Luxembourg: European Commission.
- Frederick, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25-42.
- Gilbert, D. T., Krull, D. S., & Malone, P. S. (1990). Unbelieving the unbelievable: Some problems in the rejection of false information. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(4), 601-613.
- Jones-Jang, S. M., Mortensen, T., & Liu, J. (2019). Does Media Literacy Help Identification of Fake News? Information Literacy Helps, but Other Literacies Don't. *American Behavioral Scientist*, Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0002764219869406>.
- Kaneman, D. (2017). *Myslennya shvydke y povil'ne [Thinking fast and slow]*. Kyiv: Nash Format.
- Maertens, R., Götz, F. M., Schneider, C. R., Roozenbeek, J., Kerr, J. R., Stieger, S., McClanahan, W. P., Drabot, K., & van der Linden, S. (2021, Jul. 6). *The Misinformation Susceptibility Test (MIST): A psychometrically validated measure of news veracity discernment*. Retrieved from <https://doi.org/10.31234/osf.io/gk68h>.
- Makintrayr, L. (2021). *Postpravda [Pust-Truth]*. Kyiv: ArtHuss.
- Makkey, Ch. (2015). *Naibolee rasprostrannyye zabluzhdeniya i bezumstva tolpy [Memoirs of Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds]*. Moskva: Alpina Publisher.
- Mercier, H. (2017). How Gullible are We? A Review of the Evidence from Psychology and Social Science. *Review of General Psychology*, 21(2), 103-122.
- Nyhan, B., & Reifler, J. (2010). When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions. *Political Behavior*, 32(2), 303-330.
- Opytuvannia hromadskoi dumky dlia otsinky zmin v obiznanosti hromadian shchodo hromadskyykh orhanizatsii ta yikhnoi diialnosti [Public opinion poll for evaluation changes in public awareness of public organizations and their activities]. (2021). Pact. Inc. Retrieved from <https://bit.ly/3L9ZNGr>.
- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2019a). Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning. *Cognition*, 188, 39-50.
- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2019c). Fighting misinformation on social media using crowdsourced judgments of news source quality. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(7), 2521-2526.
- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2019b). Who falls for fake news? The roles of bullshit receptivity, overclaiming, familiarity, and analytic thinking. *Journal of Personality*, 88(2), 185-200.

- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2021). The Psychology of Fake News. *Trends in Cognitive Sciences*, 25(5), 388-402.
- Pennycook, G., Fugelsang, J. A., & Koehler, D. J. (2015). Everyday Consequences of Analytic Thinking. *SSRN Electronic Journal*. Retrieved from <https://doi.org/10.2139/ssrn.2644392>.
- Po toi bik ekrana: analiz media spozhyvannia ta dezinformatsii v ukrainskomu informatsiinomu seredovyshchi [On the other side of the screen: analysis of media consumption and disinformation in the Ukrainian information environment]. (2021). *Detektor Media*. Retrieved from <https://bit.ly/31PPQM6>.
- Pomerantsev, P. (2020). *Tse ne propahanda. Podorozh na viinu proty realnosti [This is not propaganda. Journey to war against reality]*. Kyiv: Yakaboo Publishing.
- Popovych, D. (2021). Propahanda abo zhurnalistyka: yak svit boretsia z feikamy Kremlia [Propaganda or journalism: how the world fights the Kremlin's fakes]. *Slovo i dilo*. Retrieved from <https://bit.ly/3unQ0Xl>.
- Protydiia dezinformatsii: yevropeiski pidkhody ta standarty [Countering misinformation: European approaches and standards]. (2021). Ofis Rady Yevropy v Ukraini. Retrieved from <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/responding-to-disinformation-european-practices-and-standards>.
- Reva, I. (2019). *Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii [On the other side of yourself: the socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalinist repression]*. Kyiv : K. I. S.
- Roozenbeek, J., van der Linden, S., & Nygren, T. (2020). Prebunking interventions based on the psychological theory of “inoculation” can reduce susceptibility to misinformation across cultures. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*. Retrieved from <https://doi.org/10.37016/mr-2020-008>.
- Rozin, P., & Royzman, E. B. (2001). Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality and Social Psychology Review*, 5(4), 296-320.
- Shapovalov, S. (2021). Politychno neaktyvni. Vyrok chy perspektyva dlia zrostannia? [Politically inactive. Sentence or prospect for growth?]. *Dzerkalo Tyzhnia*. Retrieved from <https://bit.ly/3ueVXFR>.
- Sperber, D., Clément, F., Heintz, C., Mascaro, O., Mercier, H., Origg, G., & Wilson, D. (2010). Epistemic Vigilance. *Mind & Language*, 25(4), 359-393.
- Van Bavel, J. J., & Pereira, A. (2018). The Partisan Brain: An Identity-Based Model of Political Belief. *Trends in Cognitive Sciences*, 22(3), 213-224.
- Wason, P. C. (1960). On the failure to eliminate hypotheses in a conceptual task. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 12(3),

Stereotypes of Modern Students in the Field of Professional Activity: Gender Aspect of Analysis

UDC: 316.4:305

DOI: 10.15421/172216

Kalagin Yurii

Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9681-5743>, kalagin_y@ukr.net
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Kharkiv, Ukraine)

Grygoryeva Svitlana

Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-5092-4354>, kalagin_y@ukr.net
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Kharkiv, Ukraine)

Abstract

The article analyzes the main theoretical and methodological approaches to the study of stereotypes of modern students, briefly presents the concept of stereotype and its characteristics. The authors present the results of a sociological study conducted by the staff of the Laboratory of Sociological Research of the Department of Sociology and Political Science of Kharkiv National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» in 2020-2021. Research topic: stereotypes of modern students in the field of professional activity: gender aspect of analysis.

The relevance of the study is due to the need to help students successfully adapt to the requirements of the modern world. Knowledge of the prevailing gender stereotypes in society provides an opportunity for researchers and practitioners to neutralize the influence of outdated stereotypes, such as inhibiting the realization of personal potential of students in the future profession. Gender stereotypes are understood as generalized ideas (beliefs) about the properties and behavior of society by representatives of different genders (men and women) formed by culture and spread in it. Today, conducting sociological research on the study of gender stereotypes is becoming a long-awaited need, as it reveals the most common patterns and trends in the transformation of stereotypes of modern youth, including its vanguard – students, especially gender equality in modern society.

The results of the study showed the presence of clearly defined gender stereotypes regarding the field of professional activity in the student environment, and the results showed that the stereotypical view of men is dominated by personal qualities that promote active promotion, personal potential in society. Stereotypes about women often show opposite qualities, humility, patience, low initiative compared to men. Realizing that such stereotypes have long cultural and historical roots, they are, in the authors' opinion, at odds with modern reality, new social roles and statuses, especially with regard to the desire of modern women to succeed in the professional sphere. This situation does not contribute to the full realization of the personal potential of students in professional and personal life.

The aim of the article is to acquaint the scientific community with the results of a sociological study conducted by the staff of the Laboratory of Sociological Research of the Department of Sociology and Political Science of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" in 2020-2021. An analysis of the results of the study of the gender aspect of stereotypes of modern students in the field of professional activity is given.

Keywords: modern students, gender, gender stereotypes, man, woman, professional activity, profession

Citation: Kalagin, Y. & Grygoryeva, S. (2022) Stereotypes of Modern Students in the Field of Professional Activity: Gender Aspect of Analysis. *Grani*. 25(1), 108-115. <https://doi.org/10.15421/172216>.

Стереотипи сучасного студентства в сфері професійної діяльності: гендерний аспект аналізу

Калагін Юрій, Григор'єва Світлана

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (Харків, Україна)

Анотація

У статті проаналізовано основні теоретико-методологічні підходи дослідження гендерних стереотипів, коротко подано поняття стереотипу та його характеристику. Автори наводять результати соціологічного дослідження проведеного співробітниками лабораторії соціологічних досліджень кафедри соціології та політології Харківського національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у 2020-2021 роках. Тема дослідження: стереотипи сучасного студентства в сфері професійної діяльності (гендерний аспект аналізу).

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю допомогти студентству успішно адаптуватися до вимог сучасного світу. Знання про пануючі гендерні стереотипи у суспільстві дає можливість проводити роботу науковцям та практикам з нейтралізації впливу застарілих, стереотипів, таких що гальмують реалізацію особистісного потенціалу студентів у майбутньої професії. Гендерні стереотипи розуміються як сформовані культурою та розповсюджені в ній узагальнені уявлення (переконання) про властивості та поведінку у соціумі представниками різних гендерів (чоловіків і жінок).

Сьогодні проведення соціологічних досліджень щодо вивчення гендерних стереотипів задовольняє довгоочікувану потребу суспільства, оскільки розкриває найбільш загальні закономірності та тенденції трансформації стереотипів сучасної молоді, зокрема її авангарду – студентства, особливо стосовно гендерної рівності в сучасному соціумі.

Результати проведеного дослідження показали наявність чітко окреслених гендерних стереотипів у студентському середовищі стосовно сфери професійної діяльності, також результати засвідчили, що у стереотипному уявленні про чоловіків домінують особистісні якості, що сприяють активному просуванню професійними сходами, реалізації особистісного потенціалу в соціумі. Стереотипні уявлення про жінок часто демонструють протилежні якості, покірність, терплячість, низьку ініціативність порівняно з чоловіками. Розуміючи, що подібні стереотипні уявлення мають довгі культурно-історичні коріння, але вони, за думкою авторів, вступають у протиріччя з сучасною дійсністю, новими соціальними ролями та статусами, особливо що стосується прагнення сучасних жінок досягти успіху у професійній сфері. Така ситуація не сприяє повній реалізації особистісного потенціалу студентів у професійному та особистісному житті.

Метою статті є ознайомлення наукової спільноти з результатами соціологічного дослідження проведеного співробітниками лабораторії соціологічних досліджень кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у 2020-2021 роках. Наводиться аналіз результатів дослідження гендерного аспекту стереотипів сучасного студентства в сфері професійної діяльності.

Ключові слова: сучасне студентство, гендер, гендерні стереотипи, чоловік, жінка, професійна діяльність, професія

Цитування: Калагін Ю., Григор'єва С. Стереотипи сучасного студентства в сфері професійної діяльності: гендерний аспект аналізу. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 108-115. <https://doi.org/10.15421/172216>.

Постановка проблеми.

Наразі українське суспільство перебуває у стані динамічних змін, які торкаються усіх без виключення сфер життя, безумовно це дуже складний період. Трансформації в економіці, політиці, соціальної та духовної сферах безпосередньо торкаються існування соціуму та конкретної особистості для якої це стало кризової епохою у житті. Зміни відбуваються у свідомості та поведінки людей. Сьогодні людина переживає безліч внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів. Для сучасної індивіда конфлікт самоідентифікації та сталих стереотипних установок, що мають давні культурно-історичні коріння, становиться однієї з актуальніших проблем повсякденного існування. Оціночне маркування гендерними стереотипами сучасного світу імплементується у свідомості соціуму та окремої особистості в соціальні норми. Вони у порівнянні з власними уявленнями про себе, своїми моральними

орієнтирами, цінностями, створюють підґрунтя конфліктної ситуації. Як наслідок особистість відчуває труднощі реалізації аутентичної моделі поведінки, визначення життєвих цілей, з'ясування наявних ресурсів та власного потенціалу як у професійній сфері так й в особистісному житті. Саме тому сьогодні гендерні стереотипи перетворюються на перешкоди у вирішенні чисельних проблем буття сучасних чоловіків та жінок.

Професійна діяльність одна з найважливіших сфер життя людини, оскільки дає можливість для самореалізації і впливає на інші сфери життя. Однак, українському суспільству притаманний певний консерватизм та стереотипність мислення, що впливає на поведінку чоловіків і жінок в професійній сфері; (мова йде про психологічний тиск на особистість чоловіка і жінки, що призводять до відсутності чіткого уявлення про об'єктивні реалії життя, стримують зміни, перешкоджають втіленню новацій

в економічну, а, відтак, і професійну сферу). Все це впливає на обрання професії, способи задоволення своїх професійних потреб, засвоєння норм та правил поведінки у різних сферах (сім'я, політика, виховання дітей, освіта тощо), для успішної реалізації у суспільстві. Тому гостро постає питання необхідності забезпечення гендерної рівності в сучасному українському суспільстві, що вимагає нового світогляду стосовно сприйняття жінок і чоловіків, їх ролі у різних сферах життя в незалежності від статі.

Проблема стосунків жінки і чоловіка в суспільстві прадавня. Сьогодні вона набула особливої гостроти оскільки в світі активізується боротьба за утвердження демократичних норм і принципів. У цьому контексті гендерне партнерство (рівні відносини статей), гендерна рівність набувають все більшої актуальності. Якщо демократія взагалі – це форма державного правління, при якій джерелом влади визнається воля більшості громадян, котрі користуються усією повнотою політичних свобод, що є гарантією здійснення цієї влади, то гендерна демократія є системою волевиявлення у громадянському суспільстві двох статей – жінок і чоловіків – як рівних у можливостях і правах, що законодавчо закріплені й реально забезпечені у політико-правових принципах, діях, розбудові суспільних і державних структур, з урахуванням гендерних інтересів і потреб.

У такій ситуації на допомогу повинна прийти соціологічна наука, дослідження гендерних стереотипів з наданням практичними рекомендації щодо вирішення проблем забезпечення гендерної рівності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Гендерні студії увійшли до наукового обігу в західноєвропейських країнах, США і Канаді на початку 80-х років XX ст. Вважається, що вперше термін «гендер» був запроваджений в науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності» (Stoller, 1968). «Гендер» він розглядав як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Тому необов'язково пов'язувати буття жінки з «жіночністю», а буття чоловіка з «мужньою» поведінкою. Такий підхід був підтриманий багатьма соціологами, він започаткував новий напрям соціальних досліджень – гендерних. Тепер цей термін вживається в різних значеннях: як позначення статі – «соціальна стать»; як очікування того, що повинні робити чоловіки та жінки.

Хоча гендерна нерівність та гендерні стереотипи існували завжди, інтерес до гендерних досліджень в соціології сформувався порівняно нещодавно, в XX столітті. Перші дослідження були направлені на аналіз проблеми статевої стратифікації, статевої нерівності та причин їх виникнення. Пізніше основна увага дослідників акцентувалась вже на гендерних стереотипах та проблемах стереотипізації. Питаннями гендерних досліджень займалися і займаються багато відомих закордонних та вітчизняних соціологів, таких

як Л. Колберг, Е. Маккобі, К. Джеклін, А. Ерхард, С. Бем, Н. Смелзер, І. Кленіна, М. Арутюнян, М. Баскова, Н. Лавриненко, Т. Гурко та інші.

Останнім часом активізувалися дослідження, які по'язані з вивченням гендерних стереотипів, що виступають у свідомості окремої особистості нормативним атрибутом регулюючим поведінку у соціумі.

На жаль на сьогодні у визначенні методологічних підходів дослідження гендерних стереотипів немає єдності. Ретельний аналіз проведений І. Головною (Головнева, 2006). та Т. Рябовою (Рябова, 2001) показує, що дослідники в одному випадку роблять акцент на особистісні характеристики чоловіків та жінок, в іншому акцент припадає на гендерні відносини, окрема група дослідників вивчає гендерні стереотипи у контексті феміністичної та маскуліністичної. Але дослідники єдині у думці, що сутнісні властивості гендерних стереотипів співпадають з соціальними стереотипами. Дана традиція була започаткована у 1922 році американським науковцем У. Липпманом у монографії «Суспільна думка», де був розкритий зміст поняття «стереотипи» та окреслений методологічний підхід дослідження, розкриваючи регулятивну функцію гендерних стереотипів.

У подальшому англійський науковець Г. Теджфел аналізуючи стереотипи, обґрунтував тезу про підсвідоме засвоєння та використання стереотипів людьми за довго до появи свідомого уявлення про стереотипи оточуючого соціуму (Tajfel, 1986).

Щодо дослідження безпосередньо гендерних стереотипів, то починаючи з середин XX століття, увагу науковців привертають насамперед, проблеми стереотипних уявлень про можливості чоловіків та жінок у різних сферах професійного життя. Теоретико-методологічні орієнтації цих досліджень поступово відходять від статеворольовий підходу, що панував на початку проведення гендерних стереотипів, до аналізу культурних та соціальних моделей мужності, жіночності та відмінностей між групами, обумовлених статевими розбіжностями до структурно-конструктивистського підходу. Він спирається на загальносоціологічні теорії французького дослідника П'єра Бурдьє (теорія практик) (Бурдьє, 2015) та англійського дослідника Ентоні Гіденса (теорія структурації) (Гіденс, 1999).

Починаючи з 2014 року українські дослідники активно вивчають гендерні проблеми сектору безпеки і оборони України. У 2015–2016 роках був реалізований глобальний адвокаційний проект «Невидимий батальйон» в рамках якого досліджувалась участь українських жінок у війні проти окупаційної армії Росії. Мета проекту: змінити гендерні стереотипи в суспільстві, щоб полегшити жінкам самореалізацію в силових структурах (Марценюк, Гриценко, & Квіт, 2015).

Створюються та активно працюють центри гендерних досліджень у закладах вищої освіти (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Харківський національний

педагогічний університет імені Г.С. Сковороди тощо).

Останнім часом активізувалася наукова діяльність лабораторії соціологічних досліджень кафедри соціології і публічного управління (кафедри соціології та політології до 2021 року) Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». У 2019-2021 роках були проведені дослідження наслідків негативного впливу гендерних стереотипів гегемонії маскулінності на соціальне здоров'я чоловіків-військовослужбовців під час військової служби та після повернення із зони бойових дій на сході України й дослідження змісту соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця у контексті гендерного аналізу (Калагін, 2020; Калагін 2020a).

Метою статті є ознайомлення наукової спільноти з результатами соціологічного дослідження проведеного співробітниками лабораторії соціологічних досліджень кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у 2020-2021 роках. Наводиться аналіз результатів дослідження гендерного аспекту стереотипів сучасного студентства в сфері професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Гендерна соціологія — галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Переосмислення ролей жінок та чоловіків у суспільстві лежить в основі гендерних досліджень. Власне, увага акцентується не на одній статі, а на обох. Сьогодні наголошується на необхідності створення рівних можливостей для реалізації їхньої людської сутності. Важливою перевагою терміну «гендер» М. Богачевська-Хом'як вважає його не обтяженість «тим негативним значенням, що його заробили поняття фемінізм та жіноче питання» (Богачевська, 1995).

Сьогодні гендерні дослідження набули статусу академічної дисципліни в американських та європейських університетах. Наприклад, дослідження з проблем жінок стали частиною освітніх та дослідницьких програм у США, Франції, Великобританії, Канаді та інших країнах. Наукове дослідження й вивчення гендеру все більше поширюється в академічних центрах України, в яких вивчення гендерної проблематики було започатковане в 1990-ті роки. За період свого існування центри жіночих та гендерних досліджень підготували літературу з жіночої та гендерної проблематики. Серед них праці Т. Мельник «Гендерна політика в Україні», Л. Лавриненко «Жінчина: самореалізація в семье и обществе (гендерний аспект)», Л. Смоляр «Гендерна демократія — стратегія XXI ст.», К. Левченко «Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку» та інші (Бабич, 2020).

В останні роки, також, досить велика увага приділяється дослідженню гендеру та пов'язаними

з ним стереотипами. Вивчення стереотипів має не лише теоретичне значення, а й практичне, оскільки гендерні стереотипи тісно пов'язані з різними сторонами життя. Вони є однією з невід'ємних частин масової культури та мають досить великий вплив на свідомість та поведінку людей. Саме через стереотипи з'явилися такі явища як сексизм, фемінізм, гендерна сегрегація на ринку праці, що обмежують можливості осіб влаштуватися на роботу відповідно до їх кваліфікації та досвіду (Гоць, 2017).

Інтерес саме до гендерних стереотипів викликаний змінами, які останнім часом відбуваються в країнах світу та Україні, зокрема в соціальній, політичній, економічній та інших сферах. Саме ці зміни викликають нові уявлення щодо традиційних гендерних ролей та гендерних стереотипів.

Гендерні стереотипи — сформовані культурою та розповсюджені в ній узагальнені уявлення (переконання) про те, якими є і як поведуться особи різних гендерів (чоловіки і жінки). Гендерні стереотипи тісно пов'язані з гендерними ролями (наборами очікуваних зразків поведінки (норм) для чоловіків і жінок: як мають поводитись) і служать для їх підтримки і відтворення. Гендерні стереотипи сприяють підтримці гендерної нерівності.

З одного боку, гендерний стереотип, як і інші види соціальних стереотипів, є невід'ємним атрибутом повсякденного мислення, чинником самоусвідомлення та взаємодії індивідів у соціальному просторі. З іншого, стереотипність мислення призводить до жорстких, спрощених установок особистості щодо визначення свого місця в житті та професії жінки або чоловіка, значною мірою обмежує свободу та перспективи її самореалізації.

Гендерні стереотипи виступають як носії соціальних норм — основних правил, що визначають основні гендерні репрезентації. Часто те, що називають гендерними ролями є не що інше як стереотипи — узагальнена інформація про якості, які притаманні тому чи іншому гендеру. Підпорядковуватись цим стереотипам індивіда змушують соціально-психологічні механізми нормативного та інформаційного тиску. Нормативний тиск характеризується тим, що розширення знань людини про самого себе та про світ часто пов'язане не з власним досвідом, а з інформацією, що надає оточення. Правильним часто вважають те, що вважають правильним інші, і свою поведінку індивід схильний вважати правильною, поки спостерігає її у інших членів референтної групи.

Соціологічні дослідження, проведені авторами в 2020 році в м. Харків, свідчать про суттєвий вплив на гендерну стереотипізацію студентства: особливостей первинної соціалізації, місця проживання, віку та статі респондентів. Так, соціологічне дослідження «Гендерні стереотипи сучасного студентства», проведене лабораторією прикладних соціологічних досліджень кафедри соціології і політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (2020. N=417, Вибірка

гніздова. Похибка 3,2%), підтвердило, що уявлення про типові чоловічі та жіночі риси відрізняються у респондентів різної статі та напрямку навчання. У чоловіків уявлення є більш традиційними, у жінок більш сучасні погляди. Студентам ІТ та інженерного напрямку притаманні традиційні погляди, а студентам гуманітарного – більш егалітарні.

Аналіз результатів дослідження показує, що майже третина (31%) респондентів вважають, що професії поділяються на чоловічі і жіночі, а 16% скоріше згодні з таким судженням. Ще майже чверть опитаних у чомусь згодні з таким висловлюванням, а у чомусь не згодні. Лише 10% опитаних вважають, що немає поділу на чоловічі і жіночі професії (див. рис.1).

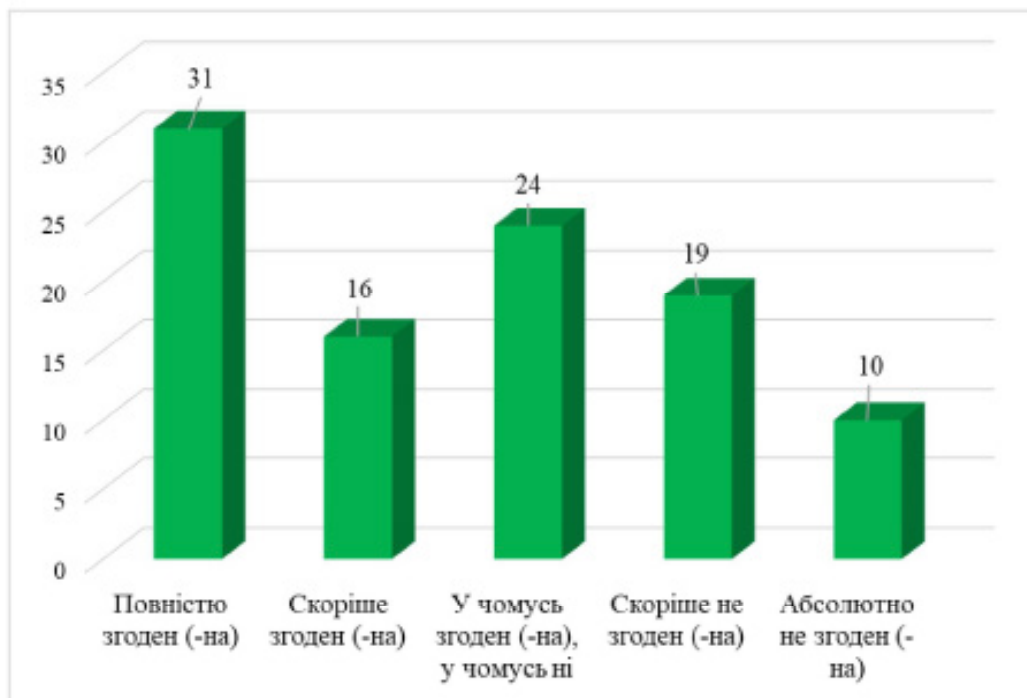

Рисунок 1. Розподіл відповідей на питання «Чи поділяються професії на чоловічі та жіночі», %

Відповіді на це питання в залежності від статі розподілені таким чином: серед тих, хто обрав варіант «повністю згодні, що професії поділяються на чоловічі і жіночі» 56% хлопців і 44% дівчат; серед тих, хто скоріше згодний з таким варіантом 83% хлопців і 17% дівчат; Серед скоріше незгодних з тим, що є поділ на чоловічі і жіночі професії 42% хлопців і 58% дівчат; серед зовсім незгодних з цим висловлюванням 100% чоловіків. У чомусь згодні, а у чомусь – ні 54% хлопців і 46% дівчат.

Одним із завдань дослідження була необхідність з'ясування, чи насправді стереотипи, що стосуються праці жінки на рівні з чоловіком відрізняються в

залежності від статі. За результатами дослідження можна сказати, що більшість представників чоловічої статі, що брали участь в опитуванні, вважають, що економічне забезпечення родини – це або суто чоловіча справа, або треба заробляти обом – і чоловіку, і жінці. Такої думки дотримуються 61% студентів чоловічої статі. Серед представниць жіночої статі панує думка, що саме вони мають забезпечувати сім'ю – так вважають 67% дівчат. Проте, що гроші повинен для сім'ї заробляти той, у кого краще виходить або за обставинами мають майже однакову думку і дівчата і хлопці, що обрали цей варіант відповіді (див. табл.1).

Таблиця 1. Розподіл відповідей на питання «Хто в сім'ї повинен заробляти гроші?» в залежності від статі, %

	Ваша стать	
	Чоловіча, %	Жіноча, %
чоловік	61	39
жінка	33	67
обидва	61	39
за обставинами, у кого краще виходить	52	48

Дослідження показало, що в сьогоденні у студентства залишаються досить стійкі стереотипи стосовно суто жіночих та суто чоловічих професій. Так, переважна більшість респондентів вважає,

що такі професії як військовослужбовець (82%), програміст (67%), керівник підприємства або підрозділу (60%), політик чи депутат парламенту (57%) та інженер (53%) є чоловічими (див. табл.2).

Таблиця 2. Розподіл думок респондентів щодо чоловічих та жіночих професій.

Професія	Більше чоловіча професія, %	Рівною мірою, %	Більше жіноча професія, %
Військовослужбовець	82	15	3
Водій громадського транспорту, таксі	48	23	29
Інженер	53	25	22
Програміст	67	22	11
Лікар	28	25	47
Політик, депутат парламенту	57	32	11
Масажист	18	27	55
Суддя, адвокат	33	42	25
Кухар	26	52	22
Офіціант	37	29	34
Кондуктор у громадському транспорті	21	22	57
Соціальний працівник	6	29	65
Віажист / перукар	20	32	48
Касир	17	37	45
Секретар-референт, офіс-менеджер	11	19	70
Бухгалтер, економіст	20	47	33
Психолог, консультант телефону довіри	16	33	51
Шкільний учитель, вихователь дитячого садка	19	10	71
Керівник підприємства/підрозділу	60	24	16

Більш жіночими респонденти вважають такі професії: шкільний вчитель або вихователь дитячого садка – 71%, секретар-референт, офіс-менеджер – 70%, соціальний працівник – 65%, кондуктор у громадському транспорті – 57%, масажист – 55% та психолог, консультант телефону довіри – 51%.

Рівною мірою як чоловічою так і жіночою респонденти вважають такі професії: кухар – 52%, бухгалтер, економіст – 47%, суддя, адвокат – 42%, касир – 37%.

Цілком закономірно, що для того щоб подолати соціостатеву нерівність і дискримінацію за ознакою статі, треба змінити систему гендерних ролей і закріплюючи ці ролі стереотипи, які транслуються із покоління в покоління в процесі гендерної соціалізації людини, що наочно підтверджено результатами нашого дослідження. Процес гендерної соціалізації молоді відбувається в усіх соціально-економічних сферах життєдіяльності суспільства, але найбільш ефективно під час професійного навчання під впливом навчально-виховних факторів, що інтенсивно впливають на формування егалітарної свідомості студентської молоді.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається ломка гендерних стереотипів. Проте, даному процесу суттєво заважають перешкоди минулого, старі стереотипи скептичного ставлення до гендерної рівності, а також викривлена, чи поверхнева інформація про становище жінки в суспільстві, радянський міф про рівноправ'я.

Висновки.

Отже, гендерний аналіз стереотипів сучасного студентства на прикладі опитування студентів технічного закладу вищої освіти, показав, що у стереотипному уявленні про чоловіків домінують особистісні якості, що сприяють активному просуванню професійними сходінками, реалізації особистісного потенціалу в соціумі. Стереотипні уявлення про жінок часто демонструють протилежні якості, покірність, терплячість, низьку ініціативність

порівняно з чоловіками. Ми розуміємо, що подібні стереотипні уявлення мають довгі культурно-історичні коріння, але вони вступають у протиріччя з сучасною дійсністю, новими соціальними ролями та статусами, особливо що стосується прагнення сучасних жінок досягти успіху у професійній сфері. Змінити таку ситуацію можливо лише об'єднав зусилля науковців та практиків у розв'язанні актуальних питань формування сучасних стереотипних уявлень щодо гендерної рівності, створенню рівних можливостей реалізації потенціалу жінок та чоловіків у суспільному житті, виокремлення найбільш гострих проблем та визначення шляхів їх подолання. Важливим напрямком роботи є оприлюднення результатів актуальних наукових пошуків, розробка рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення виховної та освітньої діяльності університету.

Сучасний рівень проведення гендерних досліджень в Україні дозволяє говорити про гендерний підхід як особливий теоретичний та практичний напрямок, але він потребує вдосконалення. У національному дискурсі, як відмічають дослідники, поняття «гендер» та «стать» використовуються як синоніми. Часто предмет гендерних досліджень звужується до жіночих студій, що не пояснює та науково не обґрунтовує гендер як поняття, яке включає в себе чотири основні категорії – це фемінний, маскулінний, андрогінний та трансвеститний типи. В цілому така ситуація не сприяє розвитку нашої держави та українському суспільству, на допомогу у виправленні такої ситуації можуть прийти гендерні дослідження, які мають на меті послужити кожній людині стати дійсно повноправним членом суспільства, а державі – стати демократичною. Лабораторія соціологічних досліджень кафедри соціології та політології Харківського національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» має багаторічний досвід проведення досліджень гендерної проблематики та готова поділитися власними напрацюваннями.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бабич О. Б. Дослідження гендерних проблем та стереотипів професійного середовища очима студентів. Вісн. НАДУ. Серія «Державне управління». 2018. № 3 (90). С. 119 – 130.
- Богачевська М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.
- Бурдье П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп. Переклад з англ. Анастасії Рябчук. Київ: Медуза, 2015. 224 с.
- Головнева І. В. Гендерная идентичность: тенденции изменений: Монография. Харків: Нар. Укр. Акад., 2006. 312 с.
- Гіденс Е. Соціологія. Київ: Основа, 1999. 726 с.
- Калагін Ю. А. Криза маскулінності та здоров'я військовослужбовців-чоловіків. Науково-теоретичний альманах Грані. 2020. Том 23. №11. С. 51 – 60. DOI: <https://doi.org/10.15421/1720101>
- Калагін Ю.А. Гендерний аналіз особистості військовослужбовця Збройних Сил України. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. 2020а. Випуск 88. С. 28 – 37.
- Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО: (соціологічне дослідження). 2015. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7746>.
- Рябова Т. Б. Гендерные стереотипы и гендерная стереотипизация: методологические подходы. Материалы круглого стола. Ивановский гос. Университет. Иваново, 2001.
- Stoller R. J. Sex and Gender: The Development of Masculinity and Femininity. 1968. URL: <https://www.researchgate.net/publication/339452784>.
- Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior. Psychology of intergroup relations. Chicago: Nelson-Hall. 1986.

REFERENCES

- Babych, O. B. (2018). Doslidzhennia hendernykh problem ta stereotypiv profesiinoho seredovyshcha ochyma studentiv [Research of gender issues and stereotypes of the professional environment through the eyes of students]. *Visn. NADU. Seriiia "Derzhavne upravlinnia"*, 3 (90), 119-130.
- Bohachevska, M. (1995). *Bilym po bilomu: Zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy 1884-1939* [White on White: Women in the Public Life of Ukraine 1884-1939]. Kyiv: Lybid.
- Burdie, P., & Vakan, L. (2015). *Refleksyivna sotsiologhiia* [Reflective Sociology]. Chastyna II: Chykazkyi vorkshop .Pereklad z anhli. Anastasii Riabchuk. Kyiv: Meduza.
- Gidens, E. (1999). *Sotsiologhiia* [Sociology]. Kyiv: Osnova.
- Holovneva, Y. V. (2006). *Hendernaia ydentychnost: tendentsyy yzmenenyi* [Gender Identity: Trends of Change]. Monohrafiia. Harkiv: Nar. Ukr. Akad.
- Kalagin, Y. (2020). Crisis of masculinity and health of male servicemen. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 23(11), 51-59. <https://doi.org/10.15421/1720101>
- Kalahin, Yu. A. (2020a). Hendernyi analiz osobystosti viiskovosluzhbovtisia Zbroinykh Syl Ukrainy [Gender analysis of the personality of a serviceman of the Armed Forces of Ukraine]. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky. Zbirnyk naukovykh prats*, 88, 28-37.
- Martseniuk, T., Hrytsenko, H., & Kvit, A. (2015). «Nevydymyi batalion»: uchast zhinok u viiskovykh diiakh v ATO: (sotsiologichne doslidzhennia) [«Invisible Battalion»: participation of women in hostilities in the ATO: (sociological research)]. Retrieved from <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/774/>.
- Ryabova, T. B. (2001). *Gendernye stereotipy i gendernaya stereotipizatsiya: metodologicheskie podhodyi* [Gender Stereotypes and Gender Stereotyping: Methodological Approaches]. Materialy kruglogo stola. Ivanovskiy gos. Universitet. Ivanovo.
- Stoller, R. J. *Sex and Gender: The Development of Masculinity and Femininity*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/339452784>.
- Tajfel, H. (1986). *The Social Identity Theory of Intergroup Behavior: Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 25.02.2022 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 15,88. Наклад 100 пр. Зам. № 1/22

Видавництво «ГРАНІ»
49044, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com